

TEMIDA TEMIDA

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 3-4, godina 19, Decembar 2016.

Teme broja: VIKTIMIZACIJA I INTERNET
FEMICID

Teme brojeva:

Viktimizacija i internet
Femicid

Viktimizacija i internet

Victimization and Internet

Femicid

Femicide

Ostale teme

Other issue articles

Themes:

Victimization and Internet
Femicide

Celebrities and Cyber Crimes: An Analysis of the Victimization of Female Film Stars on the Internet

Slavne ličnosti i sajber kriminalitet: Analiza viktimizacije ženskih filmskih zvezda na internetu

Debarati Halder

Karuppannan Jaishankar 355

Rasprostranjenost viktimizacije i vršenja nasilja na internetu među studentskom populacijom

The Prevalence of Victimization
and the Internet abuse in Student Population

Vesna Baltezarević

Radoslav Baltezarević

Borivoje Baltezarević 373

Internet piraterija i posledice po žrtve

Internet Piracy and Consequences for Victims

Miljan Savić

Nikola M. Petrović 389

Viktimizacija adolescenata elektronskim bulingom

Cyberbullying Victimization in Adolescents' Population

Marija Nešić 405

Krivičnopravna reakcija na femicid

The Reaction to Femicide in Criminal Law

Ana Batričević 431

Femicid kao deo strukture nasilja

The Femicide as a Part of the Culture of Violence

Olivera Pavićević

Hajdana Glomazić

Ljeposava Ilijić 453

Filmski narativi Sonderkommanda: Šaulov sin ili o naraciji žrtve, učinioca, traume i smrti

Cinematic Narratives of Sonderkommando:
Son of Saul or Narrating the Victim, Perpetrator,
Trauma and Death

Nevena Daković 477

Prikazi projekata	Categorization of Crime Victims: Comparing Theory and Legislation	
Project review	Kategorizacija žrtava kriminaliteta: Poređenje teorije i zakonodavstva	
	Besa Arifi	493
Prikazi konferencija	Pravo na istinu žrtava represivnog režima u međunarodnom javnom pravu	
Conference reviews	The Right to the Truth of Victims of a Repressive Regime in the International Public Law	
	Miroslav Stevanović	517
Prikazi knjiga	Izazovi reforme krivičnopravnog položaja maloletnih žrtava kriminaliteta u Republici Srbiji	
Book reviews	Challenges of the Reform of the Position of Juvenile Victims of Crime in the Republic of Serbia	
	Filip Mirić	539
Prikazi konferencija	Međunarodna saradnja istraživača u proučavanju femicida – COST Akcija IS1206 Femicid širom Evrope 2013-2017	
Conference reviews	Transnational Cooperation of Researchers in Study of Femicide – COST Action IS1206 Femicide Across Europe 2013-2017	
	Ljiljana Stevković	553
Prikazi knjiga	Disciplining and Taking Restorative Justice forward: From Research and Theory to International Policy and Practice (3rd International Symposium on Restorative Justice)	
Book reviews	Restorativna pravda iz ugla različitih disciplina i njeno dalje unapređenje: Od istraživanja i teorije do međunarodne politike i prakse (Treći međunarodni simpozijum o restorativnoj pravdi)	
	Jasmina Nikolić Vesna Nikolić-Ristanović	569
Dodela nagrade „Anđelka Milić“	Assigning “Anđelka Milić” Awards	
	Milica Resanović	581
R. Emerson Dobash and R. P. Dobash When Men Murder Women	Kad muškarci ubijaju žene	
	Ljiljana Stevković	585

TEMIDA
2016, vol. 19, br. 3-4, str. 355-372
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1604355H
Pregledni rad
Primljen: 19.9.2016.
Odobreno za štampu: 19.1.2017.

Celebrities and Cyber Crimes: An Analysis of the Victimization of Female Film Stars on the Internet

DEBARATI HALDER
KARUPPANNAN JAISHANKAR*

With the advent of internet and digital communication technology, online crimes targeting celebrities have gained a momentum. This article argues that, among the celebrities, actresses of Hollywood and Bollywood are particularly targeted online mainly because of their sex appeal and easy availability of contents including their images, video clippings, their private geo-location information, etc. The perpetrators are mostly fans who may wish to view the actresses as sex symbols. This article suggests that production houses should take primary responsibilities to prevent such victimisation and the actors themselves may avail legal policies such as right to be forgotten to approach the internet companies including search engines like Google to prevent victimisation and remove the offensive contents.

Keywords: cyber crime, victimisation, online harassment, pornography, female celebrities, right to be forgotten.

* Dr Debarati Halder is the research officer, UnitedWorld School of Law, Gandhinagar, Gujarat, India. She is also the honorary managing director of the Centre for Cyber Victim Counselling, India. E-mail: Debaratihalder@gmail.com. URLs: <http://www.cybervictims.org> and <http://www.debaratihalder.org>.

Dr Karuppannan Jaishankar is full professor and head of the Department of Criminology, Raksha Shakti University, Ahmedabad, Gujarat, India. He is also Editor-in-Chief of the International Journal of Cyber Criminology and executive director (honorary) of the Centre for Cyber Victim Counselling, India. E-mail:drjaishankar@gmail.com. URL: <http://www.jais-hankar.org>.

Introduction

Cinema is a reflection of our lives, thoughts and some wonderful imaginations. Over the years, cinema or movie has carved a special niche to balm the stressed human psychology. Researchers see this as a good leisure activity which goes a long way to de-stress the viewer (Noah, 2005). The major human factors which contribute in de-stressing the human psychology through cinema are technicians of various level, playback musicians and singers, music directors, cameramen, script writers who plan the plots, the directors who make the story consumable for cinema audience, producers and the male and actresses who create the actual audio-visual effects. The commercial success of cinemas depends on the popularity of the actors (Cianfaglione, 2011). Sexual appeal of the celebrities, actresses, have been proven to be one of the prime factors of their market popularity, which in turn may help to generate more revenue for their films. Several production houses of Hollywood as well as Bollywood, understanding this consumer mindset, have emphasised more on erotica either bluntly or in a subtle way; lead actresses are dressed to sexually arouse the audience and they are filmed from specific angles which may make their simple movements or postures more erotic (Banarji, 2012; Smelik, 2016). Post production, specific erotic scenes highlighting female lead actors' sexual appeal may be used as trailers for advertising for the films. These trailers are released by the production houses through various web platforms, including social media sites like YouTube or Facebook. These clippings may further be shared by personal social media profiles of the actors, online celeb magazines, social media fan clubs, entertainment channels as well as regular news media channels. As such, these clippings which may run for maximum five or six minutes may attract millions of viewers, who may consume the clippings as erotica videos.

This article argues that such advertisement mechanism may be detrimental to the actresses as the viewers including the fans may get easy access to the videos and photographs which may be misused to create non consensual porn avatars of the actors. The fans as well as the viewers may also get easy access to the private social media profiles of the actors, which may be misused for various online and real life harassments. Such online harassment may include stalking of the celebs, hacking of the personal social media profiles, email accounts as well as digital devices to get access to the private informa-

tion and still and audio-visual images (Lipton, 2010; Rolph, 2010; Cianfagilone, 2011). The online as well as real life harassment may also include voyeurism, including unethical photography in the shooting spot, etc. Such fan frenzies may fall directly in the category of cyber crimes against women as has been explained by (Halder, Jaishankar, 2011). It is essentially so because in the course of victimisation, women actors may face infringement of privacy, may have to face criminal intimidation, may be 'consumed' as 'female sex objects' without their wish, and thereby may be subjected to 'visual victimisation' online (Halder, Jaishankar, 2014). This article argues that while effects of fan frenzies on still and audio-visual images of the Hollywood film stars have been researched upon by several researchers including Lipton (2010), Rolph (2010) and Cianfagilone (2011) from the Copy Right laws point of view, rarely any studies have been made on the effects of fan frenzies to Hollywood and Bollywood female cine actors from the perspectives of cyber crimes targeting women. This article aims to fulfil this lacuna.

This article further argues that the after effects of such victimization should neither be ignored. Nonetheless, it would be wrong to presume that actresses from western filmdom are the only victims of such numerous types of online victimization. While several researches have discussed about victimisation of women actors of Hollywood, not many comparative studies have been done on the victimisation of Hollywood and Bollywood actresses on internet. Bombay (Now Mumbai) filmdom, popularly known as Bollywood, has successfully created a magical effect on the youth of both East and West through typical Bollywood filmy songs and dances. The Bollywood films could generate a huge market not only in Asia, but also in other continents including Europe, America, Australia and Africa (David, 2007). This article claims that the victimization pattern of the Indian Bollywood actresses may be similar to their Hollywood counterparts. Further, due to orthodox patriarchal social setup, the Bollywood actresses may face different types of harassments at home ground, including online threats from moral policing groups for over exposing. This article aims to research on this very aspect as well.

This article is divided into five parts including the introduction. The second part of this article discusses about the patterns of victimization of female celebrities. The third part discusses about the detrimental effects of such victimization on the women film stars of Hollywood and Bollywood. The fourth

part discusses about the possible solution to combat the harassment and the fifth part is the conclusion.

Patterns of victimization of female celebrities

Creation of non-consensual porn avatars

As has been stated earlier, the box office success of the commercial cinemas may be directly connected with the sexual appeal of the women actors. Production houses project the sexuality of the women actors to earn more "male gaze" (Wales, 2002), which may directly impact on the box office success. Erotica clippings with the actresses as the main performer may attract audience even if these may run for five to six minutes. These clippings are categorised as "hot", "sexy" or "erotica" videos and re-distributed by amateur content developers, including groups who work towards building virtual adult entertaining network communities. They share the original videos that may have been floated by the production houses themselves as advertisements to the movie (Driscoll, 2007), as well as mashed up videos and these contents serve the purpose of sexual gratification of the viewers. Such manner of sexist categorising may turn the actresses into non consensual porn avatars. The following example may be considered to understand this pattern of victimisation.

Consider the famous and commercially successful 2005 movie *Mr. & Mrs. Smith*, starring Angelina Jolie and Brad Pitt, which is made up on the story of a married couple who, at one point of time, starts feeling 'bored'. The movie is a romantic comedy and it has few scenes where "*Brangelina*"¹ passionately kiss each other; have sex and admire each other's sexual fitness. No sooner, Angelina became a 'hot star' on the internet. Numerous YouTube video clippings are now available showing Angelina's 'sex scenes'. Some of these clippings are from the original movie of *Mr. & Mrs. Smith*, some are from different movies starring Angelina, and some are 'mash-ups', but almost all of them are treated no less than porno clippings. Such consumption of Jolie as porn star is evident from the comments made by the viewers in the particular YouTube

¹ A name given to the couple Brad Pitt and Angelina by the media. See for example Loinaz, A. L. (July 24, 2012) *Brad Pitt and Angelina Jolie Named as Victims in Phone-hacking Scandal*. Available at: http://todayentertainment.today.com/_news/2012/07/24/12926150-brad-pitt-and-angelina-jolie-named-as-victims-in-phone-hacking-scandal?d=1, page accessed 24.11.2016.

and other online video entertainment sources, most of which would vouch that such clippings were seen for exclusive sexual gratification of the viewers.²

It may be seen that other Hollywood lead actresses, like Anna Hathaway of the *Dark Knight Rises* (2012) fame, Penelope Cruz of *Pirates of the Caribbean: On stranger tides* (2011) fame, Salma Hayek of *Frida* (2002) fame, Miley Cyrus of *Hana Montana* (2006) fame etc., have also joined the list of 'hot' actors who are regularly watched by many through YouTube in their sexiest avatars, performing sexual activities. The erotic comments posted by the viewers in these videos make these videos more sexual erotica videos.

Infringement of privacy of actresses by way of cyber stalking

Actresses may also be victimised by way of infringement of privacy including data theft. This can be discussed under the cyber stalking. Ellison and Akdeniz (1998) had in their research pointed out that the term cyber stalking includes digitally harassing behaviours, sending junk mails, computer viruses, impersonating the victim, etc and it may happen to victims including women and also celebrities. However, it needs to be understood that impersonation and online threatening may also be considered as separate offences (Halder, 2015). As such, it may be understood that actresses may also be subjected to the same mechanism of cyber stalking as it may happen to general women victims of interpersonal cyber stalking. This may include data mining and "reality mining" (Eagle, Pentland, 2006; Halder, 2015), hacking into the device as well as social media profile or email id of the actor, impersonation of the victim, sending repeated emotional or obscene or threatening messages to the victim's mail id or social media profile, etc. However, the perpetrator may not proceed for "negative online socialising" (Halder, 2015),³ as part of

² For example, see the sexist and misogynist comments in the YouTube clipping of Mr.&Mrs. Smith, which may show that Jolie has been "consumed" more as a porn actor than an acclaimed Hollywood actor. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=ltqo1jzJoiU>, page accessed 24.11.2016.

³ Halder explained negative online socializing in the following words: "Traditionally, negative socialisation means a phenomenon which 'occurs when others use punishment, harsh criticism or anger, to try to teach us a lesson, and often we come to dislike both negative socialisation and the people who impose it on us'. The scope of this traditional explanation can be enlarged for constructing the meaning of negative online socialising and it can be interpreted as a type of online socialising where by a victim enters the vicious socializing network of the perpetrator knowingly or unknowingly and the perpetrator gains undue evil benefits from

cyber stalking since he may like to keep the connection with the actor more personal rather than making the later be accessible by public, especially his own acquaintances. Such pattern of victimisation may be explained by following two examples.

Hollywood actress Salma Hayek was harassed by two obsessive women fans (among whom one apparently was in "love" with Hayek). The cyber stalking included shadowing, data mining and impersonating Hayek. The perpetrators impersonated her using FaceTime and approached the actor's friends and family members to get her personal contact information. As the news report further suggests, they also approached Hayek's young daughter impersonating her (Dillon, 2015). Hayek successfully got a temporary restraining order against the perpetrators (Dillon, 2015).

Shruti Hassan, an actor from Bollywood and the daughter of veteran Indian actor Kamal Hassan, had been victimised by way of cyber stalking by a male perpetrator who sent her abusive, derogatory messages through Twitter repeatedly (The New Indian Express, 2016). Shruti reported the incident to the cyber crime cell; however, no report of legal prosecution against the stalker has been published still now. As it may be seen from the above two examples, Hayek's case may fall into two distinct offensive behaviours: impersonating and excessive online data mining including monitoring the victim as part of cyber stalking.

Infringement of privacy by unauthorised access to digital data

Consider the case of 100 celebrity explicit photo hacks that happened in 2014. A group of hackers accessed the phones of the celebrities through a cloud based storage application only to steal explicit, intimate pictures which were meant for private storage by the celebrities themselves. The victims included Hollywood stars Jennifer Lawrence, Selena Gomez, Kristen Dunst etc., whose private pictures including nude selfies, pictures with husbands or boyfriends in a compromising position etc., were hacked and leaked in a website called 4Chan (Kedmey, 2014). While this had been the biggest celebrity leak of the year, prior to this and even after this, many female Hollywood and Bollywood celebrities have been victimised by way of hacking to gain unau-

such socialising, which can harm the victim. Both the victim and the perpetrator can play their own roles in building up negative online socialising scenario" (Halder, 2015: 110).

thorised access to their private pictures. The contents thus accessed are used for mass fan feeding and illegal gain by way of distributing the private information, including the private images through various websites like YouTube. Actresses of Hollywood and Bollywood may achieve celebrity status when their private information remains inaccessible by mass public, including their fans. Fan's contribution in creating a celebrity cannot be overlooked and in these cases there may be a clash of interest between privacy rights and right to speech (Gibson, 2006).

Victimisation by way of copyright violation

Apart from cyber stalking or hacking, privacy of female celebrities may also be infringed by way of copyright violation by fans (Gibson, 2006). Researchers like Lipton pointed out that web 2.0 forums, including social networking sites, blogs, wikis and other various web pages, have helped to develop many online communities of "consumer creators" (Lipton, 2010). Even though mostly such communities are made for no profit purposes, they provide excellent platforms for discussing about the works of the authors. These forums also provide excellent opportunities for author/creator-fan/follower communications, which may be indirect. Lipton has used five case studies to show that in such platforms copyright violations may exist in the form of distributing the piece of work and mash up videos (Lipton, 2010). He points out that, even though fair use defence or remix license may exist which may protect the persons who are primarily liable for the infringement of copyright, original copyright owners have the opportunities to charge the service provider, through whom the infringed copyrighted work is exposed. He also points out that such web platforms can give chances to online debates circling the work of the author (Lipton, 2010). Nonetheless, he agrees with other authors that when such copyright twilight zones are created for monetary profit or for other malicious intentions, such 'creator' cannot escape the clutches of law on any fair use or license defence mechanism. Rolph addresses the issues of photographic information which have enough potential to breach the privacy of celebrities (Rolph, 2010). He examines two cases, Douglas vs. Hello! Ltd.⁴ and Campbell vs. MGN Ltd.,⁵ both from the English

⁴ Douglas v. Hello! Ltd. (2005) EWCA Civ 595.

⁵ Campbell v. Mirror Group Newspapers Ltd. (2004) UKHL 22.

courts, to show how the judiciary gradually accepted unauthorized photography as a means to breach privacy. He observed that privacy of the celebrities, breached by the professional as well as amateur photographers, can gain huge profits for the photographer but also may cause equally huge damages to the celebrities thus captured. Even though he spoke about exposing the photographs thus taken in the print media and its informative effects that may be detrimental to the subject of the photograph, namely the celebrity in question, he indicated that such photographs may have devastating effects on the privacy of the celebrity when they are exposed in any visual medium.

These researchers feel that celebrity victims of voyeurism and copyright violation can seek protection for restoration of their reputation against the creators of such profiles under the copyright laws. It is indeed true that as per the rules and regulations set out by Digital Millennium Copyrights Act, which every US based website follows, a user cannot upload a picture or a video of another when he/she does not own that content. He/She needs to get permission from the owner of the content. If he/she fails, he/she would be primarily liable for infringing the copyright of the content. The website in which he/she uploads the content, would be secondarily liable if it does not take down the content on notice. But the huge failure of such 'mirage' legal protections has been observed by many researchers including Bartow (2011). These researchers have also highlighted the celebrity legal battles over issues of infringement of privacy between the actors and the magazines, and subsequently the websites also. These observations and court case analysis collectively show that celebrities, especially actresses, are vulnerable targets of fanatic fan fares. Many of these fans love to exercise their right to sexual fantasy by viewing engineered still and video images of these actors. Further, to feed these individuals, there emerged a new group of fan feeders who make money by contributing such images to various websites, including social networking sites. These images may be unauthorised accessed, violated copyright norms, morphed and tagged with sexually arousing speeches. However, it becomes indeed a debatable issue when the movie stars themselves create or produce sex videos or sexted clippings or MMS leakages of private moments for publicity stunts. Consider the case of Kim Kardashian, a reality star, who has been repeatedly coming up in news media for her 'publicity stunts' either with her reality shows which are linked with her family business (Edwards, 2012), or with her 72 days marriage with Kris Humphries, or with her pregnancy, or with

her nude photo shoots, or with her 2007 sex tape video leakage (Hirsch, 2007). These publicity stunts earned her not only a little fortune, but also a possible career in the media and entertainment industry. Also consider the case of Poonam Pandey, a model and self claimed sex idol in the Bollywood film industry who created havoc by Twitting her bathing pictures in 2012, only to get noticed by users of world wide web first and then by film makers (Mid-day.com, 2012). Exposing all for the camera in the name of wardrobe malfunctioning, or sexting and leaking of MMS containing sexual clippings for publicity stunt and being in the gossip columns, had long been recognized as methods for image building for upcoming actresses or fading stars. However, at the same time this further invites debates whether such activities by the actors give an implied initiation to the web audience including the fans to infringe the privacy and harass women by way of cyber stalking.

Detrimental effects of online privacy infringement and of creation of non-consensual porn images on the women actors

Besides playing with the images of the stars, one may also note the existence of comments in the internet on the personal lives of the women stars. This can bring down self esteem of the woman, leave her in acute depression and may also damage her professional reputation. Such sorts of negative publicity may make the victim a soft target for religious moral policing groups.⁶ Nonetheless, it would be wrong to presume that actresses from western filmdom are the only victims of such numerous types of online victimization. Bollywood follow Hollywood as usual. Former beauty queens Aishwarya Rai and Susmita Sen, along with other Bollywood divas like Katrina Kaif, an actress of British Indian origin, Kareena Kapoor, granddaughter of legendary film actor Raj Kapoor and an acclaimed actor herself, Shilpa Shetty of the Eng-

⁶ Consider the case of Pakistani cine actor Veena Malik who shot to fame in India due to her Indian TV reality show BiggBoss season 4, later which she had reportedly worked in couple of Bollywood movies. She was issued fatwa by the All India Muslim Tyohar Committee in December 2011 for her objectionable photos that had been uploaded in the internet and her actions in other reality shows on marriage. The Indian Muslim body reportedly issued fatwa as they felt this was sending wrong message to the Indian teens. For more information see TNN (December 22, 2011) Indian Muslim Body Issues Fatwa against Veena Malik. *The Times of India*. Available at: <http://timesofindia.indiatimes.com/city/bhopal/Muslim-body-issues-fatwa-on-Veena-Malik/articleshow/11200625.cms>, page accessed 24.11.2016.

lish reality show *Big Brother* of 2007 fame, have also started been featuring in the YouTube as 'hot', 'sexy' actors. Similar to their Hollywood counterparts, these women are found in the short-length YouTube clippings of the original movie specifically showcasing sexual activities between lead actors; clippings where they are seen in wet garments in rain dances; and clippings where specifically their body parts, such as cleavage, breasts, buttocks, are focused by the camera for the purpose of the movie. Interestingly, these clippings, actually, include scenes where the woman is removing her clothes and baring her body parts for alluring the male character in the movie. However, the transformation of these movie stars of Bollywood to literal actors in porno like clippings does not get restricted only in the YouTube. There are numerous porno web pages which have pulled down these actors to the level of actual porno stars. A Google search with key words such as Aishwarya Rai, would lead to numerous websites including social networking sites like Facebook, YouTube and adult entertainment sites showing images where she is portrayed as 'sexy', 'nude', 'hot babe'.⁷ In these websites, including the adult entertainment sites which have special sections depicting Bollywood female stars as porno stars, one can see a sexy avatar of the actor, complete with tag-line such as "hot Aishwarya". This sexy avatar of the actress may have been made with her actual image which may have been used for the promotions of her films, or her morphed images where her face is morphed to give meaningful erotic beauty to other nude female bodies. This is the story for many other famous Bollywood actresses as well and we argue that in such cases, these actresses are pulled down as sex idols without their wish and permission. Analysis of the pictures of the film stars would show that majority of them are morphed: some are voyeur, highlighting especially private body parts of the actors with a 'sexy' tag line; some are even 'innocent pictures'.⁸ But all of them necessarily infringe one or more legal rights. In this internet era, such sorts of fan frenzy

⁷ For example, see: <https://www.youtube.com/watch?v=SIPhOzUikTQ>, page accessed 26.11.2016., as well as: <https://www.youtube.com/watch?v=k1gcGgEmiMQ> and www.bollywood-life.com/photos/celeb-aishwarya-rai-bachchan/hot-sexy, both accessed on 23.11.2016.

⁸ The best example of such 'innocent picture' could be that of Aishwarya again, where she was clad in a semi transparent white Saree. The picture was circulated all over the internet with one of the taglines *Aishwarya Disastrous Wardrobe MALFUNCTION!!*, updated by Bollywoodbackstage on January 3, 2011. Available at: <http://www.youtube.com/watch?v=Ff-HHA0w5to&feature=fvsr>, page accessed 23.12.2016.

The picture attracted sexist comments from viewers who commented on her breast size by writing comments like "*2percent of her lower boob was showing.*" A Google search with the

circling the sexual appeal of the actresses may create long lasting hazardous effects on their lives and careers. It may also leave a trail of negative effects on their children.⁹ Ironically, we have not come across many adult sites showcasing top Hollywood female stars such as are the cases for their Bollywood counterparts.¹⁰

It is interesting to note how the approaches in this regard differ from Hollywood to Bollywood. Not very long ago, the internet including social networking sites, like the Facebook, was again flooded by the pictures of Aishwarya in two specific occasions including the Cannes film festival, where she looked 'happily fatter' than her usual 'plastic beauty' image (Salvadore, 2012). Understandably, these postnatal pictures of the former beauty queen were not morphed (if the meaning of morphing is taken to its literal and legal meaning). But they were neither originally owned by the post creators who circulated these pictures in the internet. Most of these pictures were accompanied by specific comments on her body size and sexual appeal from some disappointed fans, some supportive fans and even her worst critics (Salvadore, 2012). Majority of such comments are extremely misogynist due to the vulgarity and obscenity and may prove to be the best examples of extreme

key words as above like *Aishwarya Rai* would show how this picture gained momentous sex appeal both, by the web administrators as well as general users.

⁹ This understanding is reached from the discussions about cyber victimization of women in the book *Cyber crime and the Victimization of Women: Laws, Rights, and Regulations* (Halder, Jaishankar, 2011), and from the opinions of Minister Beatrice Ask, Swedish minister for Justice at the "Opening Discussion: Focusing on Victims of Crime – Comparing Crime Patterns and Improving Practice. Researchers' advice to policy", along with Victor Jammers, Policy Director, Victim Support Netherlands; Beatrice Ask, Swedish Minister for Justice; Paula Teixeria da Cruz, the Portuguese Minister for Justice; prof. dr Jan van Dijk, the Netherlands; prof. dr Vesna Nicolic-Ristanovic, Serbia, and prof. dr Sandra Walklate, UK, at the Stockholm Criminology Symposium, held during June 11-13, 2012 in Stockholm, Sweden. The authors were invited speakers at this symposium. See more <http://www.criminologysymposium.com/symposium/event-information/2012.html>, page accessed 23.11.2016.

¹⁰ For instance, in the websites such as Videos, which is claimed to be the largest porn site in the world (see Sebastian, A. (April 4, 2012) Just How Big Are Porn Sites? EXTREMETECH. Available at: <http://www.extremetech.com/computing/123929-just-how-big-are-porn-sites>, page accessed 26.11.2016. Also see: Darling, K. (February 1, 2013) What Drives IP without IP? A Study of the Online Adult Entertainment Industry. Available at: <http://ssrn.com/abstract=2198934>, page accessed 26.11.2016. Notably, no links show case any Hollywood female actor. Even though when we searched in the Google with the key words such as "Xvideos Angelina Joli". We were lead to the link: http://www.xvideos.com/video314873/angelina_joli, where women in sexual postures were seen. But it did not have any still or video image of Angelina Jolie. Page accessed 26.11.2016.

use of free speech rights, both from Indian as well as US aspects.¹¹ There were no glitzy news reports about any complaint lodged by the actor or suit brought by the actor in the court of law on this issue against the creator/s of the 'posts' or the websites, which had aired these visual images and also the speech and expressions of the post creator/s. However, unlike Aishwarya Rai, some Bollywood actresses had come up with police complaints when their morphed pictures were found in websites which reportedly maligned their image (The Indian Express, 2009; The Hindustan Times, 2011). However, the number of such complainants is extremely low and we could hardly find detailed court order or police information regarding such complaints. In the West on the other hand, infringement in the privacy of celebrities and the legal issues relating to their still and video images in the internet have received due attention of researchers from various points of views.

Possible solution for combating online victimisation of female celebrities

From the above paragraphs it may be understood that female celebrities of Hollywood and Bollywood may be victimised due to film marketing methods adopted by the production houses, whereby sexually explicit scenes depicting women as sex objects may be uploaded later on internet. These celebrities may also be victimised by obsessive fan frenzies. In first case, the celebrities may prefer to sue the production houses for depicting them in sexually explicit indecent manners. But that can only be done when the actor concerned may not have consensually entered into agreement with the production houses to restrict the later from using her sexuality in a vulgar manner for promotion of the film. Production houses may also have a defence of no control upon the perception of the consumers. As such, suing the production houses for depicting the celebrity in an unwanted manner may be a

¹¹ For example, consider the comments in the comment sections of the clipping titled *Aishwarya Rai Hot Bed Scene*. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=SIPhOzUikTQ>, page accessed 26.11.2016. Some of the comments describe her extremely hot to handle, some commentors have expressed desire to have sex with her and some have also expressed hatred to her. Further, consider the clipping of *Scarlet Johnson He's Not That Into It* running hardly for one minute thirty seconds not only attracted more than 26 million viewers, but also several sexist and misogynist comments targeting Johnson. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=vgqU1iVxNl0>, page accessed 22.11.2016.

debatable issue. Hollywood and Bollywood, production houses themselves may take serious actions against unauthorised use of promo-trailers in YouTube and other websites including adult entertainment sites. The problem lies in monitoring the above mentioned sites to detect the clippings which portray women actors as sex idols. Unless the victims are taking offences privately, the production houses may continue to ignore the issue. Further, creation of fake avatars of actresses as sex stars on popular social networking sites like Facebook or Twitter or infringing their privacy by hacking and cyber stalking, or damaging their reputation by gross negative trolling, may be regulated by the existing laws if reported by the victims themselves. But in general, such sorts of victimisation may become viral due to advanced technologies which aide in rapid sharing of the contents. It then becomes virtually impossible for the victim to approach the search engine personally to prevent such spreading and pull down offensive comments and contents. We suggest that in such cases, the right to be forgotten rule may be availed by the victim actors. Right to be forgotten rule, an offshoot of European Union data policy law, is now being considered as a celebrated right to privacy against the internet companies to erase past data which are unwanted and detrimental to the victim (BBC, 2012). This may help the victim female actor not only to take action against the internet companies to remove unwanted contents victimizing her, but also the production houses whose websites may have wantonly posted over exposing sleuth pictures. Apart from this, we suggest that the production houses may also make strict regulations for monitoring and also creating awareness among the viewers to restrain from harassing women actors online. We strongly suggest that if the production houses take initiatives through trailers, opening scenes and end notes to spread such awareness, the online victimization of women actors may be controlled.

Conclusion

As the article suggests, actresses of Bollywood and Hollywood may seem to be destined to be victimised online due to various factors, including fan frenzyness and gross copyright and privacy infringement by internet audience including fans. The situation may develop worst outcomes including disturbing the privacy of the actresses at home and physical assault, which may

result due to wide spread sharing of contents including geo-locations and cyber stalking of actors. But it has been also observed that female celebrities may not always prefer to lodge any police complaint because they themselves may consider it as a way of publicity of their work. The feminist film theories explain the reason for such nonchalant feeling of the female celebrities from the perspective of passive and powerless projection of female characters in the films (Smelik, 2016). We feel that unless production houses themselves take the responsibility of projecting women equally to their male counterparts, victimisation of the celebrities may continue.

References

- Banarji, S. (2012) Short Skirts, Long Veils and Dancing Men: Responses to Dress and the Body. In: S. Banarji (ed.) *Reading 'Bollywood': The Young Audience and Hindi Film*. UK: Palgrave Macmillan, pp. 91-103.
- Eagle, N., Pentland, A. S. (2006) Reality Mining: Sensing Complex Social Systems. *Personal and Ubiquitous Computing*, 4, pp. 255-268.
- Halder, D. (2015) Cyber Stalking Victimisation of Women: Evaluating the Effectiveness of Current Laws in India from Restorative Justice and Therapeutic Jurisprudential Perspectives. *Temida*, 3-4, pp. 103-130.
- Halder, D., Jaishankar, K. (2011) *Cyber Crime and the Victimization of Women: Laws, Rights, and Regulations*. Hershey: IGI Global.
- Halder D., Jaishankar, K. (2014) Online Victimization of Andaman Jarawa Tribal Women: An Analysis of the 'Human Safari' YouTube Videos (2012) and its Effects. *The British Journal of Criminology*, 4, pp. 673-688.
- Hirsch, S. (2007) Kim Kardashian Superstar Featuring Ray J. 18 U.S.C. 2257 Compliance Records. Vivid Entertainment LLC. – 18 U.S.C. 2257 Compliance Records.
- Rolph, D. (2010) Publication, Innocent Dissemination and the Internet after Dow Jones and CO INC v. Gutnick. *UNSW Law Journal*, 2, pp. 562-580.

Internet sources

Aishwarya Rai Hot Bed Scene. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=SIPhOzUikTQ>, page accessed 26.11.2016.

Aishwarya Rai Hot BED Scene. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=k1gcGgEmiMQ>, page accessed 23.11.2016.

Aishwarya Rai Bachchan Hot & Sexy Photos. Available at: www.bollywoodlife.com/photos/celeb-aishwarya-rai-bachchan/hot-sexy, page accessed 23.11.2016.

Angelina Jolie in Hot Scene Taking Lives. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=ltqo1jzJoiU>, page accessed 24.11.2016.

Bartow, A. (2011) *Copyright Law and the Commoditization of Sex.* Available at: <http://ssrn.com/abstract=1825946>, page accessed 24.11.2016.

BBC (March 8, 2012) EU Proposes 'Right to be Forgotten' by Internet Firms. Available at: <http://www.bbc.com/news/technology-16677370>, page accessed 24.11.2016.

Brad Pitt and Angelina Jolie Named as Victims in Phone-hacking Scandal. Available at: http://todayentertainment.today.com/_news/2012/07/24/12926150-brad-pitt-and-angelina-jolie-named-as-victims-in-phone-hacking-scandal?d=1, page accessed 24.11.2016.

Campbell v. Mirror Group Newspapers Ltd [2004] UKHL 22. Available at: <http://www.5rb.com/case/campbell-v-mgn-ltd-hl/>, page accessed 26.11.2016.

Cianfaglione, N. (May 20, 2011) *Hollywood Online: Fan Fiction, Copyright, and the Internet.* Available at: <http://ssrn.com/abstract=2094179>, page accessed 22.11.2016.

David, R. (2007) *Bollywood Films Head Abroad.* Available at: http://www.forbes.com/2007/08/14/india-bollywood-audiences-oped-cx_rd_0814bollywood.html, page accessed 22.11.2016.

Darling, K. (February 1, 2013) *What Drives IP without IP? A Study of the Online Adult Entertainment Industry.* Available at: <http://ssrn.com/abstract=2198934>, page accessed 26.11.2016.

Dillon, N. (August 14, 2015) *Salma Hayek Wins Restraining Orders against Two 'Mentally Disturbed' Fans who Allegedly were Plotting to Kidnap Star's daughter.* Available at: <http://www.nydailynews.com/entertainment/gossip/fans-accused-plot-kidnap-salma-hayek-daughter-article-1.2326382>, page accessed 24.11.2016.

Douglas v. Hello! Ltd [2005] EWCA Civ 595. Available at: <http://www.5rb.com/case/douglas-v-hello-ltd-no-8-ca/>, page accessed 26.11.2016.

Driscoll, M. (2007) Will YouTube Sail into the DMCA's Safe Harbor or Sink for Internet Piracy? *The John Marshall Review Intelligence Property Law* 550. Available at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1380522, page accessed 24.11.2016.

Edwards, L. H. (2012) Transmedia Story Telling, Corporate Synergy and Audience Expression. *Global Media Journal*, 20, pp. 1-12. Available at: <http://beta.upc.edu.pe/>

Debarati Halder, Karuppannan Jaishankar *Celebrities and Cyber Crimes: An Analysis of the Victimization of Female Film Stars on the Internet*

matematica/portafolios/nmynt/Transmedia%20Storytelling%20Corporate%20Synergy%20and%20Audience%20Expression.pdf, page accessed 26.11.2016.

Ellison, L., Akdeniz, Y. (1998) Cyber-stalking: The Regulation of Harassment on the Internet. *Criminal Law Review*, December Special Edition: Crime, Criminal Justice and the Internet, pp. 29-48. Available at: http://www.cyber-rights.org/documents/stalking_article.pdf, page accessed 26.11.2016.

Gibson, J. A. (December 1, 2006) Right to My Public: Copyright, Human Right or Privacy? *New Directions in Copyright Law*, 3, pp. 115-131. Available at: <http://ssrn.com/abstract=1431065>, page accessed 22.11.2016.

Kedmey, D. (2014) Hackers Leak Explicit Photos of More Than 100 Celebrities. Available at: <http://time.com/3246562/hackers-jennifer-lawrence-cloud-data>, page accessed 22.11.2016.

Lipton, J. D. (2010) Secondary Liability and the Fragmentation of Digital Copyright Law Case Legal Studies Research Paper No. 09-5. *Akron Intellectual Property Journal*. Available at: <http://ssrn.com/abstract=1345355>, page accessed 24.11.2016.

Mid-day.com (September 3, 2012) *Hot weekend, Poonam Pandey, Sherlyn Chopra Upload Risqué Images on Twitter*. Available at: <http://movies.ndtv.com/bollywood/hot-weekend-poonam-pandey-sherlyn-chopra-upload-risque-images-on-twitter-262415>, page accessed 24.11.2016.

Noah, U. S. C. (2005) Cinema is Good for You: The Effects of Cinema Attendance on Self-Reported Anxiety or Depression and Happiness. *ISER Working Paper 14*. Colchester: University of Essex. Available at: https://www.iser.essex.ac.uk/files/isер_working_papers/2005-14.pdf, page accessed 26.11.2016.

Salvadore, S. (May 19, 2012) *Aishwarya's Big ,Fat' Debate*. Available at: <http://timesofindia.indiatimes.com/entertainment/hindi/bollywood/news/Aishwaryas-big-fat-debate/articleshow/13267738.cms>, page accessed 24.11.2016.

Scarlett Johansson He's Just Not That Into You. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=vgqU1iVxNI0>, page accessed 22.11.2016.

Sebastian, A. (April 4, 2012) Just How Big Are Porn Sites? *EXTREMETECH*. Available at: <http://www.extremetech.com/computing/123929-just-how-big-are-porn-sites>, page accessed 26.11.2016.

Smelik, A. (2016) Feminist Film Theory. *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies*. 1-5. Available at: http://www.annekesmelik.nl/wp-content/uploads/2015/08/Feminist-Film-Theory-Wiley_Smelik.pdf, page accessed 26.11.2016.

The Hindustan Times (Mar 11, 2011) *Vidya Balan to Sue Website for Fake Bikini Pics*. Available at: <http://www.hindustantimes.com/entertainment/vidya-balan-to-sue>

website-for-fake-bikini-pics/story-COCN0I1VMqiJV09cPin6ZM.html, page accessed 22.11.2016.

The Indian Express (May 15, 2009) *Celina Jaitley Complains to Police against Website*. Available at: <http://www.indianexpress.com/news/celina-jaitley-complains-to-police-against-website/460113>, page accessed 24.11.2016.

The New Indian Express (10th November 2016) *Shruti Hasan Files Complaint against Cyber-stalker*. Available at: <http://www.newindianexpress.com/entertainment/tamil/2016/nov/10/shruti-hasan-files-complaint-against-cyber-stalker-1537140.html>, page accessed 22.11.2016.

TNN (December 22, 2011) Indian Muslim Body Issues Fatwa against Veena Malik. *The Times of India*. Available at: <http://timesofindia.indiatimes.com/city/bhopal/Muslim-body-issues-fatwa-on-Veena-Malik/articleshow/11200625.cms>, page accessed 24.11.2016.

XVideos. Available at: http://www.xvideos.com/video314873/angelina_joli, page accessed 26.11.2016.

Wales, M. L. (2002) *Progression or Oppression? Violence against Women in Leading Roles in Hollywood Cinema 1990-1995*. Available at: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.520.5273&rep=rep1&type=pdf>, page accessed 22.11.2016.

2012 Stockholm Criminology Symposium Available at: <http://www.criminologysymposium.com/symposium/event-information/2012.html>, page accessed 23.11.2016.

DEBARATI HALDER*

KARUPPANNAN JAISHANKAR

Slavne ličnosti i sajber kriminalitet: Analiza viktimizacije ženskih filmskih zvezda na internetu

Sa pojavom interneta i digitalne tehnologije dolazi do porasta krivičnih dela izvršenih putem interneta, a koja su usmerena na slavne ličnosti. Ovaj rad ukazuje na to da su, među slavnim ličnostima, glumice Hollywood-a i Boliwood-a posebno izložene online viktimizaciji, pre svega zbog svog seksipila i lake dostupnosti različitih sadržaja u vezi sa njima, uključujući njihove slike, video snimke, privatne informacije o geografskoj lokaciji i slično. Učinici su, uglavnom, obožavaoci koji žele da glumice posmatraju kao seks simbole. Ovaj rad ukazuje da producentske kuće treba da preuzmu primarnu odgovornost za sprečavanje online viktimizacije glumica, kao i da glumice same mogu da iskoriste pravne instrumente, kao što je pravo da bude zaboravljene (eng. *right to be forgotten*), kako bi se internet kompanijama, uključujući i pretraživače, poput Google-a, onemogućio pristup uvredljivim sadržajima, a u cilju sprečavanja viktimizacije i uklanjanja uvredljivih sadržaja.

Ključne reči: sajber kriminalitet, viktimizacija, online uznemiravanje, pornografija, slavne ličnosti ženskog pola, pravo da se bude zaboravljen.

* Dr Debarati Halder je istraživačica, Pravni fakultet UnitedWorld, Gandhinagar, Gujarat, India. Takođe je počasna generalna direktorka Centra za savetovanje žrtava sajber kriminaliteta, Indija. E-mail: Debaratihalder@gmail.com. URLs: <http://www.cybervictims.org> and <http://www.debaratihalder.org>.

Dr Karuppannan Jaishankar je redovni profesor i šef Odeljenja za kriminologiju, Univerzitet Raksha Shakti, Ahmedabad, Gujarat, India. Takođe je i glavni i odgovorni urednik časopisa *International Journal of Cyber Criminology* i izvršni direktor (počasni) Centra za savetovanje žrtava sajber kriminaliteta, Indija. E-mail: drjaishankar@gmail.com. URL: <http://www.jaishankar.org>.

TEMIDA

2016, vol. 19, br. 3-4, str. 373-387

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1604373B

Pregledni rad

Primljen: 20.10.2016.

Odobreno za štampu: 23.1.2017.

Rasprostranjenost viktimizacije i vršenja nasilja na internetu među studentskom populacijom

VESNA BALTEZAREVIĆ*

RADOSLAV BALTEZAREVIĆ

BORIVOJE BALTEZAREVIĆ

U potreba savremenih informacionih tehnologija dovodi do stvaranja novih medija i virtuelnih alata koji doprinose masovnoj društvenoj interakciji. Internet je omogućio umrežavanje komunikatora, udruživanje u virtuelne zajednice i stvaranje paralelnog komunikacionog prostora. Međutim, pored svih dobrih strana koje sa sobom donose nove tehnologije, dolazi do pojave različitih oblika zloupotreba u virtuelnom prostoru. Mogućnost da se na platformi novih medija komunicira anonimno ili putem izmišljenog identiteta stvara pogodnu klimu za delovanje na „mračnoj strani“ interneta. Nasilje na internetu postaje tema za brojne istraživače koji se, uglavnom, koncentrišu na istraživanje i opis pojave kod populacije adolescenata. Sa ciljem da se utvrdi da li postoji viktimizacija i vršenje nasilja na internetu kod studentske populacije, u radu se prikazuje teorijsko razmatranje pojave nasilja na internetu, prikaz postojećih istraživanja, kao i deo rezultata pilot istraživanja koje je sprovedeno anketiranjem studenata završnih godina Fakulteta za kulturu i medije iz Beograda koje su sproveli autori. U radu prikazani rezultati pokazuju da nasilje na internetu postoji i kod ovog dela studentske populacije.

Ključne reči: internet, novi mediji, viktimizacija, nasilje, studenti.

* Dr Vesna Baltezarević je redovna profesorka na Fakultetu za kulturu i medije, Univerzitet „Džon Nezbit“, Beograd. E-mail: vesnabal@gmail.com.

Dr Radoslav Baltezarević je docent na College of Business Administration, American University of the Middle East, Kuwait. E-mail: trilliongarden@yahoo.com.

Borivoje Baltezarević je doktorand na Fakultetu za kulturu i medije, Univerzitet „Džon Nezbit“, Beograd. E-mail: baltezb@yahoo.co.uk.

Uvod

Pojava nasilja na internetu uslovljena je razvojem tehnologije i globalizacijom društva. Ova dva činioca su neophodan preduslov za napredak i razvoj ljudskog društva, ali, nažalost, i preduslov za seobu nasilnika iz realnog sveta u virtuelni globalni prostor. Ekspanzijom interneta u virtuelnoj oblasti formiraju se socijalne mreže kao nova vrsta društvenog okupljanja. S obzirom na to da se radi o istim ljudima koji se pojavljuju u paralelnim sferama, ne iznenađuje podatak da su nasilnici pronašli novu „borbenu arenu“ i nove žrtve.

Bez obzira na to u kom se prostoru nasilje odvija, negativne posledice, koje se samo u početku reflektuju na pojedinca, vrlo brzo počinju da daju razorne efekte mnogo širih razmera. Pojava nasilja na internetu sve više zaočuplja pažnju, ali je angažovanje naučne i stručne javnosti u razotkrivanju ovog problema i dalje nedovoljno. Većina istraživanja nasilja na internetu obuhvata populaciju adolescenata. U naučnoj literaturi je vrlo malo istraživanja nasilja na internetu među studentima. Smatramo da studentska populacija, takođe, predstavlja ugroženu kategoriju jer u visokom procentu koristi internet, a učestalost nasilja preko interneta određena je porastom broja korisnika interneta (Smith i dr., 2008).

Cilj rada je pojmovno određenje nasilja na internetu, prikaz rezultata dosadašnjih istraživanja i rezultata pilot istraživanja o rasprostranjenosti viktimizacije i vršenja nasilja na internetu među studentima Fakulteta za kulturu i medije u Beogradu.

U prvom delu rada dato je pojmovno određenje nasilja na internetu i pregled dosadašnjih istraživanja rasprostranjenosti viktimizacije i vršenja nasilja na internetu među studentskom populacijom, dok su u drugom delu rada prikazani rezultati pilot istraživanja koje su autori sprovedli oktobra meseca 2016. godine na uzorku od 136 studenata završnih godina Fakulteta za kulturu i medije iz Beograda.

Nasilje na internetu

Nasilje na internetu je vrsta nasilja koja je uslovljena pojavom novih tehnologija i novih medija. Odvija se u virtuelnom prostoru, koji se naziva cyber prostor, i pogađa društvo u celini (Hinduja, Patchin, 2010). Termin cyber pro-

stor se prvi put pojavljuje 1984. godine.¹ Definiše se kao „kompleksno okruženje koje je nastalo interakcijom ljudi, softvera i servisa na internetu uz pomoć tehnoloških uređaja i povezanih mreža, koje ne postoji ni u jednom fizičkom obliku.“²

Postoje dva osnovna izvora motivacije za stupanje u interakciju sa drugim osobama na internetu, u okviru cyber prostora: lični i društveni motivi. McKenna i Bargh (2000) tvrde da osoba koja ne može da ispolji bitne aspekte svoje ličnosti u neposrednom okruženju, traga za adekvatnim socijalnim okvirom koji može to da joj omogući. Da bi doživeli lično zadovoljstvo, posetioci interneta moraju da se ispolje kroz socijalnu interakciju i da za to dobiju adekvatno priznanje. Upotreba interneta može značajno da doprinese ublažavanju osećanja usamljenosti (Hamburger, 2002). Međutim, internet ima i svoju mračnu stranu.

Smatra se da su nasilju na internetu izloženiji oni koji su češće na internetu (Mesch, 2009), a studenti su deo populacije koja se najviše služi internetom (Allen i dr., 2007). Socijalno virtuelno umrežavanje postaje sve popularnije i ključni je element za kreiranje online kulture, tako da su stalni posetioci virtuelnih mreža izloženi pojavama nasilja (Mustaine, Tewksbury 2002).

Nasilje na internetu³ predstavlja namerno, neprijateljsko i nasilno ponašanje, koje vrše pojedinci ili grupe, demonstrirajući svoju moć, korišćenjem različitih elektronskih uređaja, s namerom da žrtvama, koje se ne mogu same odbraniti, nanesu bol, povrede ili štetu (Smith i dr., 2008; Tokunaga, 2010). Beran i Li (2005) vezuju pojam nasilja na internetu za pojavu novog prostora, dok Slonje i Smit (2008) nasilje na internetu posmatraju kao nasilje koje koristi nove tehnologije.

Willard (2005) smatra da nasilje na internetu ima sedam različitih oblika: 1) slanje neugodnih i vulgarnih poruka; 2) slanje pretečih poruka nekoj osobi; 3) praćenje preko interneta; 4) klevetanje; 5) objavljivanje materijala pod identitetom druge osobe; 6) prevara koja uključuje distribuciju tuđe privatne preipseke i fotografija; i 7) aktivnosti kojima je cilj da se neka osoba isključi iz online grupe. Nasilje na internetu je slično tradicionalnom nasilju (Hinduja, Patchin,

¹ U naučno-fantastičnoj noveli *Neuromancer* William Gibson-a.

² International Organization for Standardization and International Electrotechnical Commission (2012) *Information Technology – Security Techniques – Guidelines for Cybersecurity*, ISO/IEC 27032:2012. Geneva: ISO/IEC, str. vi.

³ Pojavljuju se i nazivi poput *electronic bullying* (Kowalski, Limber, 2007), *internet harassment* (Diener-West, Leaf, 2007), *electronic harassment* (Fenaughty, Hare, 2013).

2008). Međutim, novi oblik nasilja, zahvaljujući savremenoj tehnologiji koju koristi kao alat, može da bude još drastičniji.

Nasilnik na internetu je osoba koja koristi internet i nove tehnologije za namerno uznemiravanje drugih. U tradicionalnom nasilju nasilnik je uglavnom poznat, dok na internetu to nije uvek slučaj. Nasilnici mogu da budu anonimni (Anderson, Sturm, 2007; Kowalski, Limber, 2007) ili da se lažno predstavljaju. Anonimnost nasilnika na internetu ublažava pritisak odgovornosti koji je znatno prisutniji kada se nasilnici nalaze sa žrtvom u istoj prostoriji.

Žrtva nasilja je osoba koja je doživela maltretiranje ili pretnje putem interneta (Hinduja, Patchin, 2008). Kod tradicionalnog nasilja žrtva trpi nasilje samo dok deli prostor i vreme sa nasilnikom. S obzirom na podatak da internet ne poznaje vreme i granice, žrtva nasilja na internetu može da bude izložena nasilju neprekidno i bez obzira na to gde se nalazi (Slonje, Smith, 2008). Žrtva nasilja, po pravilu, oseća stid kad je izvrgavaju ruglu zbog fizičkog izgleda ili neke karakterne osobine. Kad se radi o takvim postupcima koji se dešavaju u realnom svetu, svedoci su malobrojni. Međutim, u virtuelnom okruženju argumenti nasilnika u trenutku postaju vidljivi velikom broju korisnika interneta. Koliko takvo ponašanje ima negativne efekte najbolje govori podatak da žrtve nasilja gube osećaj samopoštovanja i neretko postaju depresivne (Patchin, Hinduja, 2010: 616).

Internet omogućava da se poruke i fotografije mogu brzo distribuirati enormno velikom broju korisnika (Slonje, Smith, 2008). Ova prednost interneta omogućava da nasilje, ponižavanje i ismevanje putem zloupotrebe podataka žrtve bude vidljivo brojnoj virtuelnoj „publici“. U takvom okruženju teško je govoriti o omeđenim razmerama nasilja. Elektronska komunikacija u virtuelnim zajednicama omogućava da posetioci Facebook-a, MySpace-a, Twitter-a i sličnih virtuelnih socijalnih mreža postaju svedoci poniženja koje žrtva nasilja doživjava. Zbog sveprisutnosti interneta, veći je broj posmatrača nego kod tradicionalnog oblika nasilja. Efekti nasilja na internetu posebno se intenziviraju kada se publika priključi nasilniku svojim komentarima ili posleđuje kompromitujuće materijale, poput poruka i fotografija. Brojnost posmatrača povećava mogućnost prihvatanja modela ponašanja zbog čega je veća mogućnost širenja ove pojave (Ružić, 2009), jer publika doprinosi kontinuitetu nasilja (Johnson, 2012).

Savremena tehnologija i upotreba interneta je značajna komponenta visokog obrazovanja, i studenti su upućeni na korišćenje interneta, kako za

ostvarivanje obrazovnih, tako i socijalnih potreba. Uobičajeno je da su studenti na mreži u kontaktu jedni s drugima svakodnevno (Doane i dr., 2013), što stvara mogućnost da dođe do pojave nasilja (Finn, 2004). Očigledno je da je najveći broj istraživača skoncentrisan na istraživanje nasilja na internetu kod populacije adolescenata i da je mnogo manje interesovanja za istraživanje na uzorku starijih starosnih grupa. Međutim, nasilje na internetu predstavlja ozbiljan problem ne samo za decu, već i za stariju studentsku populaciju (Zalaquett, Chatters, 2014), kao i za odrasle (Humphrey, 2014).

Za potrebe ovog rada prihvaćena je definicija nasilja na internetu po kojoj je nasilje na internetu namerno neprijateljsko i nasilno ponašanje, koje vrše pojedinci ili grupe, demonstrirajući svoju moć putem interneta, s namerom da žrtvama, koje se ne mogu same odbraniti, nanesu bol, povrede ili štetu (Smith i dr., 2008; Tokunaga, 2010).

Pregled dosadašnjih istraživanja

Veliki broj autora koncentriše se na istraživanje nasilja na internetu kod adolescenata, međutim, nasilje se javlja kod svih generacija (Raskauskas, Stoltz, 2007; Tokunaga, 2010), uključujući i studentsku populaciju. Većina istraživanja koja su se bavila pitanjem rasprostranjenosti viktimizacije i vršenja nasilja na internetu među populacijom studenata, a koja su nam bila dostupna, sprovedena su na prostoru Sjedinjenih Američkih Država (u nastavku: SAD) i Kanade. Pored toga, jedno istraživanje je realizovano u Turskoj, a jedno u Hrvatskoj.

Finn (2004) je sproveo anketiranje 339 studenata tokom aprila 2002. godine na Univerzitetu New Hampshire, SAD. Upitnik je sadržao pitanja zatvorenog tipa konstruisana sa ciljem da se utvrди da li su ispitanici bili izloženi nasilju u toku studija, pri čemu je pojava evidentirana i u slučaju kada se desila samo jednom. Studenti su imali ponuđene četiri moguće kategorije odgovora: nikada, jedan ili dva puta, tri do pet puta, i više od pet puta. Nalazi istraživanja su pokazali da je 10%-15% studenata bilo izloženo nasilju na internetu. Studenti su prijavili primanje e-mail ili sms poruka u kojima su dobijali pretnje, bili maltretirani ili su doživeli uvrede. Finn je utvrdio da više od polovine anketiranih studenata preko interneta prima fotografije i tekstove pornografske sadrzine.

Dilmac (2009) je sproveo anketiranje studenata u septembru 2007. godine. Upitnik je prosleđen studentima sa petnaest različitih studijskih gru-

pa Fakulteta za edukaciju u okviru Selcuk Univerziteta u Turskoj. Obuhvaćeno je bilo ukupno 666 studenata: 65,3% ženskog i 34,7% muškog pola. Upitnik se sastojao iz tri dela: prvi deo je sadržao pitanja o socio-demografskim karakteristikama ispitanika; drugi deo je sadržao pitanja zatvorenog tipa vezana za pojavu nasilja na internetu i treći deo je bila kontrolna lista (ACL). Drugi deo upitnika je sadržao pitanja zatvorenog tipa sa ponuđenim različitim skalamama odgovora. Tako je na pitanje: *Da li si nekad doživeo nasilje na internetu?* jedan od mogućih odgovora bio: nikad, jednom, između dva i četiri puta, četiri i više puta. Na pitanje: *Da li ćeš da se pojaviš u ulozi nasilnika ponovo?* ispitanici su mogli da zaokruže jedan od tri ponuđena odgovora: da, nisam siguran i ne. Kontrolna lista (ACL), kao treći deo upitnika, sastojala se od 300 prideva poređanih po abecedi. Od ispitanika je traženo da zaokruže one prideve za koje smatraju da opisuju njihovu ličnost. Dilmac je ovim istraživanjem došao do podatka da je 55,3% studenata najmanje jednom doživelo nasilje na internetu i da je 22,5% studenata bar jednom bilo u ulozi nasilnika.

Walker, Sockman i Koehn (2011) su 2008. godine sprovedli anketiranje putem upitnika koji je prosleđen studentima sa četiri departmana na Univerzitetu Northeastern Pennsylvania, SAD. Obuhvaćeno je bilo ukupno 120 studenata, od toga 58,3% ženskog i 41,7% muškog pola. Upitnik se sastojao od 27 pitanja, delom otvorenog, delom zatvorenog tipa. Pitanja zatvorenog tipa su se odnosila na doživljeno nasilje, a pitanja otvorenog tipa su omogućila ispitanicima da opišu svoje emocionalno iskustvo prilikom izloženosti nasilju. Nalazi istraživanja su pokazali da je više od 50% studenata univerziteta upoznato sa pojavom nasilja na internetu.

MacDonald i Roberts-Pittman (2010) su tokom 2010. godine anketirali studente sa Midwestern Univerziteta u SAD. Za prikupljanje podataka korišćen je upitnik zatvorenog tipa. Istraživanje je obuhvatilo ukupno 439 ispitanika, od čega 71,9% ženskog i 28,1 % muškog pola. Učesnici su bili zamoljeni da odgovore koliko često su doživeli uznemiravanje na internetu u toku studija. Na sva ova pitanja ponuđena su četiri moguća odgovora: od 1 – nikada, do 4 – vrlo često. Rezultati su pokazali da je 21,9% studenata tokom studiranja doživelo nasilje na internetu, dok je 8,6% studenata vršilo nasilje putem interneta.

Zalaquett i Chatters (2014) su u periodu od septembra 2012. do aprila 2014. godine sprovedli anketiranje studenata, i to putem elektronskog upitnika koji je prosleđen različitim studentskim grupama na četiri univerziteta u Kanadi. Istraživanjem je bilo obuhvaćeno ukupno 1925 ispitanika, od toga

74% ženskog i 26% muškog pola. Upitnik je sadržao sto pitanja kombinovnog tipa, uključujući da/ne mogućnost odgovora, skalu odgovora od nikad do uvek, kao i pitanja otvorenog tipa. Nalazi su pokazali da je 19% studenata doživelo nasilje na internetu.

Duggan (2014) je sproveo anketiranje studenata u periodu maj–jun 2014. godine putem elektronskog upitnika koji je bio otvoren mesec dana. Upitnik je direktno na web sajtu popunilo 2849 ispitanika i 368 ispitanika putem svoje mejl adrese. Korišćen je upitnik otvorenog tipa sledeće strukture: prvi deo je sadržao pitanja o socio-demografskim karakteristikama ispitanika. Drugi deo je bio skoncentrisan na prikupljanje podataka i opise percepcije online okruženja i ukazivanja na to gde se na mreži nasilje odvija. U trećem delu su bila pitanja kojima je traženo da se ispitanici izjasne da li su bili nasilnici, odnosno da li su na nasilje uzvratili nasiljem. U četvrtom delu su bila pitanja kojima je cilj bio da se utvrde emocionalne posledice nasilja na internetu. Duggan je utvrdio da je 73% korisnika interneta u SAD upoznato sa tim da je neko doživeo nasilje na internetu i da je 40% studenata pretrpelo nasilje - od toga 491 muškog i 441 ženskog pola.

Jedino istraživanje nasilja na internetu kod studentske populacije u Evropi, koje nam je bilo dostupno za pripremu ovog rada, jeste istraživanje koje je sprovela Kutnjak (2016). Anketirani su studenti poljoprivednog i građevinskog fakulteta iz Osijeka u Hrvatskoj. Anketiranjem je obuhvaćeno 279 studenata, od čega 50,2% ženskog i 49,8% muškog pola. Nema raspoloživog podatka kada je obavljeno istraživanje. Za ispitivanje prevalence doživljenog i učinjenog uznemiranja i nasilja putem interneta korišćena je *Skala doživljavanja i činjenja nasilja preko interneta u posljednjih godinu dana*. Skala se sastojala od dva dela: subskale „Doživljavanje nasilja preko interneta“ i subskale „Činjenje nasilja preko interneta“. Svaka subskala sadržala je 22 tvrdnje. U subskali „Doživljavanje nasilja preko interneta“ ispitanici su se na skali od 1 (nikad) do 5 (uvek) izjašnjavalni da li su doživeli nasilje na internetu, dok su se u subskali „Činjenje nasilja preko interneta“ ispitanici izjašnjavalni da li su se i sami tako ponašali. Rezultati istraživanja pokazali su da je 24,9% studenata u toku godine koja je prethodila istraživanju doživelo nasilje na internetu, dok je 18,3% njih izvršilo ovaj oblik nasilja.

Kao što se vidi iz pregleda postojećih istraživanja nasilja na internetu među studentima, rezultati o učestalosti pojave nasilja su prilično neujednačeni. Dobijeni podaci variraju od studije do studije što je, verovatno, uslovljeno primenom različitih mernih instrumenata koje su autori sami projektovali. Osim toga, radi se o neujednačenom broju ispitanika koji varira od 120 (Walker, Sockman,

Koehn, 2011) do 2849 ispitanika (Duggan, 2014). Korišćeni su upitnici sa pitanjima zatvorenog tipa (Finn, 2004; Dilmac, 2009; MacDonald, Roberts-Pittman, 2010), ali i kombinovani upitnici koji su imali obe vrste pitanja: zatvorenog i otvorenog tipa (Walker, Sockman, Koehn, 2011; Duggan, 2014; Zalaquett, Chatters, 2014).

I kod vršenja nasilja na internetu teorija je neujednačena u stavovima u pogledu pola nasilnika i žrtve. Neki istraživači tvrde da je činjenje nasilja na internetu karakterističnije za muški pol zbog toga što su bolje upoznati sa novim tehnologijama (Dilmac, 2009), dok druga istraživanja pokazuju kako u činjenju nasilja na internetu nema razlike među polovima (Ybarra, Mitchell, 2004). Zalaquett i Chatters (2014) smatraju da su osobe ženskog pola češće izložene nasilju, dok Doane i saradnici (2013) smatraju da podatak o polu nije od značaja.

Među raspoloživom literaturom nismo došli do podatka da je istraživanje o pojavi nasilja na internetu među studentskom populacijom sprovedeno u Republici Srbiji.

Metodološki okvir pilot istraživanja

Ciljevi

Pilot istraživanje je imalo za cilj dolaženje do saznanja o korišćenju interneta, na jednoj strani, kao i o rasprostranjenosti viktimizacije i vršenja nasilja na internetu među studentskom populacijom, na drugoj strani. Pitanja na koja smo želeli da dobijemo odgovor sprovođenjem ovog pilot istraživanja su sledeća: 1) Da li su studenti, koji su u toku studija izučavali predmete koji bi trebalo da im obezbede poznavanje medijske pismenosti, izloženi nasilju na internetu i da li vrše nasilje i u kojoj meri?; i 2) Da li postoji razlika po osnovu pola u doživljavanju i vršenju nasilja?

Uzorak

Pilot istraživanje je sprovedeno na prigodnom uzorku od 136 ispitanika (72 ženskog pola i 64 muškog pola) u toku oktobra meseca 2016. godine. Ispitanici su u trenutku istraživanja bili studenti treće i četvrte godine Fakulteta za kulturu i medije u Beogradu. Raspon starosti učesnika varirao je u intervalu od 22-25 godina.

Instrument

Osnova za metodološki pristup u prikupljanju podataka o postojanju nasilja na internetu bila je kombinovana anketa o viktimizaciji i samoprijavljinju nasilja. Za prikupljanje podataka konstruisan je upitnik sastavljen od 20 pitanja. U prvom delu upitnika utvrđivan je socio-demografski aspekt ispitanika: pol i starost ispitanika. U drugom delu upitnika ispitivano je korišćenje interneta i socijalnih mreža. U trećem delu upitnika ispitivana je viktimizacija na internetu, pri čemu se upitnik koncentrisao samo na dva pojedinačna oblika viktimizacije: verbalno nasilje i zloupotrebu fotografija. U četvrtom delu upitnika ispitivano je da li su studenti vršili nasilje na internetu. Od drugog do četvrtog dela upitnika korišćena je skala sa ponuđenim odgovorima od 1 (nikad) do 5 (svakodnevno), što je omogućilo da se dođe do podataka o učestalosti nasilja.

Metode obrade podataka

Podaci do kojih se došlo ovim pilot istraživanjem obrađeni su metodom kvantitativne obrade podataka.

Ograničenja

S obzirom na to da se radi o pilot istraživanju, anketiran je prigodan uzorak, odnosno grupa studenata koja je bila dostupna istraživačima. Analizom dobijenih odgovora sagledaće se mogućnosti za poboljšanje upitnika koji će biti korišćen u narednom istraživanju.

Rezultati pilot istraživanja

Sprovedenim pilot istraživanjem dobijeni su podaci koji se odnose na učestalost korišćenja interneta i prisustva na društvenim mrežama, raprostranjenost viktimizacije studenata verbalnim nasiljem i zloupotrebotom fotografija, kao i vršenja nasilja od strane studenata. Svi ovi podaci prikazani su u odnosu na pol ispitanika.

Pozitivan odgovor na pitanje *Da li koriste internet?* dalo je 97,2% (70) ispitanica i 100% (64) ispitanika, odnosno od cele grupe ispitanika samo dve osobe

ženskog pola ne koriste internet. Dobijeni podaci pokazuju da ženska populacija koristi internet: svakodnevno 72,2% (52), jednom nedeljno 19,4% (14), jednom mesečno 5,6% (4), i nikad 2,8% (2). Ni jedna od ispitanica se nije izjasnila da internet koristi retko.

Muška populacija koristi internet: svakodnevno 68,7% (44), jednom nedeljno 6,3% (4); jednom mesečno 25,0% (16), dok se nijedan ispitanik nije izjasnio da internet koristi retko ili nikad.

Podaci o obimnosti korišćenja interneta i socijalnih mreža u ovom istraživanju su bili potrebni kao indikator koliko često studenti koriste internet, jer se smatra da su nasilju izloženiji oni koji su češće na internetu (Mesch, 2009), a studenti su deo populacije koja se najviše služi internetom (Allen, Seaman, Garrett, 2007).

Socijalno virtuelno umrežavanje postaje sve popularnije i ključni je element za kreiranje onlajn kulture, tako da su stalni posetioци virtuelnih mreža izloženi pojavama nasilja (Mustaine, Tewksbury, 2002). Zbog toga smo postavili pitanje ispitanicima: *Da li koristite društvene mreže?* Pozitivno je odgovorilo 94,4% (68) ispitanika ženskog pola i 100% (64) ispitanika muškog pola. Došli smo do podatka da 97,1% (132) ispitanika pristupa društvenim mrežama i to: žene svakodnevno 68,7% (48), jednom nedeljno 19,4% (14), jednom mesečno 8,3% (6) i nikad 5,6% (4), dok se ni jedna ispitanica nije izjasnila da retko pristupa društvenim mrežama. Muškarci društvenim mrežama pristupaju: svakodnevno 68,7% (44), jednom nedeljno 6,3% (4), jednom mesečno 12,5% (8) i retko 12,5% (8). Ni jedan ispitanik se nije izjasnio da nikad ne pristupa društvenim mrežama.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Srbije (2016) učešće na društvenim mrežama, kao što su Facebook i Twitter, beleži se kod 90,3% internet populacije od 16 do 24 godine starosti. Ne postoji podatak koji obuhvata starosnu grupu uključenu u ovo pilot istraživanje.

Da su doživeli verbalno nasilje na mreži izjasnilo se 36,1% (26) ispitanika ženskog pola i 12,5% (8) muškog pola, odnosno ukupno 25% (34) ispitanika. Učestalost doživljavanja nasilja kod ženske populacije: svakodnevno 11,1% (8), jednom nedeljno 12,5% (9), jednom mesečno 5,6% (4), retko 6,9% (5), nikad 63,9% (46). Učestalost doživljavanja nasilja kod muške populacije: svakodnevno 4,7% (3), jednom nedeljno 4,7% (3), jednom mesečno 1,6% (1), retko 1,6% (1), nikad 87,5% (56).

Da im je zloupotrebljena fotografija sa mreže izjasnilo se 33,3% (24) ispitanika ženskog pola i 12,5% (8) muškog pola, odnosno ukupno 22,9% (32) ispita-

nika. Ženska populacija se izjasnila da je doživela zloupotrebu fotografija svakodnevno 5,6% (4), jednom nedeljno 11,1% (8), jednom mesečno 13,9% (10), retko 2,8% (2), nikad 66,7% (48). Kod muške populacije pojava se događa svakodnevno kod 4,7% (3), jednom nedeljno 4,7% (3), jednom mesečno 1,6% (1) retko 1,6% (1), nikad 87,5% (56).

Na postavljeno pitanje da li su vršili nasilje na mreži pozitivno je odgovorilo 19,4% (14) osoba ženskog pola i 25% (16) osoba muškog pola, odnosno ukupno 22,1% (30). Učestalost činjenja nasilja kod osoba ženskog pola se pojavljuje svakodnevno 2,8% (2), jednom nedeljno 6,9% (5), jednom mesečno 5,6% (4), retko 4,2% (3); nikad 80,6% (58). Kod muške populacije učestalost nasilja je svakodnevno 6,3% (4), jednom nedeljno 6,3% (4), jednom mesečno 12,5% (8) i nikad 75% (48), dok se ni jedan ispitanik nije izjasnio da je retko vršio nasilje na mreži.

Zaključak

Nasilje na internetu, i pored aktuelne zainteresovanosti naučne javnosti da ovaj problem istraži, još uvek predstavlja nedovoljno sagledanu društvenu problematiku. Na osnovu postojećih teoretskih razmatranja dolazimo do saznanja da je nasilje na internetu, u osnovi, slično takvim pojавama u realnom okruženju, ali da potencijal interneta koji omogućava da se komunikacija prostire neprekidno i globalno, dovodi do toga da se i uvredljivi sadržaji lakše otpremaju znatno većem broju pripadnika socijalnih mreža i da su žrtve kontinuirano izložene negativnom delovanju.

Malobrojna su istraživanja nasilja na internetu koja se bave studentskom i starijom populacijom. Studenti, kao populacija koja gotovo 100% koristi internet i koja je stalno na društvenim mrežama, znatno više su izloženi pojavi nasilja od ostalih pojedinaca koji manje koriste nove tehnologije (Allen, Seaman, Garrett 2007; Mesch, 2009). Sva postojeća istraživanja prikazana u radu potvrđuju postojanje nasilja na internetu kod studenata. Podaci koje smo dobili pilot istraživanjem potvrdili su da studenti doživljavaju i vrše nasilje na internetu. Nalazi su pokazali da su osobe ženskog pola iz anketirane grupe više izložene nasilju i da manje čine nasilje nego muškarci.

S obzirom da u Republici Srbiji nema istraživanja nasilja na internetu, osim kod adolescenata, smatramo da ovo pilot istraživanje daje dobru polaznu

osnovu za pripremu finalnog upitnika i sproveđenje istraživanja na reprezentativnom uzorku.

Literatura

- Allen, I. E., Seaman, J., Garrett, R. (2007) *Blending In: The Extent and Promise of Blended Education in the United States*. Needham: The Sloan Consortium.
- Anderson, T., Sturm, B. (2007) Cyberbullying from Playground to Computer. *Young Adult Library Services*, 2, str. 24-27.
- Beran, T., Li, Q. (2005) Cyber-Harassment: A study of a New Method for an Old Behavior. *Journal of Educational Computing Research*, 3, str. 265-277.
- Dilmac, B. (2009) Psychological Needs as a Predictor of Cyberbullying: A Preliminary Report on College Students. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 3, str. 1307-1325.
- Diener-West, M., Leaf, P. (2007) Examining the Overlap in Internet Harassment and School Bullying: Implications for School Intervention. *Journal of Adolescent Health*, 6, str. S42-S50.
- Doane, A. N., Kelley, M. L., Chiang, E. S., Padilla, M. A. (2013) Development of the Cyberbullying Experiences Survey. *Emerging Adulthood*, 3, str. 207-218.
- Fenaughty, J., Hare, N. (2013) Factors Associated with Young People's Successful Resolution of Distressing Electronic Harassment. *Computers & Education*, 61, str. 242-250.
- Finn, J. (2004) A Survey of Online Harassment at a University Campus. *Journal of Interpersonal Violence*, 4, str. 168-483.
- Hamburger, Y. A. (2002) On the Internet No One Knows I'm an Introvert: Extroversion, Neuroticism, and Internet Interaction. *CyberPsychology & Behavior*, 2, str. 125-128.
- Hinduja, S., Patchin, J. W. (2008) Cyberbullying: An Exploratory Analysis of Factors Related to Offending and Victimization. *Deviant Behavior*, 2, str. 129-156.
- Hinduja, S., Patchin, J. W. (2010) Bullying, Cyberbullying, and Suicide. *Archives of Suicide Research*, 3, str. 206-221.
- Johnson, L. (2012) Cyberbullying among College Students. *Online Journal of Rural and Urban Research*, 1, str. 1-5.
- Kowalski R. M, Limber S. P. (2007) Electronic Bullying among Middle School Students. *Journal of Adolescents Health*, 6, str. 22-30.
- Kutnjak, S. (2016) *Uznemiravanje i nasilje na internetu i njihove posljedice*. Osjek: Sveučilište u Osijeku, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju. Diplomski rad.

-
- MacDonald, C. D., Roberts-Pittman, B. (2010) Cyberbullying among College Students: Prevalence and Demographic Differences. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 9, str. 2003-2009.
- McKenna, K., Bargh, J. (2000) Plan 9 from Cyberspace: The Implications of the Internet for Personality and Social Psychology. *Personality and Social Psychology Review*, 4, str. 57-75.
- Mesch, G. S. (2009) Parental Mediation, Online Activities, and Cyberbullying. *Cyber Psychology & Behavior*, 4, str. 387-393.
- Mustaine, E., Tewksbury, R. (2002) Sexual Assault of College Women: A Feminist Interpretation of a Routine Activities Analysis. *Criminal Justice Review*, 1, str. 89-123.
- Patchin, J. W., Hinduja, S. (2010) Cyberbullying among College Students. *Online Journal of Rural and Urban Research*, 1, str. 1-5.
- Raskauskas, J., Stoltz A. D. (2007) Involvement in Traditional and Electronic Bullying among Adolescents. *Developmental Psychology*, 3, str. 564 –575.
- Ružić, N. (2009) Mediji kao izvor ideja za oponašanje. *Medianali*, 3, str. 103-120.
- Slonje, R., Smith, P. K. (2008) Cyberbullying: Another Main Type of Bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*, 2, str. 147–154.
- Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., Tippett, N. (2008) Cyberbullying: Its Nature and Impact in Secondary School Pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 4, str. 376–385.
- Tokunaga, R. S. (2010) Following You Home from School: A Critical Review and Synthesis of Research on Cyberbullying Victimization. *Computers in Human Behavior*, 3, str. 277-287.
- Walker, C. M., Sockman, B. R., Koehn, S. (2011) An Exploratory Study of Cyberbullying with Undergraduate University Students. *Tech Trends*, 2, str. 31-38.
- Willard, N. (2005) *Cyberbullying and Cybertreats*. Rad prezentovan na: OSDFS National Conference: Tying It All Together: Comprehensive Strategies for Safe and Drug-free Schools, Washington D. C: The Office of Safe and Drug-Free Schools, održanoj od 14-17. avgusta 2005. godine .
- Ybarra, M. L., Mitchell, K. J. (2004) Online Aggressor/Targets, Aggressors, and Targets: A Comparison of Associated Youth Characteristics. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 7, str. 1308–1316.

Internet izvori

Duggan, M. (2014) Online Harassment. *Pew Research Internet Center: Internet, Science & Tech.* Dostupno na: <http://www.pewinternet.org/2014/10/22/online-harassment/>, stranici pristupljeno: 15.10.2016.

Humphrey, K. (Oktobar 23, 2014) Online Harassment is Routine among Adults. *Star Tribune: Lifestyle.* Dostupno na: <http://www.startribune.com/lifestyle/280131942.html?page=all&prepage=1&c=y#continue>, stranici pristupljeno 29.10.2016.

International Organization for Standardization and International Electrotechnical Commission (2012) *Information technology – Security Techniques – Guidelines for Cybersecurity*, ISO/IEC 27032: 2012(E), Geneva: ISO/IEC. Dostupno na: https://webstore.iec.ch/preview/info_isoiec27032%7Bed1.0%7Den.pdf, stranici pristupljeno 11.1.2017.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije (2016) Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji. Dostupno na: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/userFiles/file/UpotrebalkT/ICT2016s.pdf>, stranici pristupljeno 11.1.2016.

Zalaquett, C. P., Chatters, S. J. (2014) Cyberbullying in College: Frequency, Characteristics, and Practical Implications. *Sage Open*, 1, str. 1-8. Dostupno na: <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2158244014526721>, stranici pristupljeno 11.1.2017.

VESNA BALTEZAREVIĆ*
RADOSLAV BALTEZAREVIĆ
BORIVOJE BALTEZAREVIĆ

The Prevalence of Victimization and the Internet abuse in Student Population

The use of modern information technology has contributed to the creation of new media and virtual tools that contribute to mass social interaction. The Internet has enabled networking communicator, associating in virtual communities and the creation of parallel communication space. However, despite all the good things they bring with them, new technologies are leading to the emergence of various forms of victimization in the virtual space. The ability to communicate anonymously or through a fictitious identity on the new media platforms created a favorable climate for the operation of the "dark side" of the Internet. Violence on the Internet, known as the cyberbullying is becoming a topic for many researchers mainly focusing on research and description of the phenomenon in adolescent population. The paper aims to examine the theoretical aspects of cyberbullying and to present the existing research, as well as the results of the pilot research work on the social networks behavior of final year students of the Faculty of Culture and Media, conducted by the authors. The paper shows that violence on the Internet exists in this part of the student population.

Keywords: Internet, new media, victimization, violence, students.

* Dr Vesna Baltezarević is full professor at the Faculty for culture and media, University "John Naisbitt", Belgrade. E-mail: vesnabal@gmail.com.

Dr Radoslav Baltezarević is assistant professor at the College of Business Administration, American University of the Middle East, Kuwait. E-mail: trilliongarden@yahoo.com.

Borivoje Baltezarević is PhD student at the Faculty for culture and media, University "John Naisbitt", Belgrade. E-mail: baltezb@yahoo.co.uk.

TEMIDA

2016, vol. 19, br. 3-4, str. 389-404

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1604389S

Pregledni rad

Primljeno: 21.8.2016.

Odobreno za štampu: 14.12.2016.

Internet piraterija i posledice po žrtve

MILJAN SAVIĆ*

NIKOLA M. PETROVIĆ

Nakon što je razvoj tehnologije omogućio da se preko interneta vrše radnje koje predstavljaju povrede autorskog prava, analiza efekata internet piraterije na društveno blagostanje postala je predmet mnogobrojnih akademskih polemika. Glavne i najveće žrtve piraterije putem interneta jesu nosioci autorskog i srodnih prava, međutim, šteta koju im piraterija prouzrokuje potiče iz više izvora, teško ju je kvantifikovati i predstavlja samo deo ukupnih društvenih troškova piraterije. Međutim, postoje i druge kategorije žrtava, kao što su oni kojima je piraterijom ukaljana čast i koji trpe posledice u vidu negativnih emotivnih reakcija, gubitka posla, od kojih neki zbog toga izvrše suicid. Predmet ovog rada su efekti internet piraterije na žrtve ovog fenomena, a cilj analiza različitih direktnih i indirektnih posledica piraterije na žrtve i njihovu motivaciju za buduće stvaranje, kao i načina prevencije, sa posebnim osvrtom na Republiku Srbiju.

Ključne reči: internet, piraterija, žrtve, prevencija, Srbija.

Uvod

Zaštitom autorskog i srodnih prava prevashodno se štite imovinska i moralna prava stvaralača. Stvaraocima je tim putem omogućeno slobodno raspolaganje autorskim delima i predmetima srodnih prava, te ostvarivanje prihoda od sopstvenog stvaralaštva. Istovremeno, treća lica se ograničavaju u korišćenju tuđih dela bez prethodne dozvole nosilaca prava i bez isplate

* Miljan Savić je doktorand na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu.
E-mail: miljansavicbg@gmail.com.

Dr Nikola Petrović je docent na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i saradnik Viktimološkog društva Srbije. E-mail: nicholas.petrovic@gmail.com

naknade za takvo korišćenje i definišu se jasni kriterijumi i okolnosti pod kojima je besplatno korišćenje dozvoljeno i moguće. Glavni motiv za ovakav način uređenja oblasti autorskog prava jeste podsticanje budućeg stvaralaštva, te konsekventno i uticaj na povećanje društvenog blagostanja. Drugim rečima, nemogućnost nosilaca autorskog ili srodnih prava da prisvoje odgovarajući prihod od sopstvenog stvaralaštva, kao i korišćenje dela na način kojim se povređuje njihov ugled i čast, može direktno uticati na njihovu motivaciju za buduće stvaranje, što bi moglo dovesti do pada proizvodnje ispod društveno poželjnog nivoa (Liebowitz, 2003).

Do tehnološkog napretka ostvarenog krajem dvadesetog i početkom dvadeset i prvog veka, termin „piraterija“ odnosio se samo na neovlašćeno iskorišćavanje autorskih dela ili predmeta srodnih prava u njihovom materijalnom formatu, neovlašćenim pribavljanjem takođe neovlašćeno umnoženih i distribuiranih fizičkih primeraka, odnosno kopija, autorskih dela i predmeta srodnih prava. Razvoj tehnologije omogućio je lakši, brži i jednostavniji način da proizvod putem interneta stigne do njegovog krajnjeg korisnika, potrošača. Međutim, glavna nuspojava ovakve tehnološke revolucije jeste stvaranje novih načina za radnje koje predstavljaju povredu autorskog ili srodnih prava – pirateriju putem interneta. Predmet ovog rada su efekti internet piraterije na žrtve ovog fenomena. S obzirom na to da je Republika Srbija sedma u svetu po broju korisnika piratskih posredničkih servisa,¹ cilj rada je analiza različitih direktnih i indirektnih posledica piraterije na žrtve i njihovu motivaciju za buduće stvaranje, kao i načina prevencije piraterije.

Zakon o autorskom i srodnim pravima Republike Srbije (u daljem tekstu: ZASP),² kao i Krivični zakonik Republike Srbije (u daljem tekstu: KZRS),³ ne poznaju termin „internet piraterija“. U čl. 199, st. 1-2 KZRS propisuje da neovlašćeno iskorišćavanje autorskog dela ili predmeta srodnog prava podrazumeva radnje koje se sastoje od neovlašćenog objavljivanja, snimanja, umnožavanja, ili na drugi način javnog saopštavanja autorskog dela ili predmeta srodnog prava, u celini ili delimično, a takođe i radnje stavljanja u promet ili držanja sa namerom stavljanja u promet neovlašćeno umnoženih ili neovlašćeno sta-

¹ Europe Has the Highest Online Piracy Rates, By Far. Dostupno na: <https://torrentfreak.com/europe-has-the-highest-online-piracy-rates-by-far-160801/>, stranici pristupljeno 7.8.2016.

² Službeni glasnik RS, br. 104/2009, 99/2011, 119/2012 i 29/2016 – odluka US.

³ Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.

vljenih u promet primeraka autorskog dela ili predmeta srodnog prava. Član 204 ZASP propisuje kako povredu autorskog i srodnih prava predstavlja svako neovlašćeno vršenje bilo koje radnje koju obuhvataju isključiva prava nosioca autorskog ili srodnog prava, kao i neplaćanje propisane ili ugovorene naknade i neizvršavanje drugih zakonom propisanih obaveza prema nosiocu autorskog ili srodnog prava. Činovi internet piraterije potпадaju pod navedeni širi okvir definisanja povreda autorskog i srodnih prava. Internet pirate-rija može se definisati kao nelegalno umnožavanje digitalnih dobara, softvera, digitalnih dokumenata, digitalnih audio zapisa i digitalnih video snimaka u bilo koju drugu svrhu osim čuvanja kopije i bez eksplicitne dozvole od i kompenzacije za vlasnika autorskih prava (Gopal i dr., 2004). Za potrebe ovog rada autori su osmislili definiciju polazeći od naših zakonskih propisa, pri čemu pod internet piraterijom podrazumevamo neovlašćeno iskorišćavanje autorskih dela ili predmeta srodnih prava, u njihovom elektronskom obliku, bez saglasnosti nosilaca tih prava, putem interneta, korišćenjem računara kao sredstva izvršenja. Dela koja se najčešće na ovaj način neovlašćeno čine dostupnim (objavljaju, odnosno distribuiraju) i preuzimaju preko interneta, jesu bilo kakva književna, naučna, muzička, kinematografska i televizijska dela, računar-ski programi, video igre i slično.

Ovakav vid nezakonitog ponašanja otežava i umanjuje mogućnosti nosilaca autorskog i srodnih prava da utiču na sopstvenu konkurentnost na tržištu, te umanjuje i prihod koji su u stanju da ostvare putem sopstvenog stvaralaštva. Stoga, postoji bojazan da bi to moglo umanjiti direktni finansijski podsticaj za dalje investiranje, odnosno buduće stvaranje, pa bi kvantitet, kvalitet i raznovrsnost stvaralaštva mogao da padne ispod društveno poželjnog nivoa (Wunsch-Vincent, 2013). Ne bi trebalo zanemariti ni činjenicu da, pored imovinskih prava, piraterija često dovodi i do povreda moralnih prava autora, neovlašćenom distribucijom dela na način kojim se vređa čast ili ugled samih autora, što može predstavljati faktor koji dodatno demotiviše stvaraocu da se bave stvaralaštvom.

Dosta toga je učinjeno na međunarodnom planu u cilju suzbijanja inter- net piraterije, (Janković, 2013), ali i na domaćem u poslednjih par godina (Prlija, Reljanović, Ivanović, 2012), pre svega donošenjem Zakona o autorskim i srodnim pravima, Zakona o potvrđivanju Konvencije o visokotehnološkom kriminalu⁴, kao i Zakona o organizaciji i nadležnosti državnih organa u borbi protiv

⁴ Službeni glasnik RS, br. 19/2009.

visokotehnološkog kriminala⁵. Kada su u pitanju kazne koje izvršiocu internet piraterije mogu snositi u Republici Srbiji, u članu 199, st. 1-3 KZRS propisana je novčana ili zatvorska kazna do tri godine za radnje neovlašćenog iskorišćavanja autorskog dela ili predmeta srodnog prava, dok, ako su ove radnje učinjene sa namerom pribavljanja imovinske koristi za sebe ili drugog, propisana zatvorska kazna iznosi između šest meseci i pet godina. Povreda moralnih prava autora uređena je članom 198 KZRS, kojim je, između ostalog, propisana novčana kazna ili kazna zatvora do šest meseci za neovlašćeno stavljanje u promet primeraka autorskog dela na način kojim se vređa čast ili ugled autora, a za ovo delo gonjenje je predviđeno na osnovu privatne tužbe oštetećenog. Zakonom o autorskom i srodnim pravima takođe je propisana mogućnost nosilaca prava da svoja prava zaštite, pokušaju da nastalu štetu nadomeste i tako indirektno utiču na pad nivoa piraterije vođenjem građanskopopravnih sporova protiv izvršilaca piraterije. Iako je internet piraterija samo jedan od mogućih vidova povrede nečijih autorskih ili srodnih prava, svakako je obuhvaćena navedenim zakonskim rešenjima. To potvrđuju i presude domaćih sudova u slučaju internet piraterije (Prlija, Reljanović, Ivanović, 2012).

Učesnici na tržištu internet piraterije

Učesnici na tržištu internet piraterije mogu biti svrstani u dve osnovne kategorije, pri čemu oni simultano deluju i reaguju na podsticaje stvorene delovanjem druge strane. Prva glavna grupacija jeste ona koja nanosi štetu, stvara troškove i utiče na motivacije za buduće stvaranje – izvršiocu piraterije, koji mogu biti kategorisani u tri grupe: posrednički (skladišni) servisi i njihovi vlasnici, snabdevači i krajnji korisnici. Uloga posredničkih servisa je stvaranje i omogućavanje platforme putem koje je moguće neovlašćeno objavljivati ili preuzimati primerke autorskog dela ili predmeta srodnih prava. Drugim rečima, ovakvi servisi ostvaruju profit posredovanjem, to jest, spajanjem nelegalne ponude i tražnje. Izvršiocu piraterije – snabdevači preko posredničkih servisa neovlašćeno, putem interneta, objavljaju primerke autorskog dela ili predmeta srodnih prava, dok ih izvršiocu piraterije – krajnji korisnici, preko i pomoću ovih servisa, neovlašćeno umnožavaju i preuzimaju na sopstveni računar. Postoje znatne distinkcije u različitim državama kada su u pitanju predviđene kazne

⁵ Službeni glasnik RS, br. 61/2005 i 104/2009.

za snabdevače i krajnje korisnike. Dok snabdevači u većini država, najčešće, krivično odgovaraju, u onim državama čiji propisi predviđaju da je preuzimanje neovlašćeno objavljenog sadržaja putem interneta protivzakonito, žrtve piraterije, najčešće, pokreću građanskopravne sporove protiv krajnjih korisnika, radi naknade štete koja im je prouzrokovana (Ganc, Ročester, 2007).

Druga grupacija jesu upravo žrtve piraterije, odnosno grupacija koja trpi štetu, ulaže resurse radi njenog otklanjanja i koja, potencijalno, stvara manji broj dela u budućnosti nego što bi to bio slučaj da piraterija nije moguća, zatim lica kojima je ukaljana čast kao i oni koji, eventualno, potpuno odustaju od budućeg stvaralaštva – nosioci autorskog i srodnih prava.⁶

Šteta za žrtve piraterije

Prva grupa društvenih troškova⁷ koje prouzrokuje internet piraterija jeste šteta naneta žrtvama, nosiocima prava, koja se inicialno manifestuje u smanjenju prihoda koji ova lica ostvaruju sopstvenim stvaralaštвom. Šteta i troškovi prouzrokovani kao posledica piraterije preko interneta, po svojim karakteristikama, znatno se razlikuju od štete koja nastaje nekadašnjim vidom piraterije – piraterijom materijalnih primeraka, kao i, generalno govoreći, od štete prouzrokovane drugim nezakonitim radnjama (npr. štete prouzrokovane kradom automobila).

Krađa materijalne stvari (npr. automobila) lišava vlasnika automobila korisnosti radi koje je automobil i pribavio i ona je preraspodeljena na izvršioca krađe. Drugim rečima, automobil više ne poseduje i ne može da koristi njegov prvobitni vlasnik, jer je on sada u posedu izvršioca krađe. Kada je u pitanju

⁶ Pored nosilaca prava i pirata, važni učesnici na tržištu internet piraterije su i pravosuđe i policija koji dovode do otkrivanja i kažnjavanja pirata, u svrhu prevencije. Važan učesnik su, takođe, i pružaoci usluga pristupa internetu koji predstavljaju izvore podataka o osumnjičenim piratima, kako bi nosioci prava podnošenjem tužbi pokušali da ostvare naknadu štete koja im je piraterijom prouzrokovana.

⁷ Društveni troškovi koje piraterija može prouzrokovati nisu ograničeni samo na direktnе žrtve piraterije, odnosno nosioce prava. U ukupne društvene troškove takođe treba svrstati i troškove samih pirata (npr. troškovi tehnološkog opismenjavanja kako bi bili sposobni za bavljenje piraterijom), troškove privatne kao i krivičnopravne zaštite (otkrivanja i kažnjavanja pirata i izvršenja kazne, kao i naknade štete koja je prouzrokovana žrtvama). Da piraterija nije moguća, ovi resursi bi bili investirani u aktivnosti koje stvaraju novu vrednost u jednom društvu, te stoga i ove troškove treba uvrstiti u ukupni društveni trošak piraterije.

neovlašćeno umnožavanje, objavljivanje i pribavljanje primeraka dela putem interneta, nosioci prava i dalje ostaju u posedu sopstvenih originalnih primeraka i mogu ih koristiti. Dakle, njihova distribucija je i dalje moguća, stoga oni i dalje mogu ostvarivati prihod, dok je istovremeno, za pojedince koji su ove primerke neovlašćeno pribavili, stvorena nova vrednost. Drugim rečima, primerke autorskih dela i predmeta srodnih prava u elektronskom formatu, suštinski, mogu simultano koristiti i nosilac prava i izvršilac piraterije.

To komplikuje, ali ne menja suštinu pozicije nosilaca prava kao žrtava i ne znači da im internet piraterija ne stvara štetu i troškove, već samo da je takvu štetu teže definisati i kvantifikovati. Stvaranje vrednosti za nove korisnike omogućeno internet piraterijom, na prvi pogled bez gubitka po nosioce prava, ipak je praćeno gubitkom, štetom i troškovima žrtava. Gubici su prouzrokovani i manifestuju se padom tražnje za originalnim primercima dela. Određen broj potrošača koji bi, da piraterija nije moguća, platili tržišnu cenu primeraka, sada ih nabavljaju na nezakonit način, bez isplate njihove tržišne cene. Stoga, gubitak nosilaca autorskog i srodnih prava, zapravo, predstavlja izmaklu dobit, smanjenje budućih prihoda koje bi prisvojili i uživali da su pirati platili tržišnu cenu i delo pribavili na legalan način.

Konkretnu štetu koju piraterija stvara izrazito je teško kvantifikovati, posebno imajući u vidu prethodno navedene specifične karakteristike piraterije autorskih dela u elektronskom formatu. Problematika kvantifikovanja svodi se na nesaglasnost prilikom pretvaranja određene stope piraterije, odnosno broja neovlašćeno preuzetih primeraka putem interneta u njihov monetarni ekvivalent korišćenjem tržišne cene neovlašćeno preuzetih primeraka.

Tokom godina, različita istraživanja polazila su od prepostavke postojanja jedinične stope supstitucije, tako da se za svakog ispitanika koji je neovlašćeno preuzeo primerak autorskog dela preko interneta prepostavljalo da bi bio spreman da plati tržišnu cenu, da piraterija nije bila moguća (Zentner, 2006). Glavna kritika ovakvom načinu računanja štete polazi od prepostavke da, u slučaju da piraterija nije moguća, pirati ne bi nužno platili tržišnu cenu svih primeraka koje su, posredstvom piraterije, neovlašćeno pribavili bez plaćanja, na primer, zbog nedostatka sredstava (Fink, Maskus, Qian, 2010). Sa druge strane, određeni procenat neovlašćeno preuzetih primeraka autorskih dela i predmeta srodnih prava, svakako, predstavlja supstitut za originalne primerke na tržištu, odnosno, prouzrokuje pad tražnje za originalnim primercima.

Studija „Ekonomski doprinos industrija zasnovanih na autorskom i srodnim pravima u Republici Srbiji“, u izdanju Svetske organizacije za intelektualnu svojinu (WIPO), utvrdila je da se u periodu između 2008. i 2012. godine smanjio broj izdatih književnih dela za 11%, dok je 2012. godine broj izdatih muzičkih albuma bio duplo manji u odnosu na broj albuma koji su izdati 2009. godine. Navedene podatke nije moguće direktno povezati sa piraterijom putem interneta. Međutim, kako je navedeno u WIPO studiji, rasprostranjenost piraterije i slaba primena zakona predstavljaju barijeru ulasku na tržište novim autorima i otežavaju razvoj određenih tržišta, te je o negativnom uticaju i značaju piraterije moguć posredan zaključak (Radulović, Popović, Aleksić, 2014). I, na osnovu podataka izveštaja za 2014. godinu Alijanse za poslovni softver (eng. *Business Software Alliance*), u kojem je istaknuto da je u Republici Srbiji 2013. godine tržišna vrednost neovlašćeno pribavljenih računarskih programa iznosila 70 miliona američkih dolara,⁸ moguće su samo posredne procene, jer navedeni podaci obuhvataju i pirateriju preko interneta i pirateriju sadržaja u materijalnom formatu (BSA Global Software Survey, 2014). Šteta i troškovi direktnih žrtava piraterije ne svode se samo na izmakli profit nosilaca prava. Na primer, u slučaju filmskog studija i proizvodnje i distribucije određenog filmskog dela, piraterija može dovesti i do stvaranja žrtava u vidu otpuštenih radnika, zbog činjenice da studio ostvaruje manji profit nego što bi to bio slučaj da piraterija nije moguća.

Dodatni, „indirektni“ troškovi zapravo jesu i troškovi privatne zaštite od piraterije, koje, uglavnom, snose nosioci prava. Oni su, u velikom broju slučajeva, kao direktna posledica piraterije, primorani da ulazu sopstvene resurse na mere privatne zaštite ne bi li pokušali da spreče sopstveni budući gubitak. Ovi resursi bi, da piraterija nije moguća, bili iskorišćeni za stvaranje nove vrednosti u jednom društvu. Ovakve mere podrazumevaju razne tehnološke načine zaštite dela.⁹ Upotreba tehnoloških mera nije znatno otežala, niti eliminisala, neovlašćeno umnožavanje i pribavljanje autorskih dela i predmeta srodnih prava putem interneta, ali jeste dovela do ograničavanja načina na koji potrošači mogu koristiti svoje legalno pribavljene primerke (Novos, Waldman, 2013). To može dovesti do dodatnog pada tražnje za originalnim primer-

⁸ 2011. godine, ta vrednost je iznosila 104 miliona američkih dolara.

⁹ Jedno od najzastupljenijih tehnoloških rešenja stvorenih kao reakcija na razvoj internet piraterije, jeste upravljanje digitalnim pravima (eng. digital rights management – DRM). DRM predstavlja mehanizam za kontrolu umnožavanja i određivanje i kontrolisanje preko kojih uređaja određeni proizvod može biti korišćen.

cima dela, nezavisno od pada tražnje koji prouzrokuje piraterija, što predstavlja još jedan potencijalni način stvaranja indirektne štete žrtvama piraterije, dodatnim gubitkom prihoda.

Ostali troškovi koje piraterija prouzrokuje žrtvama jesu i troškovi otkrivanja pirata kao potencijalnog načina ostvarivanja naknade štete. Resursi se ulažu i u nadgledanje aktivnosti na internetu, kako bi se, u slučaju otkrivanja neovlašćeno objavljenih primeraka dela, relevantnom subjektu prosledio zahtev za njihovo uklanjanje.¹⁰ Dodatne troškove stvaraju i uklanjanje posredničkih servisa sa interneta, kao i inicijative u okviru kojih bi pružaoci usluga pristupa internetu svojim korisnicima onemogućili pristup ovakvim servisima.

Međutim, i ljudi koji nisu stvarali delo sa ciljem ostvarivanja profita mogu postati žrtve piraterije, kada su npr. u pitanju amaterski pornografski filmovi. Uz današnje mogućnosti hakera, snimci vrlo lako mogu biti i ukradeni i neovlašćeno objavljeni, a tražnja za ovakvim tipom sadržaja naročito raste u slučaju da su učesnici snimaka poznate ličnosti. Ovakvi filmovi mogu završiti na internetu, gde ih, nakon toga, izvršioci piraterije – snabdevači mogu dodatno širiti i po drugim sajтовимa distribuirati, a izvršioci piraterije – krajnji korisnici mogu ih neovlašćeno preuzimati na sopstveni računar, a to može stvoriti ozbiljne, ponekad i neotklonjive, posledice po ugled snimljenih osoba. Ova vrsta internet piraterije „skandala“ je posebno izražena na Filipinima (Mangahas, 2014). Stoga, žrtve piraterije ne moraju biti samo oni pojedinci koji imaju novčane gubitke, već i oni kojima može biti ukaljana čast, na naveden ili bilo koji drugi način. Slučajevi sa piratizovanim erotskim sadržajem čiji akteri nisu žeeli da njihov film postane javan i dostupan svima, a napravili su autorsko delo koje taj intimni život prikazuje, dobar su primer da posledice piraterije po žrtve, takođe, mogu biti i psihološke i socijalne prirode, poput osećanja sramote, osećanja manje vrednosti (Smith i dr., 2002), odbacivanja od strane drugih ljudi, pa čak i gubitka posla (Levendowski, 2014). Neke žrtve su menjale imena, škole koje pohađaju, a neke su izvršile suicid (Franks, 2013).

Na kraju, ne treba zanemariti ni činjenicu da piraterija može stvarati troškove i samim izvršiocima piraterije, koji mogu postati žrtve zato što su preuzeли materijal koji sadrži *spyware* ili *malware* programe, odnosno viruse koji kvare kompjuterski sistem ili kradu podatke, na primer, o kreditnim karticama.

¹⁰ Na primer, Google nedeljno prima više od četiri miliona zahteva za uklanjanje neovlašćeno objavljenog sadržaja, odnosno uklanjanje internet adresa na kojima se taj sadržaj nalazi. Dostupno na: <https://docs.google.com/file/d/0BwxyRPFduTN2dVFqYml5UENUeUE/edit>, stranici pristupljeno 6.8.2016.

I ovakvu vrstu troškova trebalo bi uračunati prilikom analize troškova koje piraterija stvara u okviru jednog društva.

Da li piraterija smanjuje podsticaj za buduće stvaranje?

Činjenica da pojedinci reaguju na podsticaje pruža interesantan uvid u motivacije stvaralaca za buduće stvaranje, imajući u vidu da će, gotovo izvesno, doći u situaciju da postanu žrtve piraterije. Kao što je navedeno, jedna od osnovnih funkcija zaštite autorskog i srodnih prava jeste pružanje podsticaja za inovaciju i stvaranje novog budućeg sadržaja (Oberholzer-Gee, Strumpf, 2010). Ali, nesporno je da potrošačko supstituisanje legalnog tržišta nelegalnim, besplatnim alternativama, može dovesti do umanjenja legalne tražnje (Waldfogel, 2011). Otežano ostvarivanje prihoda nosilaca prava prouzrokovano piraterijom, teorijski, može dovesti do promena kvantiteta i kvaliteta budućih dela, te smanjenja društvenog blagostanja (Danaher, Smith, Telang, 2013). Kao posledica, nosioci prava, odnosno žrtve, kao i potencijalni stvaraoci, potencijalne žrtve, više nemaju podsticaj da investiraju resurse u stvaralaštvo, prepostavljajući da će veliki broj ljudi sadržaj koji stvore pribaviti bez isplate njegove tržišne cene, kao i da će morati da ulažu dodatne resurse radi zaštite sopstvenog stvaralaštva.

Nažalost, nije moguće analizirati i proceniti koja dela bi bila stvorena u odsustvu piraterije, te je gotovo nemoguće izmeriti njen štetni uticaj na buduću tržišnu ponudu, odnosno na motivisanost za buduće stvaranje. Za sada ne postoje jasni dokazi da je prethodni rast nivoa piraterije značajno uticao na investiranje resursa i kvantitet stvorenog autorskog sadržaja (Obergolzer-Gee, Strumpf, 2010; Waldfogel, 2011; Masnick, Ho, 2012; Masnick, Ho, 2013; Novos, Waldman, 2013), kao ni na sam kvalitet (Waldfogel, 2012).

Trebalo bi napomenuti da je sadržaj za kojim postoji najveća legalna tražnja i koji generiše najveće prihode autorima, najčešće, takođe, sadržaj za kojim postoji najveća nelegalna tražnja.¹¹ Drugim rečima, sadržaj koji omogućava naredni ciklus investiranja resursa u stvaranje novih, budućih autorskih dela i predmeta srodnih prava jer generiše najveći prihod, potencijalno

¹¹ Na primer, svake godine najčešće neovlašćeno preuzimana filmska dela takođe su i dela koja ostvaruju najveće bioskopske prihode. Dostupno na: <http://torrentfreak.com/top-10-most-pirated-movies-of-2011-111223/>, stranici pristupljeno 7.8.2016.

istovremeno stvara i najveći gubitak prihoda, nanosi najveću štetu i troškove žrtvama piraterije (Huygen i dr., 2009). Imajući u vidu navedeno, svaki pojedinc će biti različito motivisan na buduće stvaranje, u skladu sa različitim podsticajima na koje reaguju i u odnosu na koje donose sopstvene odluke.

Međutim, čak i kada profita nema, piraterija može uticati na motivaciju za stvaranje. Dobar primer dolazi baš sa naših prostora i ima veze sa internet sajtom „Prijevodi-Online“, koji se bavi stvaranjem srpsko-hrvatskih prevoda (titlova), uglavnom piratizovanih, serija i filmova. Prevodioци, koji svoje prevore stvaraju kako bi ljudima koji strane jezike ne poznaju dovoljno omogućili da prate serije i gledaju filmove, bez ikakve novčane nadoknade, stupili su u štrajk i prestali sa stvaranjem prevoda, zato što su titlovi koje su pravili bili piratizovani od strane konkurenetskog sajta aggregatatora titlova, pa čak i od strane kablovskih televizija, uz prekrapanje potpisa pravih autora prevoda.¹²

Ipak, može se pretpostaviti i da će veliki broj ljudi nastaviti da stvara dela, posebno oni koji uživaju u tome, zato što su intrinzički motivisani za to, bez obzira na profit koji potencijalno gube (Yung, 2009).

Prevencija internet piraterije

Borba protiv internet piraterije podrazumeva višestruk i sveobuhvatan pristup, uz istovremenu primenu niza mera.¹³ Razlike u pravnim sistemima, u uloženim resursima i razni drugi relevantni faktori dovode do različitih efekata mera prevencije na nivo piraterije.

Krivičnopravna zaštita predstavlja glavni način prevencije u većini država i podrazumeva kažnjavanje, uglavnom putem novčanih ili zatvorskih kazni, a u specifičnim situacijama, takođe, i onemogućavanjem izvršioca piraterije da pristupi internetu u određenom vremenskom periodu, što se u Republici Srbiji još uvek ne primenjuje. Navedene mere imaju za cilj prevenciju (specijalnu i generalnu), odnosno odvraćanje (potencijalnih) izvršilaca piraterije od bavljenja piraterijom, umanjenjem očekivane korisnosti koju mogu ostvariti. Pojednostavljeno, prepostavka je da će nivo piraterije zavisiti od procene

¹² O štrajku na sajtu za prevodioce videti na internet strani: <http://www.prijevodi-online.org/vijesti/view/168/osam-mjeseci-kasnije>, stranici pristupljeno 7.8.2016.

¹³ U ovom radu dat je prikaz najosnovnijih mera prevencije radi ilustrovanja značaja prevencije po žrtve piraterije, a naročito po društveno blagostanje.

očekivane vrednosti kazne, izražene kao proizvod verovatnoće da će kazna biti primenjena, i visine kazne koju potencijalni prestupnik može snositi (Cooter, Ulen, 2007), ali i drugih faktora koje (potencijalni) prestupnici uzimaju u obzir prilikom donošenja odluke o bavljenju piraterijom.

Republika Srbija predstavlja odličan primer značaja verovatnoće primene kazne kada je u pitanju prevencija. U Republici Srbiji su u periodu od 2006. do 2013. godine podnete 353 krivične prijave zbog internet piraterije (pri čemu je bilo 178 presuda)¹⁴ i to uglavnom protiv pirata snabdevača,¹⁵ uz činjenicu da ovi slučajevi nisu bili medijski propraćeni. Međutim, pošto se krajnji korisnici koji preuzimaju neki sadržaj sa interneta ne kažnjavaju, onda je logično da se takva vrsta piraterije neće smanjiti sve dok postoje izgledi da je korist koju ostvaruju neovlašćenom distribucijom ili preuzimanjem tuđeg autorskog dela veća od verovatnoće da budu otkriveni i kažnjeni.

S jedne strane, povećanje verovatnoće da će prestupnik biti otkriven, osuđen i kažnjen, stvara različite troškove koji mogu biti izrazito visoki (troškovi policije, pravosuđa), dok povećanje visine kazne (bilo novčane, bilo zatvorske), prouzrokuje gotovo zanemarljiv trošak (Cooter, Ulen, 2007), te je jasno zašto je politika zakonodavaca u različitim državama takva da je akcenat na odvraćanju pirata visokim propisanim i zaprećenim kaznama sa tendencijom da kazne u budućnosti budu još više. Međutim, ostaje pitanje pravičnosti mogućeg dispariteta između same kazne i težine piraterije kao krivičnog dela. Takođe je neophodno postaviti pitanje opravdanosti povećavanja visine propisanih kazni u onim situacijama u kojima je verovatnoća otkrivanja pirata i dalje niska (posebno sa tehnologijom sakrivanja IP adresa i dinamičkim IP

¹⁴ Videti: Vukosavljević, Despotović, 2013. Dostupno na: <http://www.politika.rs/scc/clanak/268054/Pirati-preko-sajtova-prodaju-robu>, stranici pristupljeno 15.10.2016.

¹⁵ Služba za borbu protiv organizovanog kriminala podnela je krivičnu prijavu protiv osobe koja je putem interneta objavila piratsku kopiju filma „Turneja“. Dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2008&mm=11&dd=12&nav_id=328394, stranici pristupljeno 8.8.2016. Krivične prijave takođe su podnete protiv dve osobe zbog sumnje da su izvršili krivično delo neovlašćeno iskorišćavanje autorskog dela, postavljanjem filma „Montevideo, Bog te video“ na internet, a trećoj osobi osumnjičenoj za umnožavanje i postavljanje istog filma na internet, određen je pritvor u trajanju od osam dana. *EIC Newsletter*. Dostupno na: http://www.zis.gov.rs/upload/documents/newsletter/Newsletter%208_eng_web.pdf, stranici pristupljeno 8.8.2016. Podnete su 22 krivične prijave protiv vlasnika internet portala koji su bez dozvole objavljivali muziku. *Obračun sa piraterijom*, RTS. Dostupno na: <http://www.rts.rs/page/magazine/ci/story/421/muzika/1699213/obracun-sa-piraterijom.html>, stranici pristupljeno 15.10.2016.

adresama) ili, u slučaju Republike Srbije, takva da gotovo da ni ne utiče na nelegalnu ponudu, a ni tražnju.

Iako iziskuje investiranje resursa, uticanjem na povećanje verovatnoće otkrivanja i primene kazne, teoretski, raste i očekivana vrednost koju pirati pridaju kazni, a samim tim se umanjuje njihova ukupna očekivana korisnost koja bi mogla biti ostvarena nezakonitim radnjama (Becker, 1968), te verovatnoća otkrivanja i primene kazne igra važnu ulogu prilikom odvraćanja pirata. Deo prestupnika bi smanjio frekventnost nedozvoljenih aktivnosti, dok deo potencijalnih sa takvim aktivnostima ne bi ni otpočeo jer ne bi imao adekvatan podsticaj (Cooter, Ulen, 2007). Pad nivoa piraterije, koji ovim putem može biti postignut, može da podstakne stvaraoca za investiranje u nova autorska dela i dovede do raznovrsnije ponude, jer bi dotadašnje žrtve piraterije, teoretski, mogle da ostvare veći prihod, njihovi troškovi zaštite od piraterije bi se smanjili, te bi i njihova motivacija za buduće stvaranje bila veća.

Umesto zaključka

Internet piraterija predstavlja značajnu pretnju nosiocima autorskog i srodnih prava i utiče na njihovu mogućnost da prisvoje prihod od sopstvenog stvaralaštva. Iako se razlikuju od žrtava drugih krivičnih dela i prekršaja, načinom na koji su pogodeni i posledicama koje trpe, žrtve internet piraterije se svakako mogu klasifikovati kao žrtve. Ukoliko žele da steknu veći profit ili da sačuvaju svoje delo iz nekih drugih razloga, žrtve će, svakako, biti prinudene na gubitak novca koje će uložiti u zaštitu svog dela. Ipak, zaštita autorskih prava nije motivisana samo izgledima da se stekne veći profit, već je tu uključen i uticaj emotivnih, moralnih i drugih faktora. Ova analiza je pokazala da je u Republici Srbiji potrebno još sličnih istraživanja, posebno vezanih za motivisanost samih pirata za njihovo ponašanje. Posebno značajna tema budućih istraživanja jeste i pitanje da li povećanje legalne dostupnosti i pogodnosti pribavljanja i korišćenja primeraka autorskih dela i predmeta srodnih prava, odvraća one pojedince koji su se bavili piraterijom jer tržište legalne ponude nije ispunjavalo različite uslove od kojih je zavisila njihova tražnja. Umesto dosadašnjih mera prevencije koje su imale mali ili kratkoročni efekat, ovakve analize mogu dovesti do adekvatnijih i efikasnijih mera, te značajnijeg odvraćanja pirata i pada nivoa piraterije. Nadamo se da će ovaj rad inspirisati druge slične analize, u ovoj kod nas, nedovoljno istraženoj oblasti.

Literatura

- Becker, G. (1968) Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*, 2, str. 169-217.
- Cooter, R., Ulen, T. (2007) *Law and Economics*. Boston, San Francisco: Addison Wesley.
- Danaher, B., Smith, M., Telang, R. (2013) Piracy and Copyright Enforcement Mechanisms. U: J. Lerner, S. Stern (ur.) *Innovation Policy and the Economy*, vol. 14. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, str. 25-61.
- Ganc, Dž., Ročester, Dž. (2007) *Pirati digitalnog doba*. Beograd: Klio.
- Gopal, R., Sanders, G., Bahattacharjee, S., Agraw, M., Wagner, S. (2004) A Behavioral Model of Digital Music Piracy. *Journal of Organizational Computing and Electronic Commerce*, 14, str. 89-105.
- Janković, D. (2013) Međunarodna zaštita prava intelektualne svojine. *Međunarodni problemi*, 4, str. 509-536.
- Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.
- Liebowitz, S. (2003) Back to the Future: Can Copyright Owners Appropriate Revenues in the Face of New Copying Technologies? U: W. Gordon, R. Watt (ur). *The Economics of Copyright: Developments in Research and Analysis*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, str. 1-25.
- Levendowski, A. (2014) Using Copyright to Combat Revenge Porn. *NYU Journal of Intellectual Property & Entertainment Law*, 3, str. 422-446.
- Mangahas, M. (2014) DVD Piracy as Alternative Media: The Scandal of Piracy, and the Piracy of "Scandal" in the Philippines, 2005–2009. *Kasarinlan: Philippine Journal of Third World Studies*, 1, 109-139.
- Novos, I., Waldman, M. (2013) Piracy of Intellectual Property: Past, Present, and Future. *Review of Economic Research on Copyright Issues*, 2, str. 1-26.
- Oberholzer-Gee, F. Strumpf, K. (2010) File Sharing and Copyright. U: J. Lerner, S. Stern (ur.) *NBER Innovation Policy and the Economy*. Chicago: University of Chicago Press, str. 19-55.
- Prlja, D., Reljanović, M., Ivanović, Z. (2012) *Internet pravo*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Smith, R., Webster, J., Parrott, W., Eyre, H. (2002) The Role of Public Exposure in Moral and Nonmoral Shame and Guilt. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1, str. 138-159.

Waldfogel, J. (2012) Copyright Protection, Technological Change, and the Quality of New Products: Evidence from Recorded Music since Napster. *Journal of Law and Economics*, 4, str. 715-740.

Yung, B. (2009) Reflecting on the common discourse on piracy and intellectual property rights: A divergent perspective. *Journal of Business Ethics*, 1, str. 45-57.

Zakon o autorskom i srodnim pravima Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 104/2009, 99/2011, 119/2012 i 29/2016.

Zakon o potvrđivanju Konvencije o visokotehnološkom kriminalu, Službeni glasnik RS, br. 19/2009.

Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u borbi protiv visokotehnološkog kriminala, Službeni glasnik RS, br. 61/2005 i 104/2009.

Zentner, A. (2006) Measuring the Effect of Music Downloads on Music Purchases. *Journal of Law and Economics*, 1, str. 63-90.

Internet izvori

B92, *Krivična prijava zbog piraterije*. Dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2008&mm=11&dd=12&nav_id=328394, stranici pristupljeno 8.8.2016.

BSA Global Software Survey (Business Software Alliance, The Compliance Gap) (2014). Dostupno na: <http://globalstudy.bsa.org/2013/index.html>, stranici pristupljeno 6.8.2016.

EIC Newsletter. Dostupno na: http://www.zis.gov.rs/upload/documents/newsletter/Newsletter%208_eng_web.pdf, stranici pristupljeno 8.8.2016.

Europe Has The Highest Online Piracy Rates, By Far. Dostupno na: <https://torrentfreak.com/europe-has-the-highest-online-piracy-rates-by-far-160801/>, stranici pristupljeno 7.8.2016.

Fink, C., Maskus, K., Qian, Y. (2010) The Economic Effects of Counterfeiting and Piracy: A Literature Review. *World Intellectual Property Rights Organization Policy Paper*, Advisory Committee on Enforcement: Sixth Session. Dostupno na: http://www.wipo.int/edocs/mdocs/enforcement/en/wipo_ace_6/wipo_ace_6_7.pdf, stranici pristupljeno 7.8.2016.

Franks, M. A. (2013) *Adventures in Victim Blaming: Revenge Porn Edition*. Dostupno na: <https://concurringopinions.com/archives/2013/02/adventures-in-victim-blaming-revenge-porn-edition.html>, stranici pristupljeno 7.8.2016.

How Google Fight Piracy. Dostupno na: <https://docs.google.com/file/d/0Bwxy-RPFduTN2dVFqYml5UENUeUE/edit>, stranici pristupljeno 6.8.2016.

Huygen, A., Rutten, P., Huveneers, S., Limonard, S., Poort J., Leenheer, J., Janssen, K., van Eijk, N., Helberger, N. (2009) Ups and Downs: Economic and Cultural Effects of File Sharing on Music, Film and Games, *TNO report 34782*. Dostupno na: <http://www.ivir.nl/publicaties/downlo ad/235>, stranici pristupljeno 7.8.2016.

Masnich, M., Ho, M. (2012) *The Sky is Rising*. Dostupno na: <https://www.techdirt.com/skyisrising/>, stranici pristupljeno 7.8.2016.

Masnich, M., Ho, M. (2013) *The Sky is Rising Regional Study*. Dostupno na: <https://www.techdirt.com/skyisrising2/>, stranici pristupljeno 7.8.2016.

Obračun sa piraterijom (17. septembar, 2014), RTS. Dostupno na: <http://www.rts.rs/page/magazine/ci/story/421/muzika/1699213/obracun-sa-piraterijom.html>, stranici pristupljeno 15.10.2016.

Radulović, B., Popović, D., Aleksić, D. (2014) The Economic Contribution of the Copyright-Based Industries in Serbia. *National Studies on Assessing the Economic Contribution of the Copyright-Based Industries: Creative Industries Series No. 8*, World Intellectual Property Organization. Dostupno na: <http://www.fren.org.rs/sites/default/files/WIPO%20STUDY%20 SERBIA.pdf>, stranici pristupljeno 6.8.2016.

Top 10 most Pirated Movies of 2011. Dostupno na: <http://torrentfreak.com/top-10-most-pirated-movies-of-2011-111223/>, stranici pristupljeno 7.8.2016.

Vukosavljević, D., Despotović, S. (2013) *Pirati preko sajtova prodaju robu* (Politika, 25. 8.2013). Dostupno na: <http://www.politika.rs/scc/clanak/268054/Pirati-preko-sajtova-prodaju-robu>, stranici pristupljeno 15.10.2016.

Waldfogel, J. (2011) Bye, Bye, Miss American Pie? The Supply of New Recorded Music since Napster. *NBER Working Paper No. 16882*. Dostupno na: <http://www.nber.org/papers/w16882>, stranici pristupljeno 6.8.2016.

Wunsch-Vincent, S. (2013) The Economics of Copyright and the Internet: Moving to an Empirical Assessment Relevant in the Digital Age. *Economic Research Working Paper No. 9, WIPO Economics & Statistics Series, 2*. Dostupno na: http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_econstat_wp_9.pdf stranici pristupljeno 8.8.2016.

MILJAN SAVIĆ*

NIKOLA M. PETROVIĆ

Internet Piracy and Consequences for Victims

After the evolution of technology made it possible to perform actions via the Internet that constitute copyright violations, the analysis of the effects of internet piracy on social welfare became the subject of academic polemics. The main and the biggest victims of Internet piracy are the holders of copyright and related rights, however, the damage that piracy causes them comes from multiple sources, is difficult to quantify and is only a part of the total social cost of piracy. However, there are other categories of victims, such as those whose honor was besmirched as a result of piracy, and who suffer the consequences in the form of negative emotional reactions, loss of job as well as those who subsequently commit suicide. The object of this paper is to describe the effects of internet piracy on the victims of this phenomenon, and the goal is the analysis of the various direct and indirect effects of piracy on victims and their motivation for future creation, as well as analysis of prevention measures, with special emphasis on the Republic of Serbia.

Keywords: internet, piracy, victims, prevention, Serbia.

* Miljan Savić is a PhD student at the Faculty of Law, University of Belgrade.
E-mail: miljansavicbg@gmail.com.

Dr Nikola Petrović is assistant professor at the Department of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade and associate of the Victimology Society of Serbia.
E-mail: nicholas.petrovic@gmail.com.

TEMIDA

2016, vol. 19, br. 3-4, str. 405-430

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1604405N

Pregledni rad

Primljeno: 1.9.2016.

Odobreno za štampu: 17.11.2016.

Viktimizacija adolescenata elektronskim bulingom

MARIJA NEŠIĆ*

Naglim razvojem komunikacionih tehnologija i njihovom širokom upotrebom od strane adolescenata, sajber prostor je postao novo rizično okruženje za manifestovanje i viktimizaciju bulingom. Ozbiljnost problema leži u činjenici da se, za razliku od tradicionalnog bulinga, viktimizacija elektronskim bulingom dešava i izvan školskog okruženja, karakteriše je moguća anonimnost nasilnika, te je, samim tim, teže otkrivanje, kao i velika brojnost posmatrača. Rezultati brojnih studija su pokazali da se prevalenca viktimizacije elektronskim bulingom kreće od 10% do 40% tokom jedne školske godine i da je povezana sa različitim negativnim ishodima, od problema niskog nivoa samopoštovanja do ozbiljnih psihičkih problema. Cilj rada je da ukaže na osnovne karakteristike i negativne ishode viktimizacije adolescenata elektronskim bulingom, kao i rezimira moguće faktore koji stoje u vezi sa viktimizacijom ovim oblikom bulinga. Na samom kraju ukazano je na moguće načine preventivnog delovanja i suočavanja sa viktimizacijom elektronskim bulingom.

Ključne reči: elektronski buling, viktimizacija, adolescenti, prevencija.

Uvod

Naglim razvojem komunikacionih tehnologija, kontinuiranom upotrebom interneta i mobilnih telefona omogućena je olakšana komunikacija u svakodnevnom životu, pogotovo adolescentima koji su stalni korisnici sajber prostora. Prema podacima Pew Research Centra, u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD), 92% adolescenata svakodnevno posećuje internet, uglavnom

* Marija Nešić je asistentkinja i studentkinja doktorskih studija na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. E-mail: marija87markovic@yahoo.com.

putem svojih „pametnih telefona“ (Lenhart, 2015). U Srbiji je situacija identična, te je, prema poslednjim nalazima Republičkog zavoda za statistiku, utvrđeno da 90% mladih osoba svakodnevno upotrebljava internet (Kovačević, Pavlović, Šutić, 2015).

Internet ima brojne prednosti za sve korisnike, ali je istovremeno postao novo rizično okruženje za adolescente, usled čega se kao tamna strana ove tehnologije može javiti viktimizacija elektronskim bulingom. Viktimizacija adolescenata elektronskim bulingom postala je centralno pitanje mnogih studija poslednje decenije. Polazeći od sveprisutne viktimizacije tradicionalnim bulingom u školskom okruženju, viktimizacija elektronskim bulingom izazvala je interesovanje autora da ispitaju njene specifičnosti, ali i kompariraju karakteristike i posledice u odnosu na tradicionalni buling.

Polazeći od rezultata kriminoloških i viktimoloških istraživanja, cilj rada je da ukaže na osnovne karakteristike viktimizacije adolescenata elektronskim bulingom. Na samom početku rada ukazano je na pojmovno određenje viktimizacije ovim oblikom bulinga i odnosa sa viktimizacijom tradicionalnim bulingom. Potom su prikazane karakteristike viktimizacije adolescenata elektronskim bulingom koje se odnose na fenomenološke karakteristike, negativne ishode, kao i moguće faktore koji stoje u vezi sa viktimizacijom elektronskim bulingom. Analizom postojećih rezultata istraživanja o viktimizaciji elektronskim bulingom među adolescentima obezbeđena je sinteza osnovnih karakteristika i specifičnosti od značaja za izučavanje ovog problema. Na samom kraju je, na osnovu prikazanih rezultata dostupnih istraživanja, ukazano na moguće strategije sprečavanja u smislu preduzimanja adekvatnih preventivnih aktivnosti, kao i suočavanja sa ovim oblikom bulinga.

Pojmovno određenje viktimizacije elektronskim bulingom

Elektronska viktimizacija (eng. cyber victimization) adolescenata je poseban oblik vršnjačke viktimizacije koja se odvija u sajber prostoru, odnosno putem elektronskih sredstava (Dempsey i dr., 2009; Tokunga, 2010; Álvarez-García i dr., 2015; Wright, 2015). Elektronska viktimizacija adolescenata, tako definisana, podrazumeva bilo koje oblike viktimizacije adolescenata elektronskim putem, dok se pod viktimizacijom elektronskim bulingom (eng. cyber-bullying victimization), smatra konkretni vid viktimizacije adolescenata ovim

posebnim oblikom bulinga. Stoga je neophodno, radi boljeg razumevanja, prvenstveno objasniti sam pojam elektronskog bulinga.

Usled nepostojanja adekvatnog termina čije se značenje suštinski podudara sa značenjem engleske reči *bullying*, u domaćoj literaturi susreću se različiti prevodi kao što su siledžijstvo, maltretiranje i zlostavljanje (npr. Popadić, Plut, 2007; Rajhvajn Bulat, Ajduković, 2012; Popadić i dr., 2014; Čolović i dr., 2014), pri čemu se jasno pravi razlika između vršnjačkog nasilja, kao opštije pojave i bulinga. Neretko se u literaturi vršnjačko nasilje izjednačava sa bulingom, pri čemu se koristi termin vršnjačko nasilje, a pritom definije buling. Međutim, poistovećivanjem se gubi smisao same pojave koja je ozbiljna i koja se u jasno definisanim karakteristikama (ponavljanje negativnog postupka i nesrazmerna snage ili moći) razlikuje u odnosu na širu pojavu vršnjačkog nasilja. Termin buling nije nepoznat domaćem naučnom auditorijumu, s obzirom da ga koriste određeni autori (npr. Ambrosi-Randić, Piutti, 2007; Popadić, 2009; Krkeljić, 2013), te se u nastavku rada koristi ovaj termin.

Nekoliko definicija elektronskog bulinga je ponuđeno u literaturi (Li, 2006; Smith i dr., 2008; Slonje, Smith, 2008; Tokunaga, 2010; Olweus, 2012; Pieschl i dr., 2013) i svaka je izvedena iz tradicionalnog bulinga (Olweus, 1993), te sadrži zajedničke karakteristike, koje se odnose na nameru da se povredi vršnjak, nesrazmeru snage ili moći, kao i ponavljanje negativnog postupka, s tim da se takav postupak vrši putem elektronskih sredstava (Olweus, 2012). Široko korišćena je definicija koja pod elektronskim bulingom podrazumeva „svako ponašanje pojedinaca ili grupe putem elektronskih ili digitalnih medija koje obuhvata ponavljano neprijateljski ili agresivno komuniciranje kako bi se povredila ili učinila nelagodnost drugoj osobi“ (Tokunaga, 2010: 278). Takođe, prisutna je i definicija elektronskog bulinga kao posebne vrste bulinga koji uključuje namerne i negativne postupke putem elektronskih uređaja (informaciono-komunikacione tehnologije) kako bi se žrtvi nanela šteta, pri čemu je žrtva postupcima ponovljeno izlagana i gde postoji nesrazmerna moći (Li, 2006; Slonje, Smith, 2008). Budući da se u domaćoj literaturi često koriste različite definicije kako bi se odredio tradicionalni, pa i elektronski buling, ova definicija elektronskog bulinga je sveobuhvatna jer u sebi podrazumeva sve specifične karakteristike bulinga, te se autorka za nju opredeljuje.

Dva osnovna kriterijuma posebno diferenciraju buling od akta agresije putem elektronskih uređaja (koji takođe sadrži nameru da se nanese šteta) (Aboujaoude i dr., 2015). To su kriterijumi ponavljanja i nesrazmene snage

ili moći. Oba su relativno jasno definisana kod tradicionalnog, ali imaju više teškoća u primeni kod elektronskog bulinga. Prvo, kriterijum ponavljanja je mnogo složeniji kod elektronskog bulinga i teško se određuje, s obzirom da je dovoljno da neko postavi fotografiju na internetu i drugi će moći da je gledaju više puta, pa i sama žrtva, iako je samo jednom postavljena (Gradinger i dr., 2012; Slonje, Smith, Friesen, 2013). Postoje mišljenja da se jednokratna viktimizacija može smatrati elektronskim bulingom zato što je izolovana akcija u sajber prostoru posebno teška zbog publiciteta koji obavlja sličnu funkciju kao ponavljanje (Dredge, Gleeson, Garcia, 2014). Drugi problem definisanja jeste kod kriterijuma neravnoteže moći. Olweus je polazio od tradicionalne žrtve te je po pitanju „manje moći“ opisivao psihički ili fizički slabiju žrtvu (Olweus, 1993). Ove karakteristike neravnoteže moći u virtuelnom prostoru nisu od značaja, osim moguće razlike u popularnosti, odnosno socijalnom statusu (broju prijatelja na mreži) koje su prisutne kako u fizičkom, tako i u virtuelnom okruženju (Grigg, 2010; Gradinger i dr., 2012). Međutim, u skladu sa specifičnostima sajber prostora, nesrazmernost moći ogleda se u tehničkoj sposobnosti i razvijenim veštinama za korišćenje informaciono-komunikacione tehnologije (Vandebosch, Van Cleemput, 2008; Casas, DelRey, Ortega, 2013), kao i anonimnosti koja štiti nasilnika dajući mu moć da postupi onako kako u realnom životu ne bi. Nalazi savremenih istraživanja govore o tome da, iako je ova karakteristika elektronskog bulinga očigledna, žrtve uglavnom znaju ko je nasilnik (Vandebosch, Van Cleemput, 2008; Slonje, Smith, Friesen, 2013).

Takođe, još jedna od specifičnosti elektronskog bulinga jeste brojnost publike, odnosno nekontrolisano širenje negativnih postupaka (Gerson, Rapaport, 2011; Slonje, Smith, Friesen, 2013), bez obzira na doba dana ili geografsku lokaciju (Kowalski i dr., 2014). Otežavajuća okolnost jeste što isključivanje elektronskih uređaja ne sprečava „napad“, te se buling i dalje nesmetano odvija, što će žrtva moći da vidi prvim „uključenjem na mrežu“ (Slonje, Smith, Friesen, 2013).

Autori koriste različite vrste medija da opišu gde bi sve mogla da se odvija viktimizacija elektronskim bulingom i to su uglavnom pozivi sa mobilnih telefona, tekstualne poruke, video snimci ili fotografije, mejlovi, čet sobe, instant poruke (npr. Viber), društvene mreže, onlajn igre i veb stranice (Raskauskas, Stoltz, 2007; Smith i dr., 2008; Hinduja, Patchin, 2010). Svi konteksti odvijanja elektronskog bulinga su promenljivi budući da se stalno pojavljuju nove forme komunikacije, te su danas popularniji smart telefoni i povezivanje preko njih na internet.

Viktimizacija tradicionalnim i elektronskim bulingom

Odnos viktimizacije tradicionalnim i elektronskim bulingom može se objasniti putem tri hipoteze (Gradinger i dr., 2012). Prvo, moguće je da viktimizacija elektronskim bulingom predstavlja eskalaciju viktimizacije tradicionalnim bulingom. Prema ovoj hipotezi, viktimizacija tradicionalnim bulingom prethodi viktimizaciji elektronskim bulingom jer tradicionalne žrtve kasnije postaju žrtve i u sajber prostoru. Druga hipoteza ukazuje da je moguće da viktimizacija počne u sajber prostoru i nastavi se u realnom životu. Treće, moguće je da ne postoje uzdužne povezanosti, što bi značilo da se viktimizacija elektronskim bulingom spontano pojavljuje zajedno sa viktimizacijom tradicionalnim bulingom samo za kratko vreme. Međutim, značajan broj žrtava elektronskog bulinga maltretirano je u sajber prostoru od strane poznatih vršnjaka iz stvarnog života, te je realno očekivati da viktimizacija može početi u stvarnom životu i proširiti se kasnije u sajber prostoru (Gradinger i dr., 2012).

U istraživanju autora sa Univerziteta u Kaliforniji, na uzorku od 84 adolescenata uzrasta od 13 do 18 godina, proveravane su dve hipoteze koje se odnose na viktimizaciju tradicionalnim i elektronskim bulingom (Raskauskas, Stoltz, 2007). Prva, koja je podrazumevala da učešće u viktimizaciji tradicionalnim bulingom može da predvidi viktimizaciju elektronskim bulingom i druga, da žrtve tradicionalnog bulinga mogu postati nasilnici u virtuelnom prostoru. Utvrđeno je podudaranje između žrtava tradicionalnog i elektronskog bulinga, pri čemu je 85% ispitanika koji su bili žrtve elektronskog bulinga klasifikovano i kao žrtve tradicionalnog bulinga. Tradicionalne žrtve bulinga, kako se u ovom istraživanju pokazalo, zadržavaju svoje uloge i prenose ih iz konteksta škole u virtuelni svet. Međutim, važno je napomenuti da je u pitanju korelaciona studija, te da je moguće i da elektronski buling prethodi i doprinosi tradicionalnom bulingu.

Mnogi autori smatraju da je viktimizacija elektronskim bulingom samo produžetak viktimizacije tradicionalnim bulingom, pri čemu se vršnjačka viktimizacija prebacila iz realnog u virtuelni kontekst. U literaturi se često nalazi da su iste osobe žrtve bulinga kako u školi, tako i na internetu (Raskauskas, Stoltz, 2007; Juvonen, Gross, 2008). Neke studije pokazuju da adolescenti koji su žrtve u školi, mogu postati nasilni na internetu kako bi se osvetili (Smith i dr., 2008), a učenici koji su nasilni u školi mogu postati žrtve na mreži (Raska-

uskas, Stoltz, 2007). Međutim, učenici koji uopšte ne učestvuju u tradicionalnom bulingu mogu postati učinoci ili žrtve elektronskog bulinga.

Autori (Hinduja, Patchin, 2008) su pronašli da pojedinci, koji su bili žrtve tradicionalnog bulinga u proteklih šest meseci, imaju više od dva puta veće šanse da budu žrtve elektronskog bulinga. U mnogim istraživanjima utvrđene su pozitivne korelacije između viktimizacije tradicionalnim i elektronskim bulingom (Raskauskas, Stoltz, 2007; Smith i dr., 2008; Sourander i dr., 2010; Kowalski i dr., 2014). Međutim, i dalje postoji mišljenje da je biti žrtva elektronskog bulinga samo deo opšteg obrasca tradicionalnog bulinga gde upotreba elektronskih medija predstavlja samo drugi način njegovog izvršenja (Olweus, 2012; 2013).

U studiji na uzorku od 625 učenika iz Londona, uzrasta od 11 do 16 godina, koji su bili žrtve obe vrste bulinga, ispitivan je uticaj viktimizacije elektronskim bulingom u odnosu na tradicionalni buling (npr. manje, isto ili više) (Smith i dr., 2008). Rezultati su pokazali da veći uticaj na žrtvu ima viktimizacija elektronskim bulingom putem fotografija, video snimaka i poziva u odnosu na viktimizaciju tradicionalnim bulingom.

Viktimizacija elektronskim bulingom u odnosu na viktimizaciju tradicionalnim bulingom može biti posebno štetna za žrtve iz nekoliko razloga. Najpre, postojanje potencijala da adolescenti budu viktimizirani u kućnom okruženju putem svojih računara i mobilnih telefona, dok žrtve tradicionalnog bulinga to doživljavaju uglavnom samo u školskom okruženju. U vezi sa tim, nadovezuje se i problem dostupnosti 24 časa, te ni kod kuće adolescenti više nisu bezbedni (Raskauskas, Stoltz, 2007). Dalje, žrtva ne može da zna ko se krije iza uloge nasilnika zbog moguće anonimnosti i prikrivanja na internetu. Pored toga, viktimizacija elektronskim bulingom se odigrava ispred brojne potencijalne publike u odnosu na viktimizaciju tradicionalnim bulingom. I konačno, postoji ograničen nadzor na internetu jer su odrasli retko prisutni i ne mogu da intervenišu kada se viktimizacija elektronskim bulingom dogodi (Dempsey i dr., 2009). Takođe, kod tradicionalnog bulinga nasilnici mogu da prate uticaj njihovog ponašanja na žrtve, te za neke od njih posmatranje povređivanja žrtve može da bude dovoljno da obustave svoje nasilno ponašanje. Kod elektronskog bulinga ne postoji direktni način da nasilnici znaju efekat njihovog ponašanja na žrtve, pa su samim tim smanjene šanse za empatiju i kajanje prema žrtvi (Sourander i dr., 2010).

Fenomenološke karakteristike viktimizacije elektronskim bulingom

Rezultati brojnih studija pokazuju da se prevalenca viktimizacije elektronskim bulingom kreće između 6% i 40% tokom jedne godine u populaciji adolescenata (Li, 2006; Raskauskas, Stoltz, 2007; Hinduja, Patchin, 2008; Dempsey i dr., 2009; Tokunga, 2010; Schneider i dr., 2012; Kowalski, Limber, 2013; Vieno i dr., 2014; Hemphill i dr., 2015). Razlike u procentima mogu se pripisati metodološkim razlikama u proceni viktimizacije elektronskim bulingom, kao i veličini uzoraka. Prevalenca se pokazuju kao veća kada su učesnicima unapred navedena specifična ponašanja viktimizacije elektronskim bulingom ili kada im je obezbeđeno samo objašnjenje elektronskog bulinga (Li, 2006; Hinduja, Patchin, 2008; Smith i dr., 2008). U vezi sa tim, u onlajn studiji na uzorku od 1454 adolescenata uzrasta od 12 do 17 godina iz SAD-a, dobijen je nalaz da je čak 72% ispitanika bilo viktimirano elektronskim bulingom najmanje jednom u toku godine koja je prethodila istraživanju (Juvenal, Gross, 2008). Tom prilikom, autori su definisali elektronski buling sasvim široko kao bilo koji akt učinjen onlajn od strane druge osobe koji ih je uznenirio ili uvredio. Samim tim, šire značenje elektronskog bulinga i viktimizacije objašnjava veću prevalencu.

Shodno nalazima u svetu, istraživanja u Srbiji pokazuju slične rezultate. Na uzorku od 285 učenika srednjih škola iz Sremske Mitrovice, uzrasta od 15 do 19 godina, utvrđeno je da je 40% učenika učestvovalo u elektronskom maltretiranju kao žrtva, nasilnik ili nasilnik-žrtva, pri čemu je 12% učenika koji su bili isključivo žrtve (Opsenica Kostić, Panić, Cakić, 2015). Takođe, u nešto mlađoj populaciji adolescenata, na uzorku od 387 učenika iz Beograda, uzrasta od 11 do 15 godina, utvrđeno je da je 20% ispitanih učenika bilo viktimirano elektronskim bulingom (Popović-Ćitić, Đurić, Cvetković, 2011).

Veliki broj istraživanja dolazi do podataka o zastupljenosti viktimizacije elektronskim bulingom u populaciji adolescenata, te je važno uvideti i rezultate studija uzrasnih i polnih odstupanja kod žrtava viktimizaciji elektronskim bulingom koji mogu biti od značaja za identifikaciju vulnerabilnih populacija. Nalazi koji se odnose na razlike u iskustvu viktimizacije elektronskim bulingom prema polu i uzrastu adolescenata su relativno nekonistentni. U nekim istraživanjima dobijene su vrlo male i statistički neznačajne razlike o uključenosti dečaka i devojčica u viktimizaciju elektronskim bulingom, kao i mlađih i starijih adolescenata kao žrtava.

Iako se viktimizacija elektronskim bulingom javlja na svim uzrastima, većina istraživanja usmerena je na decu i adolescente. Veliki broj studija pokazuje da ne postoji statistički značajna povezanost između uzrasta adolescenata (mlađi ili stariji) i viktimizacije elektronskim bulingom (Beran, Li, 2007; Smith i dr., 2008; Slonje, Smith, 2008; Juvoven, Gross, 2008; Brown, Demaray, Secord, 2014). Međutim, određene studije su ipak utvrdile povezanost između uzrasta i viktimizacije elektronskim bulingom (Kowalski, Limber, 2007; Williams, Guerra, 2007). Rezultati istraživanja koje je realizovano u osnovnim i srednjim školama u Koloradu, pokazali su da je nešto veća učestalost viktimizacije elektronskim bulingom kod učenika osmog razreda u odnosu na mlađe učenike, ali i u odnosu na učenike srednje škole (Williams, Guerra, 2007). Moguće objašnjenje nekoherentnosti rezultata leži u širokom spektru starosne grupe koja je obuhvaćena uzorcima adolescenata. Trendovi se uglavnom zapažaju kod studija koje koriste manji opseg uzrasta ispitanika.

Kao i kod uzrasta, određeni broj studija pokazuje da ne postoji statistički značajna povezanost u prisutnosti viktimizacije elektronskim bulingom kod dečaka i devojčica (Li, 2006; Williams, Guerra, 2007; Beran, Li, 2007; Juvoven, Gross, 2008; Brown, Demaray, Secord, 2014; Opsenica Kostić, Panić, Cakić, 2015). Međutim, brojne su i studije koje ukazuju na postajanje statistički značajne veze, u smislu da su devojčice u odnosu na dečake češće žrtve elektronskog bulinga (Kowalski, Limber, 2007; Hinduja, Patchin, 2007; Smith i dr., 2008; Dempsey i dr., 2009; Sourander i dr., 2010; Schneider i dr., 2012; Vieno i dr., 2014; Hemphill i dr., 2015; Fridh, Lindström, Rosvall, 2015). Moguće objašnjenje krije se u indirektnoj prirodi elektronskog bulinga, u okviru kojeg su devojčice dominantnije kao učesnice. Interesantno, u studiji autora Popović-Ćitić, Đurić, Cvetković (2011) utvrđeno je da su dečaci češće od devojčica bili žrtve svih oblika viktimizacije elektronskim bulingom.

Takođe, razmatrane su razlike u viktimizaciji elektronskim bulingom u odnosu na aplikacije putem kojih se buling dešava, pri čemu je utvrđeno da su devojčice češće od dečaka viktimizirane putem mejlova (Hinduja, Patchin, 2008; Slonje, Smith, 2008), dok su dečaci učestalije od devojčica viktimizirani putem tekstualnih poruka (Slonje, Smith, 2008). U poslednjih nekoliko godina elektronski buling se najčešće realizuje putem „pametnih telefona“ koji su povezani sa internetom, te se smatra da je mobilni telefon pogodno sredstvo za ispoljavanje bulinga i doživljavanje viktimizacije jer je dozvoljen u školi i uvek dostupan adolescentima (Raskauskas, Stoltz, 2007).

Dostupni nalazi o rasprostranjenosti viktimizacije elektronskim bulingom promovišu uverenje da se viktimizacija javlja na svim uzrastima, bez značajnijih polnih razlika što ukazuje da su dečaci i devojčice jednako zastupljeni među žrtvama. Generalno posmatrano, elektronski buling se češće dešava kod adolescenata, oba pola, sa malo većom prevalencom kod devojčica.

Negativni ishodi viktimizacije elektronskim bulingom

Problemi i smetnje koji mogu biti povezani sa viktimizacijom elektronskim bulingom kreću se od trivijalnih nivoa stresa i frustracija do ozbiljnih psihičkih i životnih problema. Viktimizacija elektronskim bulingom koja je jednokratna ima slabiji potencijal da izazove dugotrajne probleme, dok kontinuirana uključenost u ovaj problem dovodi do ozbiljnih dugoročnih posledica. U literaturi je prisutan veći broj istraživanja koja dovode viktimizaciju elektronskim bulingom u vezu sa različitim negativnim ishodima.

Sve više studija je utvrdilo da viktimizacija elektronskim bulingom utiče na psihološko funkcionisanje pojedinca i, štaviše, ima jače negativne efekte nego viktimizacija tradicionalnim bulingom s obzirom da nasilnici prate svoje žrtve i u njihovim domovima i drugim socijalnim okruženjima (Slonje, Smith, 2008). Konkretno, viktimizacija elektronskim bulingom je u korelaciji sa mnogim internalizovanim problemima (Schneider i dr., 2012; Bonanno, Hymel, 2013; Olweus, 2013), a najčešće se dovodi u vezu sa: 1) simptomima depresije (Ybarra, Alexander, Mitchell, 2005; Mitchell, Ybarra, Finkelhor, 2007; Schneider i dr., 2012; Olweus, 2013; Bonanno, Hymel, 2013; Kowalski, Limber, 2013; Brown, Demaray, Secord, 2014); 2) psihološkom neprilagođenošću u smislu povećanog nivoa stresa (Juvonen, Gross, 2008), 3) niskom empatijom (Patchin, Hinduja, 2010), niskim samopouzdanjem (Katzer i dr., 2009); 4) visokim nivoom socijalne anksioznosti (Juvonen, Gross, 2008; Dempsey i dr., 2009; Kowalski, Limber, 2013); 5) afektivnim problemima, poput negativnih raspoloženja, straha ili besa (Mitchell, Ybarra, Finkelhor, 2007; Brown, Demaray, Secord, 2014); 6) kao i razmišljanjem o samoubistvu i pokušajem suicida (Hinduja, Patchin, 2010; Schneider i dr., 2012; Bonanno, Hymel, 2013). Sa druge strane, proučavana je i povezanost sa padom akademskog postignuća (Beran, Li, 2007) i bihevioralnim problemima (Hinduja, Patchin, 2007; Mitchell, Ybarra, Finkelhor, 2007). U nastavku biće prikazani osnovni nalazi nekoliko uticajni-

jih viktimoških i kriminoloških studija iz oblasti viktimizacije elektronskim bulingom.

Studija poprečnog preseka (Vieno i dr., 2014), koja je obuhvatila 24099 mladih adolescenata (prosečna starost 13,5 godina) iz Italije, ispitivala je vezu između viktimizacije elektronskim bulingom i psiholoških i somatskih simptoma kod adolescenata koji su bili žrtve. Nalazi studije su pokazali da su učenici, koji su se izjasnili kao žrtve elektronskog bulinga, iskusili dva puta više psiholoških i somatskih simptoma u odnosu na vršnjake koji nisu bili žrtve. Razlog tome autori vide u već pomenutim specifičnostima viktimizacije elektronskim bulingom koje mogu izazvati dodatne negativne posledice po žrtvu. Razlika u polu nije primećena kod psiholoških simptoma, ali je povezanost između viktimizacije elektronskim bulingom i somatskih simptoma jača kod dečaka nego kod devojčica. Objasnjenje se može pronaći u tome što elektronski buling podrazumeva pretežno relacionu agresiju, koju dečaci, u poređenju sa devojčicama, ne doživljavaju u tradicionalnom okruženju, te na nju nisu navikli i samim tim su posledice izraženije kod njih (Vieno i dr., 2014).

Na uzorku od 1454 adolescenata iz SAD-a, starosti od 12 do 17 godina, utvrđeni su psihosocijalni problemi, poput socijalne anksioznosti i niskog nivoa samopoštovanja kod žrtava elektronskog bulinga (Juvonen, Gross, 2008). Zbog izuzetne važnosti vršnjačkih odnosa i društvene prihvaćenosti na ovom uzrastu, samopoštovanje adolescenata može biti pogođeno viktimizacijom elektronskim bulingom (Patchin, Hinduja, 2010). Prethodna istraživanja su identifikovala nisko samopoštovanje kao značajan rizični faktor za javljanje viktimizacije elektronskim bulingom. Upravo zbog toga, pravac odnosa između elektronskog bulinga i samopoštovanja nije skroz jasan, te je neizvesno da li je nisko samopoštovanje adolescenata posledica viktimizacije ili je osoba sa niskim samopoštovanjem vulnerabilna za elektronski buling. Kako navode Patchin i Hinduja, pokazano je da je nisko samopoštovanje potencijalan ishod viktimizacije elektronskim bulingom (Patchin, Hinduja, 2010).

U studiji na uzorku od 432 adolescenata iz Kanadskih škola, uzrasta od 12 do 15 godina, utvrđeno je da su učenici koji su bili žrtve elektronskog bulinga prijavili niže akademsko postignuće koje se ogleda u slabijim ocenama i izostajanju iz škole (Beran, Li, 2007). Promene u akademskim postignućima mogu se pripisati slabijoj koncentraciji žrtava usled većeg nivoa frustracije, kao i preokupacijom doživljenim iskustvom viktimizacije elektronskim bulingom (Beran, Li, 2007). Takođe, utvrđena je i snažna povezanost između viktimizacije

elektronskim bulingom i izbegavajućeg ponašanja u školi, pri čemu žrtve izbegavaju školske aktivnosti, određene fizičke lokacije, kao što su školsko dvorište, ulaz u školu ili boravci (Mindrila, Moore, Davis, 2016).

Mali broj istraživanja naglašava isključivo ishode viktimizacije elektronskim bulingom kao jedinstvenog konstrukta, odvojeno od viktimizacije tradicionalnim bulingom. S obzirom da je veliki broj žrtava elektronskog bulinga bio i žrtva tradicionalnog bulinga u mnogim studijama pravljena je komparacija ishoda viktimizacije ovim vrstama bulinga. Međutim, nema posebnih zaključaka koji se razlikuju, te su većinom negativni ishodi identični (Raskauskas, Stoltz, 2007). Istraživanje na uzorku od 839 adolescenata, uzrasta od 14 do 18 godina, iz dve srednje škole u SAD-u pokazalo je, kako je i Olweus (Olweus, 2012) sugerisao, da viktimizacija elektronskim bulingom nema jedinstveni efekat (odvojeno od viktimizacije tradicionalnim bulingom) na simptome depresije i anksioznosti (Landoll i dr., 2015). Koristeći prospektivan dizajn istraživanja ispitivana je veza između viktimizacije tradicionalnim i elektronskim bulingom i internalizovanih problema kod starijih adolescenata. Jedina razlika koja je utvrđena između viktimizacije tradicionalnim i elektronskim bulingom jeste što viktimizacija elektronskim bulingom u većoj meri ometa život adolescenata u odnosu na tradicionalni buling koji se odvija tokom boravka u školi i prestaje kada se adolescent vrati kući (Dempsey i dr., 2009; Tokunga, 2010). Viktimizacija elektronskim bulingom ima intenzivnije posledice usled brojnosti publike, lokacije koja može da bude bilo gde i efekata koji duže traju, jer su postupci viktimizacije vidljivi duže vreme kako za žrtvu tako i za publiku, dokle god sadržaj ne bude uklonjen sa interneta (Landoll i dr., 2015).

Iako su istraživanja elektronskog bulinga i viktimizacije napredovala u poslednjih nekoliko godina, malo se zna o konkretnim parametrima viktimizacije i karakteristikama koje žrtva ima. Ključni jaz u literaturi je nedostatak studija o stabilnosti viktimizacije elektronskim bulingom tokom vremena i posledica koje stabilna viktimizacija može da ima po adolescentu (Gámez-Guadix, Gini, Calvete, 2015). Stabilnost se odnosi na ponavljanje i doslednost viktimizacije u toku datog vremenskog perioda (npr. jedna godina). Međutim, utvrđivanje ponavljanja i stabilnosti viktimizacije elektronskim bulingom je problematičnije u odnosu na tradicionalni buling budući da u sajber prostoru jedan napad može da se ponavlja iznova bez mogućnosti da se lako zaustavi, ili ne mora da se ponavlja već je dovoljno da je vidljiv određeno vreme.

Većina istraživanja ističe povezanost između viktimizacije elektronskim bulingom i psihosocijalnih problema kod adolescenata, ali je malo studija koje ukazuju na longitudinalne promene u psihosocijalnom funkcionisanju usled viktimizacije elektronskim bulingom. U literaturi je prisutno svega nekoliko longitudinalnih studija (Sumter i dr., 2012; Van den Ejnden i dr., 2014; Gámez-Guadix, Gini, Calvete, 2015) koja su došla do nešto drugačijih nalaza.

U longitudinalnoj studiji na uzorku od 969 adolescenata, uzrasta od 13 do 18 godina, iz 12 srednjih škola u Španiji utvrđeno je da adolescenti mogu da iskuse različite trajektorije viktimizacije elektronskim bulingom u periodu praćenja od jedne godine (Gámez-Guadix, Gini, Calvete, 2015). Klaster analiza sugerira postojanje četiri grupe adolescenata. Prva grupa, koju čini većina adolescenata (62% od ukupnog uzorka), okarakterisana je sa niskim skorovima na skali viktimizacije elektronskim bulingom. Druga i treća grupa su iskusile prolaznu viktimizaciju elektronskim bulingom (14,5% i 17,6%) i četvrta grupa, stabilne žrtve (5,8%), su doživele visoke stope viktimizacije. Ovi nalazi dokazuju da je oko 38% adolescenata iz uzorka doživelo neki stepen viktimizacije u određenom trenutku. Interesantno je da je pronađen reciprocitet između izvršenja i viktimizacije elektronskim bulingom, te su putanje za izvršenje vremenom postale konzistentne sa viktimizacijom. Nalazi potvrđuju hipotezu da stabilne žrtve imaju veću verovatnoću da budu u kategoriji žrtva-nasilnik, kao i da pokazuju više skorove u depresivnim simptomima i prisustvu problema sa upotrebom alkohola tokom vremena, u poređenju sa ostalim grupama.

Sa intervalima od šest meseci merenja u Nemačkoj je sprovedena još jedna longitudinalna studija na uzorku od 62 adolescenata, uzrasta od 12-17 godina (Sumter i dr., 2012). Nalazi studije su pokazali da se razlikuju dve putanje viktimizacije elektronskim bulingom u adolescenciji. Prva, koja može biti označena kao trajektorija male ili ni male viktimizacije i druga, kao umerena viktimizacija elektronskim bulingom. Za drugu je karakterističan porast viktimizacije elektronskim bulingom tokom rane adolescencije do 14 godina starnosti koji je potom praćen smanjenjem. Treća trajektorija visoke viktimizacije elektronskim bulingom nije pronađena. Karakteristično za adolescente koji su iskusili umerenu viktimizaciju elektronskim bulingom je da imaju niži nivo zadovoljstva životom i da su bili žrtve tradicionalnog bulinga.

Prospektivna longitudinalna studija sa tri godišnja merenja, na uzorku od 831 adolescenata iz Holandije, uzrasta od 11 do 15 godina, ispitivala je recipročni odnos između psihosocijalnih problema adolescenata (na primer, usa-

mljenost i socijalna anksioznost) i viktimizacije elektronskim bulingom (Van den Eijnden i dr., 2014). Takođe, testirano je da li viktimizacija elektronskim bulingom ima više negativnih posledica po psihosocijalno funkcionisanje pojedinca u odnosu na viktimizaciju u realnom životu i da li postojanje psihosocijalnih problema može biti prediktivno. Nalazi studije ukazuju na jednosmernu vezu između viktimizacije elektronskim bulingom i psihosocijalnih problema, pri čemu osećanje usamljenosti i socijalne anksioznosti predviđaju pojavu viktimizacije elektronskim bulingom. Rezultati pokazuju da su psihosocijalni problemi više prediktivni za viktimizaciju elektronskim u odnosu na tradicionalni buling. Iako nekoliko autora implicira da viktimizacija elektronskim bulingom može biti rizik po psihosocijalno zdravlje adolescenata (Ybarra, Alexander, Mitchell, 2005; Mitchell, Ybarra, Finkelhor, 2007; Sumter i dr., 2012), nalazi ove studije ne podržavaju tu hipotezu, ali sugerisu da su socijalno vulnerabilni adolescenti u većem riziku da budu viktimizirani onlajn.

Kao što je u pregledu istraživanja prikazano, viktimizacija elektronskim bulingom dovodi do identičnih negativnih efekata kao i tradicionalni buling, s tim što posledice mogu biti intenzivnije zbog specifičnosti viktimizacije elektronskim bulingom. Zbog ozbiljnosti problema i dugoročnosti potencijalnih posledica neophodno je preventivno delovati u pravcu smanjenja verovatnoće za javljjanje, razvijanje ili održavanje ovog problema. U skladu sa tim, bitno je i utvrditi moguće faktore koji stoje u vezi sa javljanjem viktimizacije elektronskim bulingom.

Faktori viktimizacije elektronskim bulingom

Usled velike rasprostranjenosti elektronskog bulinga i ozbiljnih posledica do kojih dovodi viktimizacija, pažnja autora usmerena je i na utvrđivanje faktora koji povećavaju ili smanjuju verovatnoću izloženosti viktimizaciji. U tom smislu, govorimo o rizičnim ili protektivnim faktorima viktimizacije elektronskim bulingom koji mogu biti prisutni u različitim životnim domenima, kao što je porodica, škola, vršnjačka grupa, i uticati na pojedinca u različitim razvojnim periodima (Hemphill i dr., 2015). U nastavku će biti razmotreni određeni faktori koji su različitim studijama dovedeni u vezu sa viktimizacijom elektronskim bulingom. Važno je istaći da su neka istraživanja poistovećivala viktimizaciju tradicionalnim i elektronskim bulingom, smatrajući da su isti fak-

tori u pitanju, kao i da su određena istraživanja dizajna poprečnog preseka, te svedoče samo o povezanosti i ne obezbeđuju ukupnu sliku prediktora.

Kada je u pitanju školsko okruženje, utvrđeno je da je lošija školska klima povezana sa viktimizacijom tradicionalnim, ali i elektronskom bulingom (Casas, DelRey, Ortega, 2013; Kowalski i dr., 2014). Učenici koji su žrtve, generalno, nesrećniji su u školi u odnosu na svoje vršnjake, što nije iznenađujuće s obzirom da se smatra da je jedan od najsnažnijih prediktora viktimizacije elektronskim bulingom u školskom okruženju zapravo viktimizacija tradicionalnim bulingom, pri čemu učenici generalizuju svoja negativna iskustva sa bulingom i prema školi razvijaju takva negativna osećanja (Raskauskas, Stoltz, 2007; Smith i dr., 2008; Sourander i dr., 2010; Hemphill, Heerde, 2014; Kowalski i dr., 2014; Hemphill i dr., 2015; Mindrila, Moore, Davis, 2016). Konkretno, učenici koji su bili žrtve tradicionalnog bulinga imaju veću verovatnoću da postanu žrtve elektronskog bulinga (Kowalski i dr., 2014). Po pitanju školskog uspeha, postoje empirijski dokazi da je viktimizacija elektronskim bulingom povezana sa niskim akademskim postignućem, ali se ne može pouzdano tvrditi da li je u pitanju prediktivna ili posledična veza (Yang i dr., 2013).

Porodični faktori su razmatrani više u svojstvu protektivnih faktora. Studije pokazuju da je informisanost roditelja o detetovom onlajn ponašanju povezano sa manjom verovatnoćom javljanja viktimizacije elektronskim bulingom (Hemphill i dr., 2015). Jedan od najčešće analiziranih porodičnih faktora jeste roditeljska kontrola upotrebe interneta, koja još uvek nije čvrsto dokazana kao protektivni faktor. Neke studije su pokazale da porodice dece koja nisu žrtve elektronskog bulinga obično imaju utvrđena pravila o upotrebi interneta i koriste softvere za filtriranje u poređenju sa porodicama žrtava elektronskog bulinga (Mesch prema Álvarez-García i dr., 2015). Takođe, potencijalni negativni efekti viktimizacije elektronskim bulingom biće manji ukoliko su odnosi sa roditeljima pozitivni. Jake veze između roditelja i adolescenata mogu da ublaže efekte viktimizacije delujući kao protektivni faktor kada do viktimizacije već dođe. Uloga roditeljskog odnosa omogućava deci da razgovaraju sa svojim roditeljima posle viktimizacije i na taj način pomognu adolescentima da se bolje nose sa ovim iskustvom i ublaže potencijalne posledice (Özdemir, 2014; Fridh, Lindström, Rosvall, 2015).

Vršnjački faktori koji utiču na viktimizaciju elektronskim bulingom odnose se na socijalne veze u školi. U meta analizi studija o bulingu i viktimizaciji objavljenih od 1970. godine do 2006. godine, status vršnjaka se pokazao kao sna-

žan prediktor viktimizacije, u smislu da odbacivanje od strane vršnjaka povećava rizik da adolescenti budu žrtve elektronskog bulinga jer im je nakon odbacivanja teško da promene svoj status u vršnjačkoj grupi (Cook i dr., 2010). Takođe, suprotno tome, socijalna podrška od strane vršnjaka utvrđena je kao mogući protektivni faktor (Fridh, Lindström, Rosvall, 2015).

Individualni faktor koji je dovođen u vezu sa viktimizacijom elektronskim bulingom odnosi se na emocionalnu kontrolu (Hemphill i dr., 2015). Učenici sa većom kontrolom emocija imaju razvijeniju emocionalnu samoregulaciju i manja je verovatnoća da će doživeti viktimizaciju elektronskim bulingom. Mogućnost da se kontrolišu emocije je važna u onlajn komunikaciji koja je veoma brza. Postojanje sposobnosti preispitivanja nečijih postupaka, odlaganje i kontrolisanje svog reagovanja je značajan element sprečavanja viktimizacije elektronskim bulingom. U skladu sa tim, emocionalna kontrola se tumači kao protektivni faktor koji može da smanji verovatnoću nastajanja problema. U jednoj od retkih longitudinalnih studija viktimizacije elektronskim bulingom, na uzorku od 927 učenika iz Viktorije (Australija), uzrasta od 14-15 godina i mlađih odraslih od 18-19 godina, u periodu od tri godine, ispitivani su prediktori elektronskog bulinga i viktimizacije adolescenata (Hemphill, Heerde, 2014). Rezultati su pokazali da je prediktor viktimizacije elektronskim bulingom za adolescente bila loša emocionalna kontrola i da se upravo sposobnost kontrole emocija može smatrati protektivnim faktorom sprečavanja viktimizacije. Individualni psihološki faktori koji se pokazuju kao značajni su samopouzdanje i socijalna anksioznost, te je utvrđeno da žrtve elektronskog bulinga često imaju nisko samopouzdanje (Patchin, Hinduja, 2010), nisku socijalnu kompetenciju (Cook i dr., 2010) i visok nivo socijalne anksioznosti (Juvenen, Gross, 2008; Kowalski i dr., 2014).

Među faktorima sociodemografske prirode, ispitivani su pol i uzrast, ali nisu dobijeni konzistentni rezultati, kao što je prikazano u velikom broju istraživanja prevalence viktimizacije elektronskim bulingom. Kada je u pitanju pol, devojčice su u malo većem riziku da budu žrtve elektronskog bulinga u odnosu na dečake, kao i stariji adolescenti u odnosu na mlađe.

Na kraju, kada su tehnološki faktori u pitanju, određeni autori su pronašli da je češća upotreba interneta u pozitivnoj korelaciji sa viktimizacijom elektronskim bulingom, te da se intenzivna upotreba interneta smatra rizičnim faktorom viktimizacije elektronskim bulingom (Lenhart, 2007; Juvoven, Gross, 2008; Kowalski i dr., 2014). Druge studije, kao varijable koje stoje u vezi sa viki-

mizacijom elektronskim bulingom, ističu internet rizične faktore, poput otkrivanja svoje lozinke, objavljivanja ličnih informacija ili komuniciranja sa nepoznatim osobama (Mishna i dr., 2012).

U studiji na uzorku od 3180 učenika, uzrasta od 11 do 19 godina, iz 16 škola u Španiji, ispitivano je prisustvo prethodno pomenutih faktora za nastanak i razvoj viktimizacije elektronskim bulingom (Álvarez-García i dr., 2015). Što se tiče školskog okruženja, prethodno iskustvo viktimizacije tradicionalnim bulingom se pokazalo kao rizičan faktor viktimizacije elektronskim bulingom među adolescentima, pri čemu je to faktor sa najvećim prediktivnim kapacitetom u ovoj studiji. Ukoliko je neko bio žrtva tradicionalnog bulinga povećava se rizik viktimizacije u sajber prostoru. Takođe, utvrđeno je da nizak akademski uspeh sam po sebi, nije značajan prediktor viktimizacije elektronskim bulingom. Kada su u pitanju porodični faktori, nalazi dobijeni u ovoj studiji pokazuju da slaba roditeljska kontrola korišćenja interneta povećava verovatnoću za viktimizacijom elektronskim bulingom. Roditeljima adolescenata je teško da vrše strogu kontrolu i superviziju pristupa internetu, budući da deca mogu da pristupe internetu sa drugih lokacija ili koriste mobilni telefon van kontrole porodice. Što se tiče individualnih psiholoških faktora, samopouzdanje se pokazalo kao statistički značajan protektivni faktor za viktimizaciju elektronskim bulingom. Drugi psihološki faktori koji su analizirani su stidljivost i socijalna anksioznost za koje je utvrđeno da imaju indirektne uticaje na viktimizaciju elektronskim bulingom. Rezultati studije su pokazali i potvrdili odsustvo statistički značajnih razlika između pola i viktimizacije elektronskim bulingom. Za razliku od očekivanja, kod uzrasta ispitanika je utvrđena mala, ali ipak statistički značajna razlika za javljanje viktimizacije elektronskim bulingom sa tendencijom porasta kod adolescenata starijeg uzrasta. Na kraju, tehnološki faktori, učestalost upotrebe interneta i rizična ponašanja na internetu, pokazali su se kao značajni rizični faktori viktimizacije elektronskim bulingom. Takođe, ukoliko adolescenti češće koriste društvene mreže i posebno instant poruke prilikom komuniciranja sa vršnjacima, veća je verovatnoća da iskuse viktimizaciju elektronskim bulingom.

Sa praktičnog stanovišta, dobijeni rezultati o faktorima viktimizacije elektronskim bulingom ukazuju da je nepohodno da se sa preventivnim aktivnostima počne što ranije i da su faktori, kao što je viktimizacija tradicionalnim bulingom, roditeljska kontrola ili upotreba mobilnih telefona i interneta od strane adolescenata, od posebnog interesa za prevenciju i rano otkrivanje vik-

timizacije elektronskim bulingom. S obzirom na visok stepen povezanosti sa viktimizacijom tradicionalnim bulingom, prevencija i tretman viktimizacije elektronskim bulingom treba da uključi zajedničke aspekte obrazovanja i edukaciju socijalnih veština sa akcentom na unapređivanje digitalne pismenosti i informisanja o prednostima i potencijalnim opasnostima elektronskih uređaja za komunikaciju. U porodici mora da postoji dobra komunikacija između roditelja i dece koja može da bude efikasnija od roditeljske kontrole korišćenja interneta.

Strategije suočavanja sa viktimizacijom elektronskim bulingom – reagovanje i prevencija

Smatra se da je viktimizaciju elektronskim bulingom skoro nemoguće ignorisati ili od nje pobeći, a istovremeno i veoma teško suočiti se i adekvatno reagovati. Elektronski buling prevazilazi delokrug škole, a stalni napredak tehnologije (tzv. „pametni“ telefoni, društvene mreže, instant poruke) može izgledati stran za roditelje i nastavnike, te nedostatak razumevanja i smernica može da učini adolescente vulnabilnjim.

U literaturi se razmatraju tri vrste strategija reagovanja na elektronski buling i viktimizaciju i to su: smanjenje rizika preventivnim delovanjem, borba protiv elektronskog bulinga i ublažavanje negativnih posledica viktimizacije (Perren i dr., 2012). Sve tri strategije odnose se na reagovanje od strane učenika, roditelja ili škole.

Po pitanju smanjenja rizika, s obzirom da je dokazano da je elektronski buling povezan sa tradicionalnim bulingom, delovanje na smanjenje nastanka tradicionalnog bulinga doprineće sprečavanju elektronskog bulinga. Na taj način pospešile bi se socijalne veštine učenika, unapredila školska klima i politika škole, što bi uticalo na jačanje rezilijentnosti kod učenika. Takođe, moguće je uticati na smanjenje opšteg rizičnog ponašanja na internetu putem podsticanja sigurnog korišćenja interneta i posredovanja u korišćenju interneta od strane različitih agenata (roditelji, nastavnici i vršnjaci) (Perren i dr., 2012). Roditeljsko posredovanje se definiše kao strategija koju roditelji koriste kako bi kontrolisali korišćenje interneta od strane deteta. Nalazi su pokazali da roditeljsko posredovanje služi kao zaštitni faktor viktimizacije elektronskim bulingom, posebno kada roditelji postavljaju pravila korišćenja interneta. Kreiranje pravila o vremenu provedenom na internetu i korišćenje softvera za praćenje

smanjuju rizik od viktimizacije elektronskim bulingom među adolescenitma (Wright, 2015).

Potom, kada se elektronski buling dogodi primenjuju se drugačije aktivnosti u vidu borbe protiv ovog oblika bulinga. Strategija borbe protiv elektronskog bulinga podrazumeva primenu tehničkih rešenja (na primer, blokiranje kontakata, brisanje poruka), zatim suočavanje sa nasilnikom (osveta ili konstruktivna konfrontacija), ignorisanje (ne preduzimanje ničega, izbegavanje) i instrumentalnu podršku (obraćanje drugome za pomoć ili prijava nadležnim službama) (Perren i dr., 2012). Pojedine studije su ispitivale učestalost korišćenja ovih aktivnosti i pokazuju da adolescenti, kako bi izbegli viktimizaciju elektronskim bulingom, najčešće koriste tehnička rešenja, poput blokiranja određenih korisnika, promene lozinke ili podataka, zaštite privatnosti i brisanja anonimnih poruka bez prethodnog čitanja (Smith i dr., 2008; Slonje, Smith, Friesen, 2013; Machackova i dr., 2013). Nešto ređe, ali i dalje učestalo upotrebljavaju pasivne strategije kao što je ignorisanje problema (Tokunaga, 2010; Machackova i dr., 2013), dok najmanje koriste aktivne strategije koje obuhvataju stavljanje do znanja nasilniku da prestane (Patchin, Hinduja, 2006; Juvonen, Gross, 2008; Machackova i dr., 2013) ili korišćenje pretnji da će prijaviti nasilnika, što ostaje samo na tome, jer adolescenti retko informišu svoje roditelje o iskustvu viktimizacije. Kada je u pitanju instrumentalna podrška, odrasli obično podstiču adolescente da im se obrate ukoliko su imali iskustvo viktimizacije na internetu, što možda i ima nekog uspeha u tradicionalnom bulingu, ali kod elektronskog bulinga je pronađena još izraženija nespremnost adolescenata da prijave buling odraslima (Slonje, Smith, Friesen, 2013). Žrtve retko prijavljuju viktimizaciju elektronskim bulingom odraslima iz nekoliko razloga. Mnogi adolescenti veruju da je za efikasno upravljanje problemima, koji proizilaze iz upotrebe komunikacionih tehnologija, neophodna veština koju bi trebalo sami da usvoje, kao i da je traženje pomoći od roditelja postupak karakterističan za decu (Juvonen, Gross, 2008). Potom, imaju strah da će im privilegije korišćenja interneta biti uskraćene ukoliko prijave roditeljima svoje iskustvo, te ne žele da menjaju nekorišćenje interneta za odavanje viktimizacije (Agatston, Kowalski, Limber, 2007). Umesto da informišu roditelje, žrtve elektronskog bulinga se odlučuju da konsultuju prijatelje za savet i podršku (Smith i dr., 2008). Socijalna podrška koju, u tom slučaju, dobiju od prijatelja može im pomoći da smanje nivo stresa koji se javlja kao rezultat viktimizacije elektronskim bulingom.

Treća strategija podrazumeva saniranje negativnih posledica do kojih dovodi viktimizacija elektronskim bulingom. Aktivnosti u okviru ove strategije obuhvataju emocionalno osnaživanje žrtava da se nose sa problemom i posticanje roditelja i vršnjaka da pruže emocionalnu i instrumentalnu podršku žrtvama (Perren i dr., 2012).

U svetu postoji veliki broj preventivnih programa koji se bave sprečavanjem nastanka i razvoja bulinga, te je uglavnom veći broj onih koji se odnose na tradicionalni buling, a u svojim aktivnostima se usmeravaju delom i na elektronski. Pored toga, postoje i programi koji se isključivo bave elektronskim bulingom (na primer, Cyber Bullying: A Prevention Curriculum) i utiču na stavove i ponašanja koja stoje u vezi sa ovim oblikom bulinga. Takođe, u Njujorku postoji organizacija (End to Cyber Bullying Organization), koja se isključivo bavi problemom elektronskog bulinga.¹ U Srbiji ne postoje zvanični programi koji se fokusiraju samo na elektronski buling (premda je mnogo manje prisutno i programa prevencije tradicionalnog bulinga u poređenju sa svetom), ali postoje druge aktivnosti, kao što je telefonska SOS linija za prijavu nasilja u školama,² koja je usmerena na tradicionalni buling, ali ne isključuje prijavu i elektronskog bulinga, kao i onlajn SOS servis za podršku deci i mladima koji su doživeli bilo koji oblik elektronskog nasilja koji je nedavno kreiran na Fejsbuk stranici.³

Može se primetiti da se sva reagovanja na viktimizaciju elektronskim bulingom dešavaju na polju mikrosistema, koji je neosporno najvažniji za adolescente, te se u literaturi slabo nalaze tumačenja šire društvene podrške ili objašnjenja uticaja elemenata makrosistema na pojavu, nastanak ili samo reagovanje na elektronski buling i viktimizaciju.

Zaključak

U skladu sa prikazanom sintezom nalaza o karakteristikama i specifičnostima viktimizacije elektronskim bulingom, mogu se izvesti određeni zaključci. Viktimizacija elektronskim bulingom je sveprisutnija među adolescentima. Iako je još uvek niža prevalenca u odnosu na viktimizaciju tradicio-

¹ Više informacija videti na: <http://www.endcyberbullying.org/>, stranici pristupljeno 11.6.2016.

² Besplatna telefonska linija je organizovana od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehološkog razvoja.

³ Servis služi za onlajn komuniciranje sa članovima Tima za podršku koga čine studenti završne godine studija psihologije sa Fakulteta za medije i komunikacije u Beogradu.

nalnim bulingom, zabrinjavajući je podatak da postoji mogućnost i relevantni dokazi da su u pitanju iste osobe koje su žrtve i tradicionalnog i elektronskog bulinga i da zapravo viktimizacija tradicionalnim bulingom eskalira u sajber prostoru. To dodatno otežava potencijalne posledice po žrtve i otvara prostor za javljanje mnogih problema po psihičko zdravlje i socijalni život žrtava. Same specifičnosti viktimizacije elektronskim bulingom (lokacija, brojnost publike, moguća anonimnost nasilnika), u odnosu na tradicionalni buling, doprinose pojačanim efektima koje može da izazove, težem otkrivanju, suočavanju sa problemom, ali i otežanom sprečavanju viktimizacije. Zbog toga je sajber prostor pogodno tlo za začaran krug nasilja jer žrtve, usled nepoznavanja drugačijih načina reagovanja, mogu lako da odgovore na buling i na taj način preuzmu ulogu nasilnika, što potvrđuje činjenicu o postojanju kategorije žrtva-nasilnik u sajber prostoru.

Kada je u pitanju reagovanje na elektronsku viktimizaciju evidentno je da postoje određene aktivnosti i napor koji se primenjuju radi sprečavanja i borbe protiv elektronskog bulinga i viktimizacije, ali se primećuje da je još uvek ovaj oblik bulinga nedovoljno izdvojen od tradicionalnog bulinga po pitanju praktičnog delovanja, što nije slučaj pri definisanju elektronskog bulinga gde je jasno ukazano na njegove specifičnosti. S obzirom da je utvrđeno da se viktimizacija elektronskim bulingom podjednako javlja kod adolescenata oba pola i različitim uzrasta, značajno bi bilo kreirati preventivne programe usmerene na što raniji uzrast i delovati i na dečake i na devojčice. Intervencijama bi poželjno bilo delovati na unapređivanje veština kontrole emocija, rešavanja problema i jačanja samopouzdanja kako bi uspeli da preduprede potencijalne probleme i izbore se sa iskustvom viktimizacije. Pored preventivnih tehničkih strategija, koje adolescenti uglavnom poznaju, potrebno je pažnju usmeriti prema strategijama koje se koriste kada se viktimizacija već javi, kao što je traženje pomoći za koju se retko obraćaju odraslima. Iz tog razloga moguće je preventivne programe, pored adolescenata, usmeriti i ka roditeljima kako bi usvojili veštine kontrole i supervizije, te razvili bolje odnose sa decom i time obezbedili njihovo poveravanje u situacijama viktimizacije. Takođe, s obzirom da je utvrđeno da žrtve tradicionalnog bulinga kasnije to postaju i u sajber prostoru, potrebno je baviti se načinom na koji žrtve mogu da promene svoj status u grupi vršnjaka, kako bi se na taj način sprečila ponovna viktimizacija.

Literatura oskudeva u studijama u kojima je ispitivan širi društveni uticaj na elektronski buling, kao i reagovanje izvan okvira mikrosistema, te bi dalji

empirijski rad na ovom obliku bulinga mogao podrazumevati razmatranje elemenata makrosistema od značaja za sprečavanje i borbu sa viktimizacijom elektronskim bulingom.

Literatura

- Aboujaoude, E., Savage, M. W., Starcevic, V., Salame, W. O. (2015) Cyberbullying: Review of an Old Problem Gone Viral. *Journal of Adolescent Health*, 1, str. 10-18.
- Agatston, P. W., Kowalski, R., Limber, S. (2007) Students' Perspectives on Cyber Bullying. *Journal of Adolescent Health*, 6, str. 59-60.
- Álvarez-García, D., Núñez Pérez, J. C., Dobarro González, A., Rodríguez Pérez, C. (2015) Risk Factors Associated with Cybervictimization in Adolescence. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 3, str. 226-235.
- Ambrosi-Randić, N., Piutti, I. (2007) Buling u osnovnoj školi. *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu*, 3, str. 43-55.
- Beran, T., Li, Q. (2007) The Relationship between Cyberbullying and School Bullying. *Journal of Student Wellbeing*, 2, str. 15-33.
- Bonanno, R. A., Hymel, S. (2013) Cyber Bullying and Internalizing Difficulties: Above and Beyond the Impact of Traditional Forms of Bullying. *Journal of Youth and Adolescence*, 5, str. 685-697.
- Brown, C. F., Demaray, M. K., Secord, S. M. (2014) Cyber Victimization in Middle School and Relations to Social Emotional Outcomes. *Computers in Human Behavior*, 35, str. 12-21.
- Casas, J. A., DelRey, R., Ortega, R. (2013) Bullying and Cyberbullying: Convergent and Divergent Predictor. *Computers in Human Behavior*, 3, str. 580-587.
- Cook, R. C., Williams, K. R., Guerra, N. G., Kim, T. E., Sadek, S. (2010) Predictors of Bullying and Victimization in Childhood and Adolescence: A Meta-analytic Investigation. *School Psychology Quarterly*, 2, str. 65-83.
- Dempsey, A. G., Sulkowski, M. L., Nichols, R., Storch, E. A. (2009) Differences between Peer Victimization in Cyber and Physical Settings and Associated Psychosocial Adjustment in Early Adolescence. *Psychology in the Schools*, 10, str. 962-972.
- Dredge, R., Gleeson, J., Garcia, X. (2014) Cyberbullying in Social Networking Sites: An Adolescent Victim's Perspective. *Computers in Human Behavior*, 36, str. 13-20.

- Fridh, M., Lindström, M., Rosvall, M. (2015) Subjective Health Complaints in Adolescent Victims of Cyber Harassment: Moderation through Support from Parents/Friends – a Swedish Population-based study. *BMC Public Health*, 1, str. 1-11.
- Gámez-Guadix, M., Gini, G., Calvete, E. (2015) Stability of Cyberbullying Victimization among Adolescents: Prevalence and Association with Bully–victim Status and Psychosocial Adjustment. *Computers in Human Behavior*, 53, str. 140-148.
- Gerson, R., Rappaport, N. (2011) Cyber Cruelty: Understanding and Preventing the New Bullying. *Adolescent Psychiatry*, 1, str. 67-71.
- Gradinger, P., Strohmeier, D., Schiller, E. M., Stefanek, E., Spiel, C. (2012) Cyber-victimization and Popularity in Early Adolescence: Stability and Predictive Associations. *European Journal of Developmental Psychology*, 2, str. 228-243.
- Grigg, D. W. (2010) Cyber-aggression: Definition and Concept of Cyberbullying. *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 2, str. 143-156.
- Hemphill, S. A., Heerde, J. A. (2014) Adolescent Predictors of Young Adult Cyberbullying Perpetration and Victimization among Australian Youth. *Journal of Adolescent Health*, 4, str. 580-587.
- Hemphill, S. A., Tollit, M., Kotevski, A., Heerde, J. A. (2015) Predictors of Traditional and Cyber-Bullying Victimization: A Longitudinal Study of Australian Secondary School Students. *Journal of Interpersonal Violence*, 15, str. 2567-2590.
- Hinduja, S., Patchin, J. W. (2008) Cyberbullying: An Exploratory Analysis of Factors Related to Offending and Victimization. *Deviant Behavior*, 2, str. 129-156.
- Hinduja, S., Patchin, J. W. (2010) Bullying, Cyberbullying, and Suicide. *Archives of Suicide Research*, 3, str. 206-221.
- Juvonen, J., Gross, E. F. (2008) Extending the School Grounds? Bullying Experiences in Cyberspace. *Journal of School Health*, 9, str. 496-505.
- Katzer, C., Fetchenhauer, D., Belschak, F. (2009) Cyberbullying: Who are the Victims? A Comparison of Victimization in Internet Chatrooms and Victimization in School. *Journal of Media Psychology*, 1, str. 25-36.
- Kowalski, R. M., Limber, S. P. (2013) Psychological, Physical, and Academic Correlates of Cyberbullying and Traditional Bullying. *Journal of Adolescent Health*, 1, str. 13-20.
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., Lattanner, M. R. (2014) Bullying in the Digital Age: A Critical Review and Meta-analysis of Cyberbullying Research Among Youth. *Psychological Bulletin*, 4, str. 1073-1137.
- Kowalski, R. M., Limber, P. (2007) Electronic Bullying among Middle School Students. *Journal of Adolescent Health*, 6, str. 22-30.

-
- Krkeljić, Lj. (2013) *Priročnik: Škola bez nasilja – ka sigurnom i podsticajnom okruženju za djecu*. Ministarstvo prosvjete Crne Gore i UNICEF.
- Landoll, R. R., La Greca, A. M., Lai, B. S., Chan, S. F., Herge, W. M. (2015) Cyber Victimization by Peers: Prospective Associations with Adolescent Social Anxiety and Depressive Symptoms. *Journal of Adolescence*, 42, str. 77-86.
- Li, Q. (2006) Cyberbullying in Schools: A Research of Gender Differences. *School Psychology International*, 2, str. 157-170.
- Mindrila, D., Moore, L., Davis, P. (2016) Cyber-victimization and Its Psychosocial Consequences: Relationships with Behavior Management and Traditional Bullying. *Journal of Research in Education*, 2, str. 53-67.
- Mishna, F., Khoury-Kassabri, M., Gadalla, T., Daciuk, J. (2012) Risk Factors for Involvement in Cyber Bullying: Victims, Bullies and Bully-victims. *Children and Youth Services Review*, 1, str. 63-70.
- Mitchell, K. J., Ybarra, M., Finkelhor, D. (2007) The Relative Importance of Online Victimization in Understanding Depression, Delinquency and Substance Use. *Child Maltreatment*, 4, str. 314-324.
- Olweus, D. (1993) *Bullying at School: What We Know and What We Can Do*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers.
- Olweus, D. (2012). Cyberbullying: An Overrated Phenomenon? *European Journal of Developmental Psychology*, 5, str. 520-538.
- Olweus, D. (2013) School Bullying: Development and Some Important Challenges. *Annual Review of Clinical Psychology*, 9, str. 751-780.
- Opsenica Kostić, J., Panić, T., Cakić, V. (2015) Karakteristike nosilaca uloga u elektronskom maltretiranju. *Primenjena psihologija*, 2, str. 131-146.
- Özdemir, Y. (2014) Cyber Victimization and Adolescent Self-esteem: The Role of Communication with Parents. *Asian Journal of Social Psychology*, 4, str. 255-263.
- Patchin, J. W., Hinduja, S. (2010) Cyberbullying and Self-Esteem. *Journal of School Health*, 12, str. 614-621.
- Perren, S., Corcoran, L., Cowie, H., Dehue, F., Garcia, D. J., Mc Guckin, C., Sevcikova, A., Tsatsou, P., Völlink, T. (2012) Tackling Cyberbullying: Review of Empirical Evidence Regarding Successful Responses by Students, Parents, and Schools. *International Journal of Conflict and Violence*, 2, str. 283-292.
- Pieschl, S., Porsch, T., Kahl, T., Klockenbusch, R. (2013) Relevant Dimensions of Cyberbullying Results from Two Experimental Studies. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 5, str. 241-252.

Marija Nešić *Viktimizacija adolescenata elektronskim bulingom*

- Popadić, D., Plut, D. (2007) Nasilje u osnovnim školama u Srbiji – oblici i učestalost. *Psihologija*, 2, str. 309-328.
- Popadić, D. (2009) *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Popadić, D., Plut, D., Pavlović, Z. (2014) *Nasilje u školama Srbije: Analiza stanja od 2006. do 2013. godine*. Beograd: Institut za psihologiju i UNICEF.
- Popović-Ćitić, B., Đurić, S., Cvetković, V. (2011) The Prevalence of Cyberbullying among Adolescents: A Case Study of Middle Schools in Serbia. *School Psychology International*, 4, str. 412-424.
- Rajhvajn Bulat, L., Ajduković, M. (2012) Obiteljske i psihosocijalne odrednice vršnjačkoga nasilja među mladima. *Psihologische teme*, 1, str. 167-194.
- Raskauskas, J., Stoltz, A. (2007) Involvement in Traditional and Electronic Bullying among Adolescents. *Developmental Psychology*, 3, str. 564–575.
- Schneider, S. K., O'Donnell, L., Stueve, A. Coulter, R. W. S. (2012) Cyberbullying, School Bullying, and Psychological Distress: A Regional Census of High School Students. *American Journal of Public Health*, 1, str. 171-177.
- Slonje, R., Smith, P. K. (2008) Cyberbullying: Another Main Type of Bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*, 2, str. 147-154.
- Slonje, R., Smith, P. K., Frisen, A. (2013) The Nature of Cyberbullying and Strategies for Prevention. *Computers in Human Behavior*, 1, str. 26-32.
- Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., Tippett, N. (2008) Cyberbullying: Its Nature and Impact in Secondary School Pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 4, str. 376-385.
- Sourander, A., Klomek, A. B., Ikonen, M., Lindroos, J., Luntamo, T., Koskelainen, M., Ristkari, T., Helenius, H. (2010) Psychosocial Risk Factors Associated with Cyberbullying Among Adolescents. *Archives of General Psychiatry*, 7, str. 720-728.
- Sumter, S. R., Baumgartner, S. E., Valkenburg, P. M., Peter, J. (2012) Developmental Trajectories of Peer Victimization: Offline and Online Experiences During Adolescence. *Journal of Adolescent Health*, 6, str. 607-613.
- Tokunga, R. S. (2010) Following You Home from School: A Critical Review and Synthesis of Research on Cyberbullying Victimization. *Computers in Human Behavior*, 3, str. 277-287.
- Van den Eijnden, R., Vermulst, A., van Rooij, A. J., Scholte, R., Van de Mheen, D. (2014) The Bidirectional Relationships between Online Victimization and Psychosocial Problems in Adolescents: A Comparison with Real-life Victimization. *Journal of Youth and Adolescence*, 5, str. 790-802.

-
- Vandebosch, H., Van Cleemput, K. (2008) Defining Cyberbullying: A Qualitative Research into the Perceptions of Youngsters. *CyberPsychology & Behavior*, 4, str. 499-503.
- Vieno, A., Gini, G., Lenzi, M., Pozzoli, T., Canale, N., Santinello, M. (2014) Cybervictimization and Somatic and Psychological Symptoms among Italian Middle School Students. *European Journal of Public Health*, 3, str. 433-437.
- Williams, K., Guerra, N. (2007) Prevalence and predictors of Internet bullying. *Journal of Adolescent Health*, 6, str. 14-21.
- Wright, M. F. (2015) Cyber Victimization and Adjustment Difficulties: The Mediation of Chinese and American Adolescents' Digital Technology Usage. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 1, str. 1-15.
- Yang, S. J., Stewart, R., Kim, J. M., Kim, S. W., Shin, I. S., Dewey, M. E., Maskey, S., Yoon, J. S. (2013) Differences in Predictors of Traditional and Cyber-bullying: A 2-year Longitudinal Study in Korean School Children. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 5, str. 309-318.
- Ybarra, M. L., Alexander, C., Mitchell, K. J. (2005) Depressive Symptomatology, Youth Internet Use, and Online Interactions: A National Survey. *Journal of Adolescent Health*, 1, str. 9-18.
- Čolović, P., Kodžopeljić, J., Nikolašević, Ž. (2014) Upitnik PRONA: Procena vršnjačkog nasilja kod učenika osnovnih i srednjih škola. *Primjena psihologije*, 7, str. 277-296.

Internet izvori

End to Cyber Bullying Organization. Dostupno na: <http://www.endcyberbullying.org/>, stranici pristupljeno 11.6.2016.

Hinduja, S., Patchin, J. W. (2010) *Cyberbullying Research Summary Cyberbullying and Suicide*. Dostupno na: http://cyberbullying.org/cyberbullying_and_suicide_research_fact_sheet.pdf, stranici pristupljeno 22.6.2016.

Kovačević, M., Pavlović, K., Šutić, V. (2015). *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji*, 2015. Beograd: Republički zavod za statistiku. Dostupno na: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2015/pdf/G20156007.pdf>, stranici pristupljeno 12.5.2016.

Lenhart, A. (2007). *Cyber Bullying and Online Teens*. PEW Internet & American Life Project. Dostupno na: <http://www.pewinternet.org/2007/06/27/cyberbullying/>, stranici pristupljeno 9.5.2016.

Lenhart, A. (2015) *Teen, Social Media and Technology Overview 2015 – Pew Research Center*. Dostupno na: <http://www.pewinternet.org/2015/04/09/teens-social-media-technology-2015/>, stranici pristupljeno 12.5.2016.

Machackova, H., Cerna, A., Sevcikova, A., Dedkova, L., Daneback, K. (2013) Effectiveness of Coping Strategies for Victims of Cyberbullying. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 3. Dostupno na: <http://cyberpsychology.eu/view.php?cisloclanku=2014012101&article=5>, stranici pristupljeno 15.7.2016.

MARIJA NEŠIĆ*

Cyberbullying Victimization in Adolescents' Population

With the rapid development of communication technology and its wide use by the adolescents, cyberspace became a new risky environment for bullying manifestation and victimization. The significance of the problem lies in the fact that, unlike the traditional bullying, the cyberbullying victimization occurs also out of the school surroundings, it's characterized by the possible anonymity of the bully, it's harder to discover it and it could have a much bigger audience. Results of numerous studies show that the prevalence of cyberbullying victimization is 10% to 40% during one school year and that it is related to different negative outcomes - from problems of lower self-esteem to severe psychological and behavioral problems. The aim of the paper is to present basic characteristics and negative outcomes of cyberbullying victimization and also to summarize possible factors which are associated with this form of bullying. Lastly, possible ways of preventive action and coping with cyberbullying victimization will be reviewed.

Keywords: cyberbullying, victimization, adolescents, prevention.

* Marija Nešić is teaching assistant and PhD student at the Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade. E-mail: marija87markovic@yahoo.com.

TEMIDA

2016, vol. 19, br. 3-4, str. 431-451

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1604431B

Pregledni rad

Primljeno: 19.10.2016.

Odobreno za štampu: 11.1.2017.

Krivičnopravna reakcija na femicid

ANA BATRIĆEVIĆ*

Mizogino i seksistički motivisano nasilje prema ženama, koje neretko ima smrtni izhod, predstavlja problem globalnih razmara. Mnogi međunarodni i nacionalni pravni izvori posvećeni su prevenciji i sankcionisanju nasilja prema ženama. Ipak, realnost zahteva preispitivanje postojećih mehanizama kaznenopratne reakcije na njegov najekstremniji i najbrutalniji oblik: femicid. Imajući u vidu učestalost i dalekosežne posledice ovog krivičnog dela i diskriminatorski karakter poruke koju država šalje njegovim tolerisanjem i neadekvatnim kažnjavanjem, autorka nastoji da definiše pojam femicida, predstavi osnovne oblike državne reakcije na femicid u uporednom pravu i analizira odlike femicida kao samostalnog krivičnog dela. Zalažeći se za inkriminisanje femicida kao samostalnog krivičnog dela u krivičnom pravu Republike Srbije, autorka ističe da takvo rešenje može doprineti preciznijem praćenju ovog oblika kriminaliteta, boljom procenom kvaliteta državne reakcije na njega i njegovom efikasnijem suzbijanju.

Ključne reči: femicid, rodno motivisano nasilje, ubistvo, krivično zakonodavstvo, zločin iz mržnje.

Uvod

Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena¹ (The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women – CEDAW)², usvojena je 1979. godine. Mnoge zemlje su od tada izmenile svoje zakono-

* Dr Ana Batrićević je naučna saradnica Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd. E-mail: a.batricevic@yahoo.com.

¹ Zakon o ratifikaciji Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 11/1981.

² The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), New York, 18 December 1979. Dostupno na: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CEDAW.aspx>, stranici pristupljeno: 26.9.2016.

davne okvire i kaznene politike kako bi sprečile i sankcionisale nasilje prema ženama. Uprkos tome, rodno zasnovano nasilje prema osobama ženskog pola i dalje je ozbiljan globalni problem (Rocha, 2015: 4), koji proizvodi dalekosežne posledice po žrtve i celo društvo (Stojanović, Zeba, Markov, 2014: 94). Usvajanje Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici³ 2011. godine (Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence)⁴ napredak je na normativnom planu. Ipak, i pravosudne statistike i tamne brojke registrovane od strane civilnog sektora pokazuju da je nasilje nad ženama, a posebno porodično nasilje bazirano na rodnoj neravnopravnosti koje neretko rezultira femicidom, u mnogim sredinama deo svakodnevica (Stojanović, Zeba, Markov, 2014: 94). Statistike potvrđuju da je svake godine u svetu oko 60000 žena nasilno lišeno života (Lacmanović, 2015: 61). Procenjuje se da je u Sjedinjenim Američkim Državama femicid jedan od pet glavnih uzroka prevremene smrti žena između 20 i 40 godina (Mršević, 2014a: 88). Medijski članci koje je analizirala Mreža Žene protiv nasilja pokazuju da je u Republici Srbiji samo od 01. januara do 31. jula 2016. godine u porodično-partnerskom kontekstu ubijeno 18 žena (Mreža Žene protiv nasilja, 2016: 2), što svakako izaziva zabrinutost. Međutim, u Republici Srbiji ne postoje zvanične statistike o femicidu, te se procene mahom zasnivaju na izveštajima civilnog sektora o žrtvama porodičnog i nasilja u partnerskim odnosima (Mršević, 2014a: 89), kao i na kontinuiranim, ali stereotipnim i nepotpunim medijskim izveštavanjima (Mršević, 2014b: 82).

Nasilje prema ženama podrazumeva sve akte rodno zasnovanog nasilja, čija posledica jeste, ili može biti, fizička, psihička ili seksualna povreda ili patnja žene. Tu spadaju i ograničenje i oduzimanje slobode, ali i pretnje da će se takve radnje preduzeti. Ovaj oblik nasilja postoji bez obzira da li je učinjen u sferi javnog ili privatnog sektora, da li je inkriminisan odredbama važećeg krivičnog zakonodavstva i da li je prijavljen nadležnim organima (Konstantinović Vilić, 2013: 35). Femicid je najekstremniji oblik rodno zasnovanog nasilja prema ženama (Konstantinović Vilić, 2013: 33; Mujica, Tuesta, 2014: 1). Definiše se kao rodno zasnovano ubistvo žena, devojaka, devojčica ili beba ženskog

³ Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Službeni glasnik RS, Međunarodni ugovori, br. 12/2013.

⁴ Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, Council of Europe, 12 April, 2011. Dostupno na: <https://rm.coe.int/CoER-MPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168046031c>, stranici pristupljeno: 27.9.2016.

pola učinjeno od strane osoba muškog pola (Mršević, 2013: 51; Mršević, 2014a: 87; Mršević, 2014b: 81). To, po pravilu, nisu izolovani i neočekivani incidenti, već konačni akti nasilja kao dela kontinuiranog zlostavljanja. Rodno motivisana ubistva žena su duboko kulturološki i društveno ukorenjena i širom sveta i dalje nailaze na prihvatanje, tolerisanje i opravdavanje (Branković, 2013: 113). Danas se nasilju prema ženama, kao vodećem problemu u oblasti ljudskih prava, posvećuje dosta pažnje na međunarodnom i nacionalnom nivou. Nažalost, još uvek postoje dileme oko definisanja, praćenja, analiziranja, inkriminisanja, evidentiranja, procesuiranja i sankcionisanja femicida kao njegovog najbrutalnijeg i nedovoljno istraženog oblika (Lacmanović, 2015: 62).

Predmet ovog rada uključuje razmatranje različitih teorijskih definicija femicida, predstavljanje tri osnovna modela krivičnopravne reakcije na femicid u savremenom uporednom zakonodavstvu i analizu krivičnopravne reakcije na femicid u pozitivnom pravu Republike Srbije, uz iznošenje sugestija usmerenih na poboljšanje postojećeg rešenja. Rad ima za cilj da ukaže na osobenost, rasprostranjenost i društvenu opasnost femicida kao kriminalnog fenomena i neophodnost adekvatne državne reakcije na femicid, kako na normativnom tako i na praktičnom planu. Cilj rada jeste i ukazivanje na mogućnost unapređenja važećeg krivičnopravnog okvira za borbu protiv femicida u svetu i u Srbiji kroz njegovo inkriminisanje kao samostalnog krivičnog dela. To bi doprinelo preciznijem praćenju ovog oblika kriminaliteta i boljoj proceni državne reakcije na njega.

Nakon osvrta na različite teorijske pristupe definisanju femicida, analizirane su odlike tri osnovna oblika državne reakcije na njega u uporednom pravu. Zatim su iznete odlike femicida kao posebnog krivičnog dela, uz isticanje razlika između femicida i ostalih oblika ubistva. Konačno, analizirane su relevantne odredbe Krivičnog zakonika Republike Srbije i izneti predlozi za njihovo tumačenje i izmene kako bi se unapredila efikasnost državne reakcije na femicid.

Različiti pristupi definisanju femicida

Femicid obuhvata sva ubistva osoba ženskog pola, bilo kog uzrasta, koja se mogu okarakterisati kao mizogina i seksistička (Caputi, Russell, 1992: 15; Konstantinović Vilić, 2013: 35; Mršević, 2013: 52). Pojam ubistva za potrebe ovog rada treba odrediti u širem smislu, tako da obuhvata sve slučajeve liše-

nja života – uključujući i umišljajno lišenje života, ali i slučajeve rodno zasnovanog nasilja sa smrtnim ishodom, i onda kada je nastupanje smrtne posledice obuhvaćeno nehatom. Femicidom se smatraju: smrt usled torture, spaljivanje zbog miraza u Indiji, spaljivanja udovica na muževljevoj lomači i ubistva zbog „uvrede porodične časti“ u oblasti Mediterana, Bliskog Istoka i južnih delova Azije, smrt usled sakaćenja ženskih polnih organa, smrt usled silovanja, serijska ubistva žena, ubistva žena prilikom porodičnog nasilja, trgovine ženama, smrtnost trudnica, kao i ubistva novorođene ženske dece kako bi se prednost dala muškoj (Caputi, Russell, 1992: 15; Konstantinović Vilić, 2013: 35; Mršević, 2013: 52). Za postojanje femicida zahteva se da je učiniocu bio relevantan pol žrtve, što znači da je on žrtvu lišio života upravo zato što je žena, odnosno da je prema njoj vršio nasilje zbog toga što je žena, usled čega je nastupila njena smrt, i u slučaju da je ona kao posledica bila obuhvaćena nehatom učinioca. Zbog toga se femicid opisuje kao zločin protiv žena, koji je motivisan mržnjom i prezrom učinioca prema ženama, njegovim osećajem nadmoći nad ženama i stavom da ima pravo da oduzme život ženi (Mršević, 2013: 52; Mršević, 2014a: 87).

Termin femicid je prvi put upotrebljen 1801. godine u Velikoj Britaniji u publikaciji *The Satirical Review of London at the Commencement of the Nineteenth Century*, kako bi se označilo ubistvo žene (eng. the killing of a woman) (Russell, 2008: 28). Ovaj izraz koristio je i William MacNish u knjizi *The Confessions of an Unexecuted Femicide* (Konstantinović Vilić, 2013: 37). Izraz femicid, definisan kao ubistvo žene (eng. the killing of a woman), pojavio se u prvom izdanju knjige *Wharton's Law Lexicon* 1848. godine (Wharton, 1848: 251). To potvrđuje da je femicid, još sredinom devetnaestog veka, tretiran kao krivično delo za koje se učinilac mogao goniti pred sudom (eng. prosecutable offense) (Noppe, 1999: 468).

Russell je prva koncipirala savremenu definiciju femicida prilikom svedočenja o ubistvima žena pred Međunarodnim tribunalom o zločinima protiv žena u Briselu 1976. godine (Russell, Van de Ven, 1990: 92; Russell, 2012: 1). Femicid je prvi put definisala kao ubistva žena samo zbog toga što su žene 1982. godine u knjizi *Rape in Marriage* (Russell, 2008: 27). Pojam femicida postaje deo naučne terminologije izučavanja nasilja nad ženama tek 1990. godine, kada su Russell i Caputi objavile članak *Femicide: Speaking the Unspeakable* u kome su ga definisale kao namerno ubistvo žena od strane muškaraca (Caputi, Russel, prema Mršević, 2014a: 88). Dve godine kasnije, Russell

i Radford odredile su femicid kao mizogino ubijanje žena od strane muškaraca (Benavides Vanegas, 2015: 70; Russell, 2008: 28). Potom je femicidu, pored mizoginih ubistava motivisanih mržnjom, prezicom i osećajem posedovanja prema ženskom polu, dodala i seksističko ubijanje žena. Reč je o ubistvima žena motivisanim osećanjem superiornosti izvršilaca u odnosu na žene i uverenjem da im pripada pravo da to učine, kao i ubistvima iz zadovoljstva ili sadističkih poriva prema ženama. Pri tome, Russell je istakla da ovaj termin ne bi trebalo upotrebljavati za rodno irelevantna ubistva: slučajna ubistava žena od strane muškaraca ili ubistva žena od strane žena. Russell i Harmes odredile su 2001. femicid kao ubijanje osoba ženskog pola od strane osoba muškog pola zato što su osobe ženskog pola (Russell, 2008: 29).

I druge autorke i autori nastojali su da definišu femicid. Kako navodi Lacmanović, najviše nesuglasica izazivala su pitanja: „Da li je za postojanje femicida relevantan odnos između učinioca i žrtve?“ i „Da li se ubistva žena učinjena od strane žena mogu smatrati femicidom?“ (Lacmanović, 2015: 64). Učestalost femicida u kontekstu kontinuiranog porodičnog nasilja, kao oblika kontrole žena od strane bračnih partnera (Kovačević, Kecman, 2004: 19), dovela je do toga da su se osamdesetih godina dvadesetog veka, mnoge feminističke teoretičarke fokusirale na femicid u intimnom odnosu (Konstantinović Vilić, 2013: 39; Lacmanović, 2015: 64). Tako Stout definiše femicid kao „ubistvo žene od strane muškog intimnog partnera“ (Stout, 1991: 476-485), dok Resten, Vargas i Rohas Bravo tome dodaju i ubistva od strane članova porodice (Resten, Vargas, Rohas Bravo, 2004: 18). Najširu definiciju femicida dale su Campbell i Runyan, odredivši ga kao „sva ubistva žena, bez obzira na motiv ili relaciju učinioca“ (Campbell, Runyan, 1998: 347-352).

Dodavanjem političke komponente pojmu femicida, Lagarde je kreirala pojam feminicid, kao zločin države koji se sastoji u propuštanju nadležnih organa da spreče i sankcionišu rodno motivisana ubistva žena (Bernal Sarmiento i dr., 2015: 13; Lacmanović, 2015: 67). Državna reakcija na femicid zadobija sve više pažnje na međunarodnom nivou, posebno kada su u pitanju zemlje Latinske Amerike, gde je identifikovana osobito visoka stopa femicida (Dawson, 2015: 1). Ističe se da nekažnjavanjem femicida, država šalje dvostruku poruku: ženama da postoje granice koje ne smeju preći ili će platiti životom, a muškarcima da neće snositi krivičnu odgovornost za svoj zločin (Benavides Vanegas, 2015: 74). Monárrez smatra da feminicid obuhvata sve nasilne akte usmerene prema ženama: emocionalno i psihičko zlostavljanje, torturu, silo-

vanje, prostituciju, seksualno zlostavljanje, zlostavljanje i ubijanje ženske dece, genitalno sakaćenje i nasilje u porodici. Monárez tome dodaje i sve druge postupke čiji je krajnji ishod smrt žene, a koje država toleriše (Bernal Sarmiento i dr., 2015: 13). Akcenat je na nečinjenju, tolerisanju, odnosno propuštanju države da sankcionisanjem femicida pruži zaštitu ženama kao posebno ranjivoj društvenoj grupi. Takvo diskriminativno postupanje države predstavlja kršenje prava žrtava na pristup pravdi (Benavides Vanegas, 2015: 75-76).

Za potrebe ovog rada, femicid se definiše kao rodno motivisano lišenje života žene, bilo da je ono učinjeno umišljajno, bilo da je smrt žene obuhvaćena nehatom učinjoca, a pod uslovom da je nastupila kao posledica rodno motivisanog nasilja.

Krivičnopravna reakcija na femicid: Opšta razmatranja

Uporednopravno posmatrano, mogu se uočiti tri osnovna pristupa krivičnopravnoj reakciji na slučajeve rodno motivisanih ubistava žena (UNODC, 2014: 6). Prvi polazi od opšte pretpostavke da su muškarci i žene jednaki pred zakonom, te da vrsta i mera zaprećene kazne za krivično delo ubistva ne zavise od pola žrtve. Krivični zakonici tih pravnih sistema ne poznaju krivično delo femicida, niti propisuju posebna pravila za odmeravanje kazne kada je žrtva ubistva žena. Oni prepuštaju sudovima da o tome odluče na osnovu okolnosti svakog pojedinačnog slučaja (UNODC, 2014: 6). Tako, na primer, Krivični zakonik Kanade poznaje tri tipa skrivljenog ubistva (eng. culpable homicide)⁵: 1) ubistvo prvog i drugog stepena (eng. first and second-degree murder); 2) ubistvo na mah (eng. manslaughter); i 3) ubistvo deteta (eng. infanticide). Za ubistvo prvog stepena zahteva se postojanje jednog ili više od sledećih elemenata: 1) da je kod učinjoca postojao umišljaj, odnosno da je on delo planirao; 2) da je žrtva ubistva policajac, čuvar ili pripadnik zatvorskog osoblja na dužnosti; i 3) da je ubistvo izvršeno prilikom vršenja nekog drugog krivičnog dela poput otmice ili silovanja (Dawson, 2015: 3). Ukoliko ne postoji neki od navedenih elemenata, lišenje života nekog lica će se tretirati kao ubistvo drugog stepena. Prema članu 235 Krivičnog zakonika Kanade, za ubistvo prvog i drugog stepena izriče se kazna doživotnog zatvora. Za ubistvo prvog stepena, osuđeno lice ne može biti pušteno na uslovni otpust najmanje 25 godina, dok za ubistvo drugog stepena

⁵ Section 222(4) of the Criminal Code of Canada. Više o tome videti u: Dawson, 2015.

taj period traje između 10 i 25 godina. Ubistvo na mah određeno je članom 232 Krivičnog zakonika Kanade kao ubistvo učinjeno u stanju jake razdraženosti izazvane intenzivnom provokacijom od strane žrtve. Za ovo krivično delo može se izreći doživotni zatvor, s tim što Zakonom nije određen njegov posebni minimum. Ubistvo deteta uzrasta do godinu dana svesnim propuštanjem, odnosno nečinjenjem, od strane majke koja se još uvek nije oporavila od posledica porođaja, zaprećeno je kaznom zatvora do pet godina (Dawson, 2015: 4).

Iako se u zakonskom tekstu ne pojavljuje izraz femicid, niti se uopšte govori o polu žrtve kao oteževajućoj okolnosti, istraživanja su pokazala da kanadski sudovi sve više uzimaju u obzir ove elemente prilikom odmeravanja kazne za krivično delo ubistva. Dosadašnja istraživanja odnosa između pola učinioca i žrtve i vrste i mere kazne, uglavnom, bila su fokusirana na pol učinioca. Sada sve više istraživačica i istraživača usmerava svoju pažnju na pojavu nazvanu „efekat ženskog pola žrtve“ (eng. female victim effect). „Efekat ženskog pola žrtve“ znači da se učiniocima krivičnih dela čije su žrve žene izriču strože kazne nego u slučajevima kada su žrtve muškarci, naročito kada je reč o ubistvima (Dawson, 2015: 5). Analiza podataka o sankcionisanju ubistava žena u Kanadi u prethodne četiri decenije potvrdila je da su u slučajevima kada su žrtve bile žene, učiniocima izricane strože kazne (Dawson, 2015: 14).

Krivična zakonodavstva zasnovana na drugom pristupu tretiraju ženski pol žrtve i rodnu motivisanost ubistva kao obavezne otežavajuće okolnosti prilikom odmeravanja kazne. Kao otežavajuće okolnosti mogu se smatrati i objektivne (poput veze između učinioca i žrtve ili trudnoće žrtve), i subjektivne okolnosti na strani učinioca (poput mržnje ili predrasuda prema ženama) (UNODC, 2014: 6). Kao pobuda za izvršenje krivičnog dela, mržnja je odavno bila poznata u krivičnom pravu. Kad bi se utvrdilo njen postojanje, mržnja se mogla uzeti u obzir kao otežavajuća okolnost prilikom odmeravanja kazne (Kolarić, 2015: 503). Ali, ovde je reč o predviđanju mržnje prema ženama kao obavezne otežavajuće okolnosti.

Treći pristup je najzastupljeniji u zemljama Latinske Amerike i sastoji se u inkriminisanju rodno zasnovanog ubistva žene kao samostalnog krivičnog dela pod nazivom femicid (eng. femicidio) ili feminicid (eng. feminicidio) (Mujica, Tuesta, 2014: 1; UNODC, 2014: 7; ACUNS, 2015: 140). Ovakva državna reakcija na femicid proistekla je iz ekonomskih, socijalnih i političkih osobenosti latinoameričkih zemalja i intenzivnog zalaganja tamošnjih feministkinja, civilnog sektora i medija u identifikovanju femicida kao važnog društvenog problema, uz insi-

stiranje na njegovom rešavanju putem reformi krivičnog prava (Mujica, Tuesta, 2014:1). Izveštaj Svetske zdravstvene organizacije potvrđuje da su zemlje Latinske Amerike na drugom mestu po visini stope nasilja prema ženama, odmah iza Afrike (WHO, 2013: 16). One važe za konzervativne, patrijarhalne i seksističke sredine u kojima je muškarac glava porodice i jedini ovlašćen da odlučuje, dok je žena podređena, pasivna, zavisna i vezana za kuću (Rocha, 2015: 3). Ranjivosti žena i njihovoj izloženosti nasilju u ovim zemljama doprinose i druge socijalne, ekonomske i političke okolnosti, poput siromaštva. Diskriminatorynoj atmosferi u društvu i porodicama latijameričkih zemalja doprineo je i indiferentan stav vlasti prema nasilju nad ženama, uz promovisanje ekonomskih i socijalnih nejednakosti, rodnih stereotipa i stava da muškarci imaju pravo kontrole nad ženama (Rocha, 2015:3). U ovim zemljama je uočen i porast broja ubistava žena u kontekstu organizovanog kriminala, trgovine ljudima, drogom i oružjem (UNODC, 2014: 8). Porast ekstremnog nasilja prema ženama u Latinskoj Americi podstakao je debatu između feminističkih nevladinih organizacija, vlasti i pravosudnog sistema. Istaknuto je da femicid predstavlja ozbiljan problem i zahteva urgentnu državnu reakciju, i da je država dužna da zaštitи pravo žena na život bez nasilja i garantuje im pristup pravdi (ELLA, 2013: 3).

Kao rezultat aktivizma, usledio je niz normativnih i praktičnih reformi na regionalnom i nacionalnom nivou. Tako su 1994. godine, sve zemlje Latinske Amerike ratifikovale Inter-američku Konvenciju za sprečavanje, kažnjavanje i eliminisanje nasilja nad ženama,⁶ jedini obavezujući regionalni sporazum posvećen borbi protiv nasilja prema ženama. Radi primene Konvencije, države su izmenile svoje kaznene propise, inkriminišući femicid kao posebno krivično delo, ili kao poseban oblik krivičnog dela ubistva (Carcedo, 2006: 10).⁷ Usvajanjem takvih zakonskih rešenja, sve one su potvrđile da su svesne ozbiljnosti femicida i neophodnosti efektivne državne reakcije na njega (Dawson, 2015: 2).

Bolivija je, na primer 2013. godine usvojila poseban zakon – Opšti zakon koji garantuje ženama život bez nasilja.⁸ Ovim zakonom izmenjen je i dopu-

⁶ Inter-American Convention to Prevent, Punish and Eradicate Violence Against Women (OAS, 1994).

⁷ Do kraja 2015. godine sledeće zemlje su inkriminisale femicid kao posebno krivično delo: Bolivija, Brazil, Čile, Kolumbija, Kostarika, Ekvador, El Salvador, Gvatemala, Honduras, Meksiko, Nikaragva, Panama, Peru i Dominikanska Republika (ECLAC, 2015: 1; Mujica, Tuesta, 2014: 10). Argentina i Venecuela tretiraju femicid kao poseban oblik teškog ubistva (ECLAC, 2015: 1).

⁸ Ley integral para garantizar a las mujeres una vida libre de violencia, Gaceta oficial del estado plurinacional de Bolivia, Ley nº 348, 9.3.2013. Dostupno na: <http://www.migracion.gob.bo/upload/l348.pdf>, stranici pristupljeno: 4.12.2016.

njen Krivični zakonik Bolivije⁹ tako što je femicid inkriminisan kao posebno krivično delo (ECLAC, 2015: 1). Prema članu 252 bis, krivično delo femicida čini svako lice koje ubije ženu pod nekom od sledećih okolnosti: 1) ako je učinilac sadašnji ili bivši partner žrtve, bez obzira da li su živeli u zajedničkom domaćinstvu ili bili u emotivnoj ili intimnoj vezi bez kohabitacije; 2) zato što je žrtva odbila da sa učiniocem uspostavi partnerski, emotivni ili intimni odnos; 3) zato što je žrtva trudna; 4) zato što je žrtva u podređenom položaju u odnosu na učinioca ili je sa njim u prijateljskom, poslovnom ili partnerskom odnosu; 5) ako je žrtva u situaciji koja je čini posebno ranjivom; 6) ako je pre ubistva žrtva bila izložena fizičkom, psihičkom, seksualnom ili ekonomskom nasilju od strane učinjoca; 7) kada je ubistvu prethodilo neko drugo krivično delo protiv lične ili seksualne slobode; 8) kada je ubistvo žene povezano sa krivičnim delom trgovine ljudima ili sa krijumčarenjem; ili 9) kada je ubistvo žene učinjeno prilikom obreda, od strane grupe učinilaca ili kao posledica običaja. Za krivično delo femicida je u Boliviji zaprećena kazna zatvora od 30 godina, bez mogućnosti pomilovanja (Bernal Sarmiento i dr., 2015: 152).

Pored usvajanja ovakvih i sličnih zakonskih odredbi od strane pojedinačnih država, ekspertske timove organizacija Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (u nastavku: OHCHR) i United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women (u nastavku: UN Women) razvili su regionalni model protokola za istraživanje slučajeva redno zasnovanih ubistava žena (eng. Regional Model Protocol for the Investigation of Gender-Related Killing of Women) (Bernal Sarmiento i dr., 2015). Ovaj dokument sadrži praktične smernice namenjene predstavnicima pravosudnog sistema kako bi pravilno i jednoobrazno postupali u slučajevima femicida (UNODC, 2014: 13). Njegovim usvajanjem normativna reforma je upotpunjena praktičnim uputstvima, neophodnim za adekvatnu primenu propisa. Pred zemljama Latinske Amerike i dalje stoje izazovi na planu suzbijanja nasilja prema ženama: propisivanje i implementacija mera za zaštitu žrtava, razvijanje mehanizama praćenja efikasnosti sudskega postupka u slučajevima femicida i instrumenata za procenjivanje korektnosti postupanja pravosudnog sistema i policije (ECLAC, 2015: 2).

⁹ Código Penal (sancionado por el Decreto Ley N° 10426 de 23 de agosto de 1972, incluye modificaciones según Ley N° 1768 de modificaciones al Código Penal y actualización según Ley 2494 de 4 de agosto de 2003). Dostupno na: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=125361, stranici pristupljeno: 4.12.2016.

Krivičnopravna reakcija na femicid u pozitivnom pravu Republike Srbije

U pozitivnom pravu Srbije femicid nije inkriminisan kao samostalno krivično delo, što upućuje na zaključak da Republika Srbija pripada prvom od tri napred analizirana modela krivičnopravne reakcije na ovaj vid kriminaliteta. Međutim, polazeći od definicije femicida koja je prihvaćena za potrebe ovog rada, mogu se izdvojiti opšte karakteristike svojstvene femicidu, koje govore u prilog potrebi njegovog inkriminisanja kao samostalnog krivičnog dela u pozitivnom pravu Srbije. Ove osobenosti odnose se na pol žrtve, motiv koji postoji na strani učinioca, radnju izvršenja, sam pojam ubistva i oblik krivice na strani učinioca. Na to se dalje u tekstu ukazuje kroz analizu odredbi Krivičnog zakonika Republike Srbije, koje se mogu primeniti u slučaju femicida, posebno one koje se odnose na predviđanje krivičnog dela ubistva i teškog ubistva, kao i na odmeravanje kazne, uključujući odredbu o posebnim okolnostima za odmeravanje kazne za krivično delo učinjeno iz mržnje.

Univerzalno je prihvaćeno da zaštitni objekt krivičnog dela ubistva čini život čoveka, ili pravo na život kao jedno od osnovnih ljudskih prava (Đurđić, Jovašević, 2006: 23). Njegov objekat napada, koji je istovremeno i objekt radnje, jeste čovek (Stojanović, 2006: 320), odnosno živo ljudsko biće (Lazarević, 2006: 342). U slučaju femicida kao samostalnog krivičnog dela, trebalo bi naglasiti da je objekt zaštite život žene, te da je njegov objekt radnje, odnosno objekat napada, osoba ženskog pola.

Kod femicida, isto kao i kod krivičnog dela običnog ubistva, radnja izvršenja može biti svaka ona radnja koja je podobna da prouzrokuje smrt drugog lica. Tu spadaju i radnje činjenja i radnje nečinjenja, ukoliko je postojala dužnost na činjenje kojim bi se sprečilo nastupanje smrti (Đurđić, Jovašević, 2006: 23; Stojanović, 2006: 321). Upotrebljena sredstva i način izvršenja ubistva nisu od značaja za postojanje ovog krivičnog dela, ali mogu uticati na njegovu težu kvalifikaciju (Lazarević, 2006: 340). U praksi je najčešće fizičko prouzrokovanje smrti, koje se može ostvariti različitim sredstvima, poput vatrengog i hladnog oružja, oruđa i drugih sredstava koja su podobna da telo teško povrede ili zdravlje teško naruše. Femicid se često javlja ne samo u kontekstu fizičkog, već i u sklopu psihičkog ili emotivnog zlostavljanja žena. Stoga, treba uzeti u obzir da prouzrokovanje smrti može biti i psihičko – izvršeno izazivanjem uzbudje-

nja, straha, prepasti ili žalosti u takvom stepenu koji ima karakter šoka podobnog da prekine životne funkcije (Đurđić, Jovašević, 2006: 23).

Posledica krivičnog dela ubistva sastoji se u smrti drugog lica. Kod svakog krivičnog dela ubistva važno je utvrditi uzročnu vezu između radnje izvršenja i posledice, jer do nastupanja iste može doći i usled dejstva više faktora, odnosno subjektivnih i objektivnih okolnosti (Lazarević, 2006: 341). Zbog toga se primenjuje teorija ekvivalencije ili *condicio sine qua non*. Prema ovoj teoriji, uzrok se smatra svaki uslov koji je, neposredno ili posredno, prethodio posledici, a bez koga ona ne bi nastupila (Stojanović, 2006: 321). Eliminisanje irrelevantnih uslova vrši se na planu krivice. To znači da se zahteva da je osim smrti kao posledice, umišljajem učinioca bio obuhvaćen i način njenog prouzrokovanih (Stojanović, 2006: 322).

Kada je reč o subjektivnim elementima krivičnog dela ubistva, na strani učinioca mora postojati direktni ili indirektni umišljaj kao oblik krivice. Postojanje umišljaja utvrđuje se posredstvom objektivnih elemenata: radnje izvršenja i okolnosti događaja (Stojanović, 2006: 322). Motiv se ne smatra elementom osnovnog oblika krivičnog dela ubistva. Ipak, u sudskej praksi se motivu posvećuje značajna pažnja, jer u zavisnosti od okolnosti konkretnog slučaja, motiv može dovesti do toga da obično ubistvo preraste u teško (Stojanović, 2006: 323). U slučaju femicida je pojam ubistva potrebno shvatiti u širem smislu od onog koji ima u skladu sa članom 113 Krivičnog zakonika Republike Srbije, te mu dodati i one slučajeve lišenja života žene, gde je smrt bila obuhvaćena nehatom učinioca, pod uslovom da je nastupila kao posledica umišljajnog rodno motivisanog nasilja. Stoga bi se predviđanjem femicida kao posebnog krivičnog dela omogućilo da se svi slučajevi femicida kvalifikuju na isti način, što bi rezultiralo smanjivanjem pravne nesigurnosti i mogućih zloupotreba. To bi ujedno omogućilo lakše praćenje pojave i krivičnopravne reakcije na nju.

Za razliku od ubistva muškarca ili običnog ubistva žene, za postojanje femicida se, pored direktnog ili indirektnog umišljaja (bilo u odnosu na lišenje života kao posledicu, bilo u odnosu na radnje koje su dovele do smrti žene), zahteva i postojanje dodatnih, specifičnih subjektivnih elemenata na strani učinioca. Reč je o nastojanju učinioca da svojim delom sledi osobeni i kulturnoški duboko ukorenjen model ponašanja baziran na mizoginiji, ideji o superiornosti muškaraca, rodno zasnovanom nasilju, diskriminaciji i nepoštovanju života i telesnog integriteta žena. Zahvaljujući takvim uverenjima, učinilac femicida, po pravilu, sebe smatra ovlašćenim da odlučuje o životu i tele-

snom integritetu svoje žrtve, da je kažnjava i da na taj način očuva socijalni poredak koji podrazumeva inferiornost i potčinjavanje žena (Bernal Sarmiento i dr., 2015: 35). Ovi kulturološki elementi kod učinioca stvaraju osećaj da je femicidom potvrdio svoju muškost i upravo su oni ključni razlozi za njegovo izvršenje. To znači da postojanje rodno zasnovanih motiva na strani učinioca sačinjava suštinsku razliku između femicida i ostalih slučajeva krivičnog dela ubistva (Bernal Sarmiento i dr., 2015: 36).

Iako kod svih krivičnih dela učinjenih iz mržnje, pa i kod femicida, motiv ima značajno mesto, isti ne treba tumačiti u klasičnom smislu te reči. Kod zločina iz mržnje je mnogo važnije to da oni, kao posebna vrsta nasilja, „kanališu relativne konstrukcije identiteta, u okvirima posebnih odnosa moći“, te da predstavljaju „prirodan nastavak rasizma, seksizma i homofobije koji se mahom pripisuju uz privilegije stečene rasnim i rodnim razlikama“ (Barjaktarović, 2013: 259). Kriterijum za odabir žrtve, pripadnost određenoj grupi a ne lično svojstvo, čini zločin iz mržnje opasnijim od drugih krivičnih dela (Petrović, 2013: 34; Dokmanović, 2014: 11). Zločini iz mržnje svojstveni su nejednakim, netolerantnim, diskriminatornim, neharmoničnim i nestabilnim društvima u kojima neformalna društvena kontrola ima prevagu nad formalnom. Poruka njihovih učinilaca ima širu socijalnu dimenziju i sadrži zahtev da se određena grupa u tom društvu trudi učinjena i nedobrodošla (Barjaktarović, 2013: 251).

Republika Srbija je nakon izmena i dopuna važećeg Krivičnog zakonika 2012. godine,¹⁰ uvela mržnju kao obaveznu otežavajuću okolnost prilikom odmeravanja kazne (Kolarić, 2015: 490). Time je omogućeno strože kažnjavanje krivičnih dela učinjenih iz mržnje, poznatih kao „zločini iz mržnje“. Zločin iz mržnje je svako krivično delo kojim učinilac napada žrtvu zbog njene stvarne ili pretpostavljene pripadnosti određenoj društvenoj grupi (Kolarić, 2015: 501). On predstavlja protivpravni napad na osobu, imovinu ili organizaciju, motivisan mržnjom zbog predrasuda prema grupi kojoj osoba, imovina ili organizacija pripada, a koja je različita od grupe učinioca krivičnog dela (Barjaktarović, 2013: 254). Osim poštovanja međunarodnih standarda, razlog za uvođenje ove odredbe leži i u potrebi pružanja dodatne zaštite pripadnicima društvenih grupa koje su identifikovane kao posebno ranjive jer predstavljaju lakšu metu zločina ili su žrtve sve učestalijih napada (Dokmanović, 2014: 11; Kolarić, 2015: 491). Tu spadaju i žene.

¹⁰ Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 121/2012.

Prema članu 54a Krivičnog zakonika: „Ako je krivično delo učinjeno iz mržnje zbog pripadnosti rasi i veroispovesti, nacionalne ili etničke pripadnosti, pola, seksualne orientacije ili rodnog identiteta drugog lica, tu okolnost sud će ceniti kao otežavajuću okolnost, osim ako ona nije propisana kao obeležje krivičnog dela“.¹¹ Pravno-dogmatska analiza navedene odredbe pokazuje da je za njenu primenu potrebno utvrditi kumulativno postojanje dva elementa. Objektivni element podrazumeva da je učinjeno neko krivično delo predviđeno odredbama Krivičnog zakonika. Subjektivni podrazumeva da kod učinioca postoji mržnja prema žrtvi zbog njene pripadnosti nekoj društvenoj grupi (Kolarić, 2015: 502). Činjenica da je i pol naveden kao jedan od razloga za ispoljavanje mržnje prema žrtvi stvara uslove za obavezno strože sankcionisanje učinilaca koji su se rukovodili mizoginim i seksističkim pobudama. To, pak, približava Srbiju drugom napred pomenutom modelu krivičnopravne reakcije na femicid u uporednom pravu.

U okviru člana 54 Krivičnog zakonika, koji propisuje opšta pravila o odmeravanju kazne, navedeno je da sud prilikom odmeravanja kazne u obzir uzima i pobude iz kojih je delo učinjeno. To znači da sud prilikom utvrđivanja vrste i visine kazne uvek može uzeti u obzir i mržnju, kao jednu od takozvanih niskih pobuda, odnosno motiva koji su učinioca naveli na izvršenje krivičnog dela (Risimović, Kolarić, 2016: 4). To potvrđuje i presuda Vrhovnog suda Srbije (Kž. 2105/57),¹² u kojoj je objašnjeno da se pod niskim pobudama podrazumevaju svi oni motivi koji nisu dostojni čoveka i koji se ne slažu sa usvojenim moralnim shvatanjima društva, uključujući mržnju, zavist, pakost, pohlepu, zlobu, netrpeljivost i slično (Lazarević, 2006: 354; Kolarić, 2015: 502). Ali, pojedini autori smatraju da se mržnja kojom se čini zločin iz mržnje suštinski razlikuje od mržnje kao niske pobude, koja predstavlja jednu od okolnosti nabrojanih u članu 54 Krivičnog zakonika. Oni ističu da je mržnja u slučaju zločina iz mržnje političkog karaktera, jer se zasniva na „ja-član grupe“ odnosu, što joj daje posebnu socijalnu težinu, za razliku od mržnje kao niske pobude propisane u okviru otežavajućih okolnosti iz člana 54, koja se zasniva na ličnom „ja-ti“ odnosu (Barjaktarović, 2013: 252). Drugi ubistvom iz niskih pobuda smatraju, između ostalog, upravo ubistvo iz mržnje, rasne, nacionalne, etničke, polne ili verske netrpeljivosti, radi zadovoljenja amoralnih težnji, polnog nagona, ili

¹¹ Član 54a, Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.

¹² Presuda Vrhovnog suda Srbije u predmetu Kž. 2105/57.

nastranih seksualnih prohteva (Đurđić, Jovašević, 2006: 26; Lazarević, 2006: 354). Oni time daju nabrojanim okolnostima karakter kvalifikatornih okolnosti.

Ako se mržnja prema pripadniku neke društvene grupe shvati kao bilo koja druga niska pobuda, onda bi i femicid, definisan kao ubistvo žene učinjeno iz mržnje prema ženskom polu, trebalo tretirati kao teško ubistvo iz člana 114, stav 1, tačka 5 Krivičnog zakonika Republike Srbije, gde spadaju ubistva učinjena iz drugih niskih pobuda. Poznato je da se okolnosti koje zakon predviđa kao olakšavajuće ili otežavajuće mogu pojaviti i kao zakonski elementi obeležja bića krivičnog dela, bilo da se radi o osnovnom, kvalifikovanom ili privilegovanim obliku. Prema principu zabrane dvostrukog uračunavanja ili vrednovanja, kvalifikatorna okolnost, odnosno okolnost koja predstavlja obeležje bića krivičnog dela, ne može se uzimati u obzir kao otežavajuća okolnost prilikom odmeravanja kazne (Jovašević, 2006: 230; Lazarević, 2006: 189). U slučaju femicida, to bi bila mržnja kao niska pobuda. To bi značilo da tretiranje femicida kao teškog ubistva iz drugih niskih pobuda isključuje mogućnost primene člana 54a, odnosno istovremeno tretiranje mržnje prema ženskom polu kao obavezne otežavajuće okolnosti prilikom odmeravanja kazne. To bi bilo moguće kada bi se femicid tretirao kao obično ubistvo iz člana 113 Krivičnog zakonika, pri čemu bi ženski pol žrtve i mizogini motivi učinilaca bili tretirani kao obavezne otežavajuće okolnosti. Ubistvo iz člana 113 Krivičnog zakonika zaprećeno je kaznom zatvora od pet do petnaest godina, dok se za teško ubistvo iz člana 114 učinilac kažnjava zatvorom najmanje deset godina ili zatvrom od trideset do četrdeset godina. Zato bi bilo ispravnije femicid tretirati kao teško ubistvo iz drugih niskih pobuda. Naime, na taj način se omogućava strožije kažnjavanje učinioца. Takođe, trebalo bi imati u vidu da se tačkom 9, stava 1, člana 114 Krivičnog zakonika u teška ubistva svrstava i ubistvo deteta ili bremenite žene, a tačkom 10 i ubistvo člana svoje porodice kojeg je učinilac prethodno zlostavljaо. Ove odredbe bitne su za sankcionisanje femicida učinjenog u kontekstu nasilja u porodici ili partnerskim odnosima.

Konačno, treba imati u vidu i činjenicu da od pravila zabrane dvostrukog vrednovanja postoje određeni izuzeci. Primer za to su situacije kada neka od okolnosti prelazi meru potrebnu za postojanje krivičnog dela ili ako postoje dve ili više takvih okolnosti, a samo jedna od njih je dovoljna za postojanje težeg, odnosno lakšeg oblika krivičnog dela (Jovašević, 2006: 231). Okolnosti pod kojima se femicid najčešće vrši ukazuju na to da će u velikom broju slučajeva postojati osnov da se prilikom odmeravanja kazne učiniocima ovog

krivičnog dela odstupi od principa zabrane dvostrukog vrednovanja. Tada se mržnja prema osobi ženskog pola može uzeti u obzir i kao kvalifikatorna i kao obavezna otežavajuća okolnost, odnosno tretirati kao obavezna otežavajuća okolnost prilikom odmeravanja kazne za teško ubistvo – ubistvo bremenite žene ili ubistvo člana porodice kojeg je učinilac prethodno zlostavljaо.

Zaključak

Poznato je da u pogledu evidentiranja slučajeva rodno zasnovanog nasilja postoji visok procenat takozvane tamne brojke. Takva je situacija i sa femicidom, što naročito dolazi do izražaja u onim zemljama koje ovaj oblik rodno motivisanog nasilja nisu inkriminisale kao samostalno krivično delo. Na primer, u Srbiji, gde su slučajevi femicida relativno česti, jedini dostupan izvor podataka o tome jesu saopštenja za javnost i izveštaji Mreže Žene protiv nasilja (Branković, 2013: 112), a oni se mahom odnose na slučajeve femicida u kontekstu porodičnog i nasilja u partnerskim odnosima.

Naime, iako u svojim redovnim biltenima i saopštenjima iz oblasti pravosudnih statistika objavljuje broj lica prijavljenih, optuženih i osuđenih za krivično delo ubistva, kao i podatke o polu žrtve, Republički zavod za statistiku ne publikuje podatke o tome u koliko slučajeva se radilo o rodno motivisanim ubistvima. Kako je za potrebe ovog rada femicid određen kao rodno motivisano ubistvo žene, može se zaključiti da se na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku ne može utvrditi učestalost i rasprostranjenost femicida u Srbiji jer on ne publikuje podatke o motivima učinilaca krivičnih dela. Ni Analiza nasilnih smrти u Srbiji u periodu od 1997. do 2007. godine, koju je objavio Republički zavod za statistiku, ne govori o tome u koliko slučajeva je nasilna smrt bila posledica femicida. Naime, u delu posvećenom načinu i sredstvu izvršenja ubistva Analiza sadrži kategoriju „drugi loši i neoznačeni postupci“, koja uključuje osobe umrle usled nasilja, bez obzira na to ko je izvršio to nasilje, gde je ubistvo izvršeno i na koji način. Slučajevi femicida su, očito, svrstani u ovu kategoriju, jer nigde nisu zasebno analizirani (Branković, 2013: 112).

Takov pristup onemogućava ostvarivanje kompletног uvida u razmere ovog fenomena i, samim tim, ne pogoduje kreiranju adekvatne preventivne i represivne reakcije. Zato se u mnogim preporukama o indikatorima za praćenje efikasnosti državne reakcije na nasilje nad ženama, insistira na neop-

hodnosti kreiranja indikatora za praćenje upravo njegovih najtežih oblika, poput femicida (Branković, 2013: 111). Inkriminisanje femicida kao samostalnog krivičnog dela koje se od običnih ubistava razlikuje po rodnoj zasnovanosti odnosno motivisanosti, omogućilo bi vođenje preciznije evidencije o broju lica koja su prijavljena, optužena i osuđena, kao i o vrsti i meri izrečenih kazni. Sa druge strane, treba imati u vidu da nije uvek jednostavno utvrditi postojanje subjektivnog elementa u vidu mizoginih i seksističkih motiva na strani učinioca (Campbell, Runyan: 1998; Dawson, 2015: 2), a samim tim ni napraviti jasnu distinkciju između femicida i ostalih ubistava. Iako postoje određeni slučajevi kod kojih je očigledno da je reč o mržnjom motivisanom zločinu, u većini situacija postoji problem njenog dokazivanja. Dokazivanje da je jedno lice učinilo krivično delo prema drugom licu zbog njegove pripadnosti određenoj grupi, podrazumeva dokazivanje da je, u trenutku preuzimanja radnje izvršenja, učinilac na racionalnom nivou delovao rukovođen isključivo mržnjom prema grupi kojoj žrtva pripada, a ne pobudama ličnog karaktera (Barjaktarović, 2013: 255).

Dosadašnja istraživanja femicida pokazala su postojanje potrebe da se ovoj problematici posveti više pažnje na globalnom nivou, posebno kada je reč o njegovoj prevenciji i kažnjavanju (Dawson, 2015: 16). Uspostavljanje specijalizovanih državnih organa za sprovođenje istrage i pokretanje krivičnih postupaka u slučajevima femicida preporučeno je od strane Specijalnog izvestioca Ujedinjenih nacija o nasilju prema ženama, radi sprečavanja nekažnjavanja učinilaca (Dawson, 2015: 2). U skladu sa tim, trebalo bi razmotriti mogućnost tretiranja femicida kao zasebnog krivičnog dela protiv života i tela u krivičnom zakonodavstvu Republike Srbije. Femicid bi, kao posebno krivično delo, obuhvatao svako rodno motivisano lišenje života žene, bilo da je ono učinjeno umišljajno, bilo da je smrt žene obuhvaćena nehatom učinioca, a pod uslovom da je nastupila kao posledica rodno motivisanog nasilja.

Literatura

- Barjaktarović, D. (2013) Inkriminacija zločina mržnje – moguć put ka jednakijem društву. *Kultura polisa*, 21, str. 249-272.
- Benavides Vanegas, F. S. (2015) Femicide and Criminal Law. *Criterio Jurídico Garantista*, 13, str. 66-89.
- Branković, B. (2013) *Vesti iz budućnosti: Funkcionisanje opštih servisa operacionalizacija dužne prilježnosti: Istanbulска конвенција и одговорност државе за борбу против насиља над женама*. Beograd: United Nations Development Program (UNDP).
- Campbell, J., Runyan, C. (1998) Femicide: Guest Editors' Introduction. *Homicide Studies*, 4, str. 347–352.
- Caputi, J., Russell, D. (1992) Femicide: Sexist Terrorism against Women. U: J. Radford, D. Russell, (ur.) *Femicide: The Politics of Woman Killing*. New York: Twayne Publishers, str. 13–24.
- Carcedo, A. (2006) *We Will Not Forget nor Will We Accept: Femicide in Central America*. San José: CEFEMINA.
- Dawson, M. (2015) Punishing Femicide: Criminal Justice Responses to the Killing of Women Over Four Decades. *Current Sociology*, 1, str. 1-21.
- Dokmanović, M. (2014) Mehanizmi unapređenja institucionalnih kapaciteta za sprečavanje govora mržnje i zločina iz mržnje. *Temida*, 2, str. 3-26.
- Đurđić, V., Jovašević, D. (2006) *Krivično pravo, posebni deo*. Beograd: Nomos.
- Jovašević, D. (2006) *Krivično pravo, opšti deo*. Nomos: Beograd.
- Kolarić, D. (2015) Krivično zakonodavstvo Republike Srbije i krivična dela učinjena iz mržnje. *Teme*, 2, str. 489-506.
- Konstantinović Vilić, S. (2013) Femicid kao oblik rodno zasnovanog nasilja. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 64, str. 33-52.
- Kovačević, R., Kecman, B. (2004) Muškarci ubice supruga. *Engrami*, 3-4, str. 5-22.
- Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.
- Lacmanović (2015) Femicid: Ko nas ubija? *Socijalna politika*, 3, str. 61-78.
- Lazarević, Lj. (2006) *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*. Beograd: Savremena administracija.
- Mršević, Z. (2013) Femicid. *Pravo i politika*, 1, str. 51-69.

Ana Batrićević *Krivičnopravna reakcija na femicid*

- Mršević, Z. (2014a) *Nasilje i mi – ka društvu bez nasilja*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mršević, Z. (2014b) Medijsko izveštavanje o femicidu. *Temida*, 1, str. 81-96.
- Mujica, J., Tuesta, D. (2014) Femicide Penal Response in the Americas: Indicators and the Misuses of Crime Statistics, Evidence from Peru. *International Journal of Criminology and Sociological Theory*, 1, str. 1-21.
- Noppe, I. (1999) Femicide. U: H. Tierney (ur.) *Women's Studies Encyclopedia*. Westport: Greenwood Press, str. 468-472.
- Petrović, V. (2013) *Govor mržnje i zločin iz mržnje: Ministarstvo unutrašnjih poslova u prevenciji i borbi protiv diskriminacije*. Beograd: Eptisa.
- Resten, C. M., Vargas, G. M., Rojas Bravo, S. (2004) *Femicidio en Chile*. Santiago, Chile: Corporación La Morada.
- Presuda Vrhovnog suda Srbije u predmetu Kž. 2105/57.
- Risimović, R., Kolarić, D. (2016) Redovno odmeravanje kazne. *Teme*, 1, str. 1-14.
- Russell, D. (2008) Femicide: Politicizing the Killing of Females. U: *Strengthening the Understanding of Femicide – Using Research to Galvanize Action and Accountability*. Washington, DC: PATH, the Inter-American Alliance for the Prevention of Gender-based Violence (InterCambios), the Medical Research Council of South Africa (MRC), World Health Organization, str. 27-32.
- Russell, D., Van de Ven, N. (1990) *Crimes against Women: Proceedings of the International Tribunal*, 3rd Edition. Berkeley: Russell Publications.
- Stojanović, Z. (2006) *Komentar Krivičnog zakonika*. Beograd: Službeni glasnik.
- Stojanović, D., Zeba, R., Markov, Z. (2014) Pojam rodnosti u tradicionalnoj kulturi sa osvrtom na suvremeni društveni kontekst. *Metodički obzori*, 19, str. 92-104.
- Stout, C. (1991) Intimate Femicide: A National Demographic Overview. *Journal of Interpersonal Violence*, 4, str. 476-485.
- Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika Republike Srbije, Službeni glasnik RS br. 121/2012.
- Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, Službeni glasnik RS, Međunarodni ugovori br. 12/2013.
- Zakon o ratifikaciji Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori br. 11/1981.

Internet izvori

ACUNS (Academic Council on the United Nations System) (2015) *Femicide: Targeting of Women in Conflict, a Global Issue that Demands Action (volume III)*. Dostupno na: http://acuns.org/wp-content/uploads/2015/04/Femicide-III_Core-Stanzell.pdf, stranici pristupljeno 26.9.2016.

Bernal Sarmiento, C. E., Lorente Acosta, M., Roth, F., Zambrano, M. (2015) *Latin American Model Protocol for the Investigation of Gender-related Killings of Women (Femicide/Feminicide)*. Panama City: High Commissioner for Human Rights Regional Office for Central America. Dostupno na: <http://www.un.org/en/women/endviolence/pdf/LatinAmericanProtocolForInvestigationOfFemicide.pdf>, stranici pristupljeno 25.9.2016.

Código Penal (sancionado por el Decreto Ley N° 10426 de 23 de agosto de 1972, incluye modificaciones según Ley N° 1768 de modificaciones al Código Penal y actualización según Ley 2494 de 04 de agosto de 2003). Dostupno na: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=125361, stranici pristupljeno 4.12.2016.

Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, Council of Europe, 12 April, 2011. Dostupno na: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168046031c>, stranici pristupljeno 27.9.2016.

ECLAC (Economic Commission for Latin America and the Caribbean) (2015) Femicide or Feminicide as a Specific Type of Crime in National Legislations in Latin America: An On-going Process. *Gender Equality Observatory for Latina America and the Caribbean: Notes for Equality*, 17, str. 1-2. Dostupno na: http://oig.cepal.org/sites/default/files/notforequality_17.pdf, stranici pristupljeno 26.9.2016.

ELLA (Evidence and Lessons from Latin America) (2013) *Building Legal Frameworks to Address Femicide in Latin America*. Dostupno na: <http://www.fundar.org.mx/mexico/pdf/Brief-BuildingLegalFrameworkstoAddressFemicide.pdf>, stranici pristupljeno 2.12.2016.

Ley integral para garantizar a las mujeres una vida libre de violencia, Gaceta oficial del estado plurinacional de Bolivia, Ley n° 348, 9.3.2013. Dostupno na: <http://www.migracion.gob.bo/upload/l348.pdf>, stranici pristupljeno 4.12.2016.

Manjoo, R. (2012) *Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences*, 23 May 2012, A/HRC/20/16, UN Human Rights Council. Dostupno na: http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session20/A-HRC-20-16-Add2_en.pdf, stranici pristupljeno 28.9.2016.

Ana Batrićević *Krivičnopravna reakcija na femicid*

Mreža Žene protiv nasilja (2016) *Femicid – ubistva žena u Srbiji, kvantitativno – narativni izveštaj*. Dostupno na: http://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/FEMICID-Kvantitativno-narativni_izvestaj_01.januar-31.jul_2016.pdf, stranici pristupljeno: 22.12.2016.

OAS (Organization of American States) (1994) Inter-American Convention on the Prevention, Punishment, and Eradication of Violence against Women "Conventión de Belém do Pará", (Adopted at the Twenty-fourth Regular Session of the General Assembly of the Organization of American States, Belém do Pará, Brazil, 9 June 1994). Dostupno na: <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-61.html>, stranici pristupljeno 2.12.2016.

Rocha, M. (2015) *Argentina: How Long Will You Deny the Existence of Femicide in Your Own Backyard? An analysis of Women's Rights, Violence against Women and the Argentine Law*. Study Abroad: Human Rights in Argentina. Dostupno na: http://www.academia.edu/15278203/ARGENTINA_HOW_LONG_WILL_YOU_DENY_THE_EXISTENCE_OF_FEMICIDE_IN_YOUR_OWN_BACKYARD, stranici pristupljeno 26.9.2016.

Russell (2012) Defining Femicide – Introductory Speech Presented to the United Nations Symposium on Femicide on 26.11.2012. Dostupno na: http://www.dianarussell.com/f/Defining_Femicide_-_United_Nations_Speech_by_Diana_E._H._Russell_Ph.D.pdf, stranici pristupljeno 3.12.2016.

The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), New York, 18 December 1979. Dostupno na: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CEDAW.aspx>, stranici pristupljeno 26.9.2016.

UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime) (2014) *Gender-related Killing of Women and Girls: Promising Practices, Challenges and Practical Recommendations* UNODC/CCPCJ/EG.8/2014/2. Dostupno na: <https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/UNODC.CCPCJ.EG.8.2014.2-English.pdf>, stranici pristupljeno 26.9.2016.

WHO (World Health Organization) (2013) *Global and Regional Estimates of Violence against Women* Dostupno na: <http://who.int/reproductivehealth/publications/violence/9789241564625/en/>, stranici pristupljeno 2.12.2016.

ANA BATRIĆEVIĆ*

The Reaction to Femicide in Criminal Law

Misogynous and sexist violence against women, which often results in death, represents a global problem. Numerous international and national legal instruments are dedicated to the prevention and sanctioning of violence against women. However, the reality implies that existing mechanisms of penal reaction to femicide, as its most extreme and brutal form, should be re-examined. Having in mind the frequency and severe consequences of this criminal offence and the discriminatory character of the message that the state sends by tolerating it or inadequately punishing its perpetrators, the author attempts to define femicide, to present basic forms of state reaction to femicide in comparative law as well as to analyze the features of femicide as an independent criminal offence. Arguing for the incrimination of femicide as an independent criminal offence, or as a special form of aggravated murder, the author points out that such solution could contribute to more precise observation of this form of crime, to a better estimation of the quality of the state's reaction to it and to its more efficient suppression.

Keywords: femicide, gender based violence, murder, criminal law, hate crime.

* Dr Ana Batrićević is research associate at the Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade. E-mail: a.batricevic@yahoo.com.

TEMIDA

2016, vol. 19, br. 3-4, str. 453-476

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1604453P

Pregledni rad

Primljeno: 1.11.2016.

Odobreno za štampu: 27.1.2017.

Femicid kao deo strukture nasilja

OLIVERA PAVIĆEVIĆ*

HAJDANA GLOMAZIĆ

LJEPOSAVA ILIJIĆ

Femicid se u radu analizira kao rodno zasnovano nasilje koje ima uporište u feminicidu. Feminicid je pojam koji označava socijalnu, kulturnu i ideoološku konstrukciju koja opstaje u kontinuitetu institucionalne slabosti. Rodno nasilje se pojavljuje kao sprega institucionalizovane mizoginije, patrijarhata i poništavanja ženskih prava kao ljudskih prava. U radu se polazi od prepostavke da u osnovi feminicida стоји kontinuitet kulture nasilja i ideooloških matrica koje promovišu neprijateljski diskurs prema ženi, pri čemu se pojačane socijalne i kulturne tenzije premeštaju u sferu rodnog nasilja. Femicid kao vidljivo i manifestno nasilje potiče od nevidljive institucionalne strukture u kojoj je nasilje kontinuirano, ciklično i reproduktivno. Predmet ovog rada predstavlja pokušaj da se sagleda nevidljiva pozadina femicida kao oblika nasilja ukorenjenog u feminicid. Cilj je kontekstualizacija femicida u postojeću strukturu nasilja i analiza nekih aspekata njenog socijalnog i kulturnog porekla.

Ključne reči: *femicid, feminicid, nasilje, žene, patrijarhalna ideologija, neprijatelj.*

* Dr Olivera Pavićević je naučna saradnica Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. E-mail: oliverapavicevic4@gmail.com.

Dr Hajdana Glomazić je naučna saradnica Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. E-mail: hajdana.ng@gmail.com.

Dr Ljeposava Ilijić je istraživačica saradnica Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. E-mail: lelalela_bgd@yahoo.com.

Uvod

Ubistva žena i različiti oblici nasilja nad njima povezani su sa kulturom nekažnjavanja muškog nasilja, koje se, prečutno ili manifestno, razume kao opravданo. Dehumanizacija žene kao „krivca“ dobila je nove razmere u srpskom društvu, ispoljavajući se kao konstantni porast ubistava i zlostavljanja žena u poslednjih pet godina (Lacmanović, 2016).

Femicid označava ubistvo žena ili devojaka isključivo zato što su žene (Russel, 1990). Termin feminicid, koji se koristi i kao sinonim za femicid, uведен je u literaturu o nasilju nad ženama kao izraz za nešto što stoji u pozadini femicida (Patterson, 2015). To je pojam koji uključuje društvene, kulturne i rodne kontekste nasilja prema ženama. Feminicid je oblik sistemskog nasilja infiltriranog u javnu i privatnu sferu, duboko ukorenjen u socijalne, ekonomski, političke i kulturne nejednakosti patrijahačne rodne strukture moći (Patterson, 2015). Rodno zasnovano nasilje, kao sprega institucionalizovane mizoginije, patrijarhata i ponštavanja ženskih prava kao ljudskih prava, stoji u osnovi femicida. Feminicid ima različite uzroke, intenzitete i oblike ispoljavanja u različitim društvima širom sveta (Patterson, 2015: 120). Femicid se može posmatrati kao posledica feminicida.

Rodno zasnovano nasilje predstavlja jedno od najekstremnijih ispoljavanja nasilja, normirajući društvenu praksu kao destruktivnu i nehumanu praksu patrijahačne hegemonije, koja ima svoj „genocidni kontinuum“ (Schepers-Hughes, Bourgois, 2003). Femicid, kao vidljivo i manifestno nasilje, potiče od nevidljive institucionalne strukture u kojoj je nasilje kontinuirano, ciklično i reproduktivno. U pozadini femicida stoji mizogina motivacija, koja čini kontinuitet seksualnog nasilja utkanog u seksualnu politiku, a događaj femicida dramatično ukazuje na značaj te politike (Radford, Russell, 1992).

Predmet ovog rada predstavlja pokušaj da se sagleda nevidljiva pozadina femicida kao oblika nasilja ukorenjenog u feminicid. Feminicid se u radu definiše kao socijalna, kulturna i ideološka konstrukcija, koja nije suštinski prevaziđena emancipatorskim projektima koji su na, manje ili više, deklarativnom nivou bili prisutni u protekle dve decenije u srpskom društvu. Prepostavka od koje se polazi u radu je da postoji tendencija premeštanja ekonomskih i socijalnih tenzija u druge (anti)društvene sfere.¹ Dok je devedesetih godina

¹ Susanne Karstedt ističe pitanje „prostora“ u kome se ispoljavaju socijalni konflikti u postkomunističkim društvima zaključujući da su se pritisici izazvani ekonomskom deregulacijom (Karstedt, 2015).

prošlog veka ta tendencija iznadrila sveobuhvatnu kriminalizaciju društva, u poslednjih nekoliko godina, ona se premešta u rodno zasnovano nasilje uključujući i femicid kao njegov najekstremniji oblik. Cilj ovog rada je kontekstualizacija femicida u postojeću strukturu nasilja i analiza nekih aspekata njenog socijalnog i kulturnog porekla.

Shodno tome, femicid se u radu analizira kroz identifikovanje različitih socio-kulturnih generatora nasilja uz pokušaj da se razotkriju uzroci njegove rodne određenosti. Rodno nasilje se dovodi u vezu sa elementima (pot)kulturne nasilja, socio-ekonomskim promenama i tenzijama izmeštenim u rodnu sferu i dosadašnjom institucionalnom slabošću društva da se sa nasiljem prema ženama suoči u skladu sa složenošću, ukorenjenošću i rasprostranjenosću ovog fenomena. Kvalitativno istraživanje o delotvornosti mehanizama za borbu protiv nasilja nad ženama iz 2014. godine pokazalo je da zakonska regulativa, iako nedovoljno usaglašena, prednjači u odnosu na praksu. Rezultati su dokumentovali da je položaj žrtve izrazito nepovoljan, da su kapaciteti institucija i funkcionalnost sistema niski i nedovoljni, da su saradnja i koordinisano delovanje nerazvijeni, da proces praćenja i izveštavanja o nasilju u porodici ne omogućava sagledavanje stanja i povratnu informaciju o efektima, dok osnovni interpretativni okvir u koji se smešta i na osnovu koga se razume nasilje u porodici čine kultura i tradicija, kao i nepovoljne društvene okolnosti u kojima žive ljudi u Srbiji (Ignjatović, Pavlović-Babić, Lukić, 2015).

Kultura i potkultura nasilja

Ukoliko postoji nasilna praksa, koja je prihvaćena od društva kao celine, moraju se tražiti indirektne ili prikrivene indikacije koje podstiču nasilje u normativno odobrenim dispozicijama, ili u konceptualnoj ili ideološkoj postavci. Činjenice nasilja, često, govore same za sebe, a da bi se saznalo kako su one podržane i ugrađene u dominatnu kulturu, moraju se razmatrati centralne vrednosti društva (Waldmann, 2007). Uspostavljanje sklada između vrednosti dominantne kulture i funkcionisanja formalne institucionalne strukture u društvenoj praksi, često remeti kolizija koja potiče od prisustva različitih ele-

lacijskom i instaliranjem tržišne ekonomije ispoljili u drugim socijalnim arenama. Poznati okvir normi, veza i vitalnih socijalnih institucija se rastače pred brišućim promenama sa posebno snažnim efektima u „svakodnevnoj kulturi“. Socijalni prostor u kome će se konflikt ispoljiti, u mnogome, zavisi od kulturnog i institucionalnog nasleđa pojedinih društava (Karstedt, 1999).

menata potkulturnih vrednosti. U slučaju porasta femicida, to, sa jedne strane, znači da pojedini elementi kulture nasilja uporno ostaju deo dominantnog kulturnog koncepta (agresivnost u društvenim i rodnim relacijama). Sa druge strane, to, takođe, znači da kultura nasilja opstaje u vidu različitih oblika potkulture nasilja i njima shodnim partikularnim sistemima vrednosti. Oni opstaju uprkos vrednostima dominantne kulture i formalnog institucionalnog okvira.

U tom smislu, pojačano nasilje može biti efekat procesa oživljavanja potkulture nasilja. Ono se javlja u društвima ili društvenim situacijama koje predstavljaju kombinaciju ograničene državne zaštite i ekonomskog sistema koji se generiše oko oskudnih resursa. Potkultura nasilja, o kojoj je u ovoj analizi reč, ima poreklo u kulturi časti. Kultura časti je jedan od oblika tradicionalne kulture i podrazumeva granični mentalitet, koji upotrebu nasilja sagledava kroz potrebu da se očuva ugled i vrednost samozaštite shvaćene kao koncept muške časti (Nisbett, Cohen, 1996). Kao takva, ona predstavlja jedan vid kulture nasilja. Analiza američkog Juga, sprovedena na makro-nivou, utvrdila je da postoji institucionalna podrška kulturi nasilja, koja se ogleda u zakonima, socijalnoj politici i delovanju institucija koji su povezani sa kolektivnim izrazima kulture. Pokazalo se da su primena prava i socijalne institucije od ključnog značaja za ponašanje građana i definisanje onoga što je prihvatljivo i neprihvatljivo. Oni ne izražavaju samo individualne vrednosti, već su u povratnoj sprezi i oblikuju ih (Nisbett, Cohen, 1996). Institucionalna podrška kulturi nasilja se smatra veoma značajnom kada je u pitanju nasilje u porodici. Izostanak pravne i institucionalne regulative, zakonska konfuzija ili njihovo urušavanje dovodi do vakuma koji proglašava nasilje za dominantni oblik samoočuvanja. Shodno ovom objašnjenju, pronasilne vrednosti imaju poreklo u istorijskom i tradicijskom nasleđu koje se „aktivira“ u situacijama lične i socijalne ugroženosti. Rodna komponenta nasilja se, u sklopu potkulture časti, pojavljuje kao potencijalna opasnost preusmeravanja muške agresivnosti ka ženi kao nemoćnjem subjektu. Žena, paradoksalno, postaje objekat nasilja usled osuјећene mogućnosti da se čast očuva kroz mušku funkciju zaštite i dominacije. Shodno tome, muško nasilje se okreće ka nemoćnjim objektima unutar uže i šire grupe, ispoljavajući se kao nasilje u porodici, prevašodno prema ženi. To ne znači da nasilje i nasilno ponašanje, neminovno, uključuje i pronasilne vrednosti i stavove, već su oni rezultat uspostavljenog poretka unutar kulture koji se intenzivira u okolnostima krize, promene i percepcije ugroženosti. Jedno istraživanje dominantnih vrednosti različitih potkultura nasilja dokumentovalo je prisustvo mačističkih vrednosti, koje ispitanici izražavaju

kao posvećenost ostvarivanju „muških idea“ hrabrosti, rizika i samostalnosti. Ono što je, po mišljenju istraživača, u najvećoj meri podržalo tezu o postojanju kulture nasilja je veoma nizak nivo ne-mačističkih vrednosti. Jedna od najznačajnijih je praštanje (Ball-Rokeach, 1973: 743).

Potkultura nasilja, koja očuvanje časti sagledava kao dominatnu (mušku) kulturnu vrednost, predstavlja jedan od generatora nasilja nad ženama, jer postoji pretpostavka o kompenzacijskoj funkciji nasilja nad ženama u procesu očuvanja muškog samopoštovanja. Opstajanje elemenata kulture časti, koja se pojavljuje kao potkultura nasilja, podrazumeva socio-kulturne karakteristike koje se generacijski prenose u kontekstu slabe razvijenosti formalnih institucija. Uporno i adaptivno ponašanje, koje opstaje zahvaljujući nerazvijenosti institucionalne mreže, ima tendenciju opadanja tokom vremena u procesu osnivanja i uspostavljanja društvenog poretku u kome nenasilne kulturne norme podržavaju institucionalni kvalitet i njihovu efikasnost. Femicidni ambijent svojstven društvima u kojima dugotrajno opstaje snažan uticaj (pot)kulture nasilja uvek je povezan sa nemogućnošću uspostavljanja i efikasnog funkcionisanja formalnih institucija. To se dešava usled preovlađujućeg nepoverenja prema njima, uz istovremenu nesposobnost društva da se na institucionalnom nivou osloboodi, manje ili više prikrivenog, prisustva rodne nejednakosti. Eskalacija muškog nasilja nad ženama tako postaje samo pitanje trenutka.

Srbija u kontinuitetu (pot)kulture nasilja

Kontinuitet različitih kulturnih obrazaca, koji u poslednjih nekoliko decenija podstiču nasilje u srpskom društvu, ogleda se u permanentnom prisustvu različitih sprega kulture i nasilja. Oni se međusobno prožimaju i podstiču u trajnim okolnostima institucionalne slabosti. Takvo stanje čini da se društveno okruženje neprekidno doživljava kao neprijateljsko, čime se smanjuju lični i društveni kapaciteti za razvijanje tolerantnog, otvorenog i odgovornog odnosa prema drugima. Neprijateljski, podozriv i nepoverljiv odnos prema bližem i daljem socijalnom okruženju preovlađuje u svakodnevnom životu ljudi u Srbiji (Čičkarić, 2003). Time se zatvara krug mogućnosti uspostavljanja društvenih i kulturnih uslova koji će ublažiti anksioznost i napetost u rešavanju mnogobrojnih problema sa kojima se srpsko društvo suočava.

Mada je aktuelna politička elita u Srbiji, uslovno rečeno, opozvala tradicionalne ideološke neprijatelje (najčešće označene u nacionalističkom ključu), ostaje pitanje šta se na individualnom i kolektivnom nivou dešava sa negativnim osećanjima koja su bila ka njima usmerena. Da li i ona mogu da nestanu ukoliko prethodno nisu realizovane društvene i kulturne prepostavke prijateljskog i nekonfliktnog diskursa, koje podržavaju toleranciju, solidarnost i empatiju kao modus socijalne interakcije? Da li sagledavamo prijatelje izvan kriterijuma koji je definisan postojanjem (političkog) neprijatelja (Pavićević, 2015). Da je odgovor na ovo pitanje odrečan pokazuju dve preovlađujuće socijalno-psihološke reakcije postkonfliktnog društva Srbije. To su, sa jedne strane, apatija i cinizam, a sa druge, pojačano brutalno i nepredvidljivo nasilje koje se sve više odigrava u bliskom porodičnom i susedskom okruženju. Pitanje u ime čega činim nasilje, zamenjeno je pitanjem u ime čega da ne činim nasilje?

Kontinuitet osnažene potkulture nasilja iz perioda devedesetih godina prošlog veka nije osporen emancipatorskim procesima, između ostalog, i usled izostanka temeljne dekriminalizacije srpskog društva. Konstantno prožimanje dominantne kulture sa različitim elementima potkulture nasilja nudi „tačke pražnjenja“ za resantiman nastao kao posledica neadekvatnog pozicioniranja u potrošačko-statusnoj hijerarhiji. Njime je pogodena većina stanovništva. Regresija u različite oblike nasilničkog ponašanja odvija se u okviru partikularnih sistema normi, pravila ponašanja, kažnjavanja i nagrađivanja, koji mogu da hipertrofiraju određene elemente dominantnog vrednosno-normativnog sistema. Kada je reč o femicidu i feminicidu, to je, pre svega, očuvanje tradicionalnih vrednosti patrijarhata i tako shvaćene muškosti. Konfuzija nastala oko smene dominatnih ideoloških koncepata, nasilje, u sve većem broju, čini očajničkim individualnim aktom. Ono postaje nepredvidljivo, nasumično i okrenuto ka bliskom okruženju. „Mimetička kultura“ post-tranzisionog društva Srbije je izmenila značenja, smisao i simbole potkulture nasilja i kriminalne potkulture koje su, svojevremeno, odigrale značajnu ulogu u njenom instaliranju. Ono više nije deo ideološko-nacionalističkih konstrukata koji prerađuju činjenice društvene stvarnosti (konverziju političkog u ekonomski kapital od strane vladajućih elita).

Iako je potkultura nasilja u Srbiji marginalizovana, nasilje ostaje okosnica produkcije kulturnih i društvenih relacija, u sklopu hiperkomercijalizacije i konkurenčije u okolnostima oskudnih i izrazito nejednakih resursa. Nasilje se ispoljava kao rezultat uspostavljanja novog društvenog, ekonomskog i kulturnog poretku u duhu korporativnog kapitalizma. Taj proces protiče u potpunoj

nespremnosti odgovornih društvenih i kulturnih aktera da se sa njime suoče izvan granica partikularnog interesa (Pavićević, 2015).

Ispoljavanje socijalnih tenzija i konflikata u antisocijalnoj sferi je u prvoj fazi transformacije postsocijalističkih društava rezultiralo kriminalizacijom društva i shodnim nasiljem.² Pretpostavka da se, u poslednjih nekoliko godina, nerazrešene socijalne tenzije i konflikti premeštaju u sferu rodnog nasilja zasnovana je na podacima o porastu nasilja nad ženama i porastu broja femicida.³ Kvantitativni izveštaji analize medijskih članaka u saopštenju *Mreže Žene protiv nasilja* pokazuju neprekidan porast broja femicida od 2011. godine do 2016. godine, sa izuzetkom 2014. godine⁴ kada je taj broj manji i odstupa od trenda porasta (Lacmanović, 2016). Uzroci se mogu tražiti kako u lokalnom, tako i globalnom kontekstu, o čemu će kasnije biti reči. U praćenju i istraživanju femicida treba uzeti u obzir da poslednjih nekoliko godina postoji pojačana medijska vidljivosti ovog fenomena u Srbiji, što u kontekstu nepostojanja zvaničnih statističkih podataka, može dovesti do nepouzdane slike o stvarnom porastu femicida. U tom smislu, precizni podaci o femicidu se mogu dobiti, najpre, kao rezultat nekoliko istraživanja koja su sprovedena u Srbiji.

Istraživanja rasprostranjenosti nasilja u porodičnom kontekstu u Srbiji, potvrđuju rodne karakteristike ovog fenomena. Svaka druga žena u Srbiji je tokom života bila izložena nekom obliku porodičnog nasilja, što u procentima iznosti 54,2% (Babović, Ginić, Vuković, 2010). Istraživanje o rasprostranjenosti nasilja u porodici u Vojvodini, pokazalo je da i u ovoj pokrajini postoje velike stope nasilja ovog tipa. Čak 56,2% ispitanica je u toku svog života nakon punoletstva preživelo neki oblik nasilja u porodici (Nikolić-Ristanović, 2010). Najviše fizičkog nasilja prema ženi u porodici učini njen suprug ili partner, u procenama 37% (Vidaković, 2002). U američkim i kanadskim istraživanjima o ubistvima žena uveden je termin uksorivid (eng. *uxoricid*) – ubistvo žene od strane muža,

² Kao jedan od glavnih razloga za bujanje kriminaliteta na svim društvenim nivoima navodi se urušavanje „osnove legitimite“ ionako slabih institucija (Karstedt, 1999).

³ Stopa femicida u 2015. godini je za 26 odsto veća u odnosu na 2014. godinu. Od januara do avgusta 2015. godine, Savetovalištu protiv nasilja u porodici se javilo 2130 žena. Polovina tih žena trpi nasilje, dok je druga polovina tražila savete o tome kome da se obrate, odnosno, ko bi mogao da im pomogne, ali i informacije o advokatskim uslugama. U sigurne kuće su tokom 2015. godine primljene 84 žene i 73 dece. U 2015. godini 34 žene su stradale u porodičnom nasilju, što je znatno veći broj u odnosu na 2014. godinu kada je ubijeno 27 žena (Biserko, 2015).

⁴ Pad broja počinjenog femicida u 2014. godini se može dovesti u vezu sa katastrofalnim poplavama koje su te godine pogodile Srbiju.

takođe poznat i kao ubistvo supruge (eng. *wife killing*). Korišćenje ovog pojma u istraživanjima skreće pažnju na specifičnu dinamiku partnerskog odnosa i zajednice života u okviru braka i vanbračne zajednice (Konstantinović Vilić, 2013).

Karakteristike femicida u Srbiji tokom 2015. godine, prema izveštaju *Mreže Žene protiv nasilja*, ukazuju da je skoro svaka druga žena bila ubijena vatrenim oružjem, a da je u svakom drugom počinjenom slučaju nasilje bilo prijavljeno nadležnim institucijama i pre nego što je žena ubijena. Oko 43% nasilnika je ubilo ženu, a potom i sebe. U proseku 2 od 5 osoba koje su ostale bez majke su maloletna deca, a svaka četvrta žena je bila starosti između 45 i 55 godina ili 55 i 65 godina. Svaka druga ubijena žena živila je u zajednici sa nasilnikom, a više od polovine žena ubijeno je u prostoru koji je njeni i nasilnikovo zajedničko vlasništvo (Lacmanović, 2016).

Rodne implikacije tranzicionih tenzija

Rodne implikacije socijalne i ekonomске transformacije u Istočnoj i Centralnoj Evropi pokazuju se kao različiti efekti tih procesa na mlade žene i muškarce. Generalno, oštra polarizacija ekonomskih nejednakosti je izazvala talas ogorčenja i smanjenu percepciju ljudi, a posebno adolescenata, da se individualnom inicijativom i napornim radom može ostvariti uspeh. Zajednica se doživljava kao manje kohezivna i sigurna (Macek i dr., 1998). Podsticanje potrošačkog mentaliteta, kao fundamentalni potez u postkomunističkom kulturnom zaokretu, vodio je oslobođanju rodnog režima u pravcu tržišne ideologije. Finansijska kriza nastala posle 2008. godine, koja je dovela do zastoja u mogućnostima ostvarivanja potrošačkog stila života, doživljava se kao težak oblik depri-viranosti i nemogućnosti u uspostavljanju normalnog života. Refleksija modernizacije, u okolnostima visokog stepena rodne konvergencije, smanjuje mogućnost održavanja tradicionalnih patrijarhalnih rodnih odnosa, jer i muškarci i žene postaju izloženi tržišnom pritisku. Rodna podela je izložena procesu tradicionalizacije isto koliko i procesu detradicionalizacije.

Međutim, održavanje tradicionalnog patrijarhalnog sistema muške dominacije i zaštite kroz nasilničke obrasce nastavlja da kreira femicidno socio-kulturno okruženje u novim okolnostima. Pozicija „muškog autoriteta“ podrazumeva pravo na procenu ispravnosti ženskog ponašanja i kaznu zbog „prestupa“. Ono se zasniva na društvenoj praksi koja sledi prečutni kulturni obra-

zac, a koji daje saglasnost za opravdanost nasilja prema ženama u očuvanju dominantnog poretku kao bastiona (poljuljane) muške moći. Značajan uticaj promena očekivanog muškog i ženskog identiteta u kontekstu nepovoljnih socioekonomskih pozicija, kako muškaraca, tako i žena, značajno pojačavaju ranjivost žena (Nikolić-Ristanović, 2002: 104). Analiza marginalizovanog maskuliniteta ima veći predviđački potencijal kada je u pitanju ispoljavanje nasilja nad ženama od hegemonijskog maskuliniteta – agresivnost se pojačava faktičkim slabljenjem hegemonijskog maskuliniteta (Nikolić-Ristanović, 2002).

Onaj ko pokuša da odgovori na pitanje šta „znači biti muškarac“ u Srbiji danas, suočiće se sa većim brojem koncepata i diskursa muškosti, nego što je to bio slučaj u prethodnim periodima. Fenomen maskuliniteta moguće je razložiti na više povezanih, ali različitih sindroma: agresivnosti, nasilja, patrijarhalne ideologije, agonarnog i hedonističkog etosa, i principa časti i ugleda (Nedeljković, 2010: 55). Pri tome, treba imati u vidu da svaka generalizacija i konstruisanje pojednostavljenih stereotipa u analizi rodnih identiteta predstavlja analitičku grešku i opasnost. Složena dinamika društvenih odnosa oblikuje rodne konstrukte kao dinamičke kategorije u procesu stalne transformacije. Postoji nekoliko, tradicionalnih ili osnovnih, elemenata koji se povezuju sa maskulitetom – agresivnost, fizička snaga i patrijarhat (Nedeljković, 2010: 55). Ova tri elementa imaju psihološke – filogenetske, relacione i ideološke komponente, koje, na temelju muške dominacije, uređuju pojedinačne i društvene odnose između muškosti i ženskosti. Međutim, nikako ne treba izjednačavati ideologiju i njene prirodne nosioce, a muško nasilje treba posmatrati kao fenomen koji nadilazi isključivo direktno i manifestno nasilje. Muškarci su povezani sa nasiljem, upućeni na njega i njemu izloženi, u više nego jednom smislu (Nedeljković, 2010: 55). Mnogi muškarci mušku dominaciju prihvataju kao nametnutu društvenu ulogu, za mnoge muški identitet nije presudan, a vrlo često nije ni na jedan način suprotstavljen ženskom identitetu.

Kada se poreklo nasilja, oličenog u femicidu, tumači sa stanovišta opadanja realne moći muškosti, istraživački fokus treba usmeriti na društveni zahtev ili nalog da se ona ostvari kroz konstrukte koji su, u određenoj meri, nametnuti i muškarcima i ženama. Tako se sagledava važnost intervencija na institucionalnom nivou, koji je, u najvećoj meri, odgovoran za regulaciju socijalnih tensija i konflikata koji generišu nasilje, kao i njegovu potencijalnu usmerenost ka ženskosti ili subordiniranim oblicima maskuliniteta. Borba za prevlast između različitih obrazaca maskuliniteta koji teže da postanu normativno važeći, izra-

žava borbu oko ekonomске i društvene moći i rezultat je uspostavljenih odnosa moći. Koncept hegemonijskog maskuliniteta kritikovan je sa stanovišta dinamike relacija i neprestanog preoblikovanja koncepata maskuliniteta i feminiteta u savremenom društvu, ali tom činjenicom nije prevaziđena hijerarhijska struktura koja determiniše odnose maskuliniteta i feminiteta, kao i različitih obrazaca maskuliniteta između sebe. Takođe, treba imati u vidu da su socijalne i ekonomiske razlike, koje se pojavljuju kao klasne, posredovane drugim presecima nejednakosti, a jedna od veoma značajnih je rodna nejednakost. Ona ima unutarodnu i međurodnu identitetsku dinamiku. Nejednakosti imaju svoje sopstvene oblike u smislu dispozicija i vidljivih i diskurzivnih reprezentacija (Walby, 2009).

Dinamika promene u hijerarhijski određenim relacijama između različitih tipova muškosti odvija se pod uticajem brzih društvenih, ekonomskih i političkih kretanja, u kojima su mnogi muškarci pretrpeli tešku marginalizaciju usled klasnih, starosnih, fizičkih i etničkih karakteristika (Pavićević, Kron, Simeunović-Patić, 2013).

Prema rezultatima studije o muškarcima koji vrše nasilje u porodici, koju je sproveo Peterson (Peterson, 1991), nedostatak novca, obrazovanja i drugih okosnica statusa snižavao je samopoštovanje muškaraca i paradoksalnom se činila njihova vrlo izražena muška superiornost.⁵ Peterson je naveo da se nedoslednost, koja je postojala u teoriji o niskom samopoštovanju⁶ kao uzroku, može otkloniti saznanjem da muževi koji vrše nasilje nad ženama nisu posedovali status i moć, ali su ipak održali tradicionalne poglede na mušku dominaciju u braku. Pretnja muškom samopoštovanju može biti spoljna ili

⁵ Istraživanje je sprovedeno u Oregonu na uzorku od 56 žena koje su prolazile kroz proces razvoda doživljavajući fizičko i psihičko maltretiranje od strane muževa. Teorijski okvir istraživanja predstavlja *teorija resursa* (Goode, 1971), koja polazi od prepostavke da su slabi ekonomski i drugi resursi oženjenih muškaraca (posebno ukoliko žena raspolaže boljim resursima) odgovorni za njihovu ispoljenu agresivnost. Rezultati istraživanja u Oregonu su pokazali da slabi resursi muževa, u kombinaciji sa izraženom psihološkom potrebom muškaraca za dominacijom, dovode do ispoljavanja nasilja nad suprugama (Peterson, 1991). *Teorija resursa* je dala uticajnu perspektivu u analizi nasilja nad ženama, ali je kritikovana da ignoriše kulturne varijable koje stoje u vezi sa rodnom ideologijom. Imajući to u vidu, neki autori su ukazali na značaj rodne ideologije i uspostavili vezu između resursa i ideologije u okviru *rodne teorije resursa* (Atkinson, Greenstein, Lang, 2005).

⁶ Kompenzatorska relacija između niskog samopoštovanja muškaraca i nasilja (Toch, 1993), povezana sa sumnjom u sebe i osećanjem neadekvatnosti, ukazuje na vezu između niskog samopoštovanja muškarca i nasilnih tendencija. Međutim, nisko samopoštovanje ne izaziva nasilje, po sebi, već uzrokuje traženje žrtve koja neće moći da uzvrati istom merom (Baumeister, 1999).

poticati iz porodice, pri čemu ugrožavanje tradicionalnih stavova o porodici i rodnim ulogama, a posebno muških očekivanja od privilegija i preteranog osećanja odgovornosti za porodicu, vode ka nasilju (Gondolf, 1985). Kada je ugrožena muška superiornost i muška dominacija u braku, muževi postaju nasilni. Muškarac sebe doživljava kao nadređenog, ali istovremeno strahuje da drugi nedovoljno prihvataju taj stav. Okolnosti koje podrivaju veru u mušku superiornost najviše doprinose nasilju muževa u porodici (Hornung, McCullough, Sugimoto, 1981; Gondolf, 1985; Straus, Gelles, 1988).

Rezultati ovih istraživanja ukazuju na činjenicu da kolizija, koju stvara faktička nemoć i diskurzivna moć unutar tradicionalnog patrijarhalnog poretka, predstavlja generator muškog nasilja i stvara socio-kulturni ambijent za rasprostiranje femicida. Može se prepostaviti da potreba za (nasilnim) očuvanjem muškog samopoštovanja u okviru porodice raste proporcionalno njegovom padu u širem društvenom okruženju.

Dinamika društvenih i kulturnih promena ispresecana je rodnom dinamikom, koja ima lokalni i globalni kontekst posebno značajan za društva koja prolaze kroz temeljne transformacijske procese. U Srbiji, kao jednom od takvih društava, promene u rodnim relacijama, koje su se odvijale u socijalnom i kulturnom okruženju, gotovo da su prošle neopaženo usled preovlađujućeg fokusa javnosti na ekonomске i političke turbulencije u poslednje dve dekade. Efekti kulturne transformacije, koji su pred nama, nastali su u kontinuitetu društvene nebrige, nekonzistentnosti i nemoći društva da razume, artikuliše i kanališe intenzivni upliv potrošačke kulture neoliberalnog kapitalizma i njениh dominantnih vrednosti definisanih tržistem. Pojačavanje hijerarhijskog rodnog dualizma, kreiranog na višim političkim nivoima, i paralelna demokratizacija potrošnje doveli su do novih konstrukta ženskosti, tipičnih za postranziciona društva. Simbolički mehanizmi, ontologija i odomaćivanje rodne razlike, u kojoj je žena locirana u domaćinstvu i porodičnom radu, podržana je u procesu retradicionalizacije. Dominatna muškost i tradicionalni rodn stereotip podrazumevaju biološku različitost žene i tako definisane rodne uloge. Međutim, normiranje ženskosti kroz seksistički, nacionalistički i ksenofobičan diskurs u praksi se kombinuje sa elementima socijalističkog odnosa prema ženama,⁷ kao i potrošačkim imidžima.

⁷ Vraćanje žena u privatnu sferu, nezaposlenost žena, uskraćivanje nekih prava koja su u socijalizmu već bila dostignuta (npr. reproduktivnih prava), kreiranje dominantnih rodnih uloga (hegemonistička muškost i podređena ženskost) imalo je uticaja i na javljanje nasilja prema ženama i njegovo intenzivno ispoljavanje (Nikolić-Ristanović, 2002).

Diskurzivne formacije ženskosti se mogu svrstati u nekoliko grupa: tradicionalna/konzervativna i emancipovana/progresivna (Daskalova, 2001). Mi dodajemo urbana/evropska i erotizovana/kriminalizovana.

Shodno tome, treba imati u vidu da su varijacije konstrukta ženskosti preseći ekonomskih, društvenih i kulturnih promena i da, kao takve, imaju značajan uticaj na rodnu identitetsku konfuziju, koja dovodi do uznemirenosti roda i, konačno, nasilja. Muško nasilje ispoljeno kao femicid se može razumeti i kao manifestacija tenzije na relaciji retradicionalizacija-modernizacija, kao otpor patrijarhalne muškosti prema novim oblicima feminiteta, koji remete tradicionalne rodne obrasce. Istovremeno, na globalnom nivou, patrijarhalni poredak nije opozvan, a nove forme patrijarhata se pojavljuju u vidu novih i drugačijih nosilaca muške dominacije. Shodno tome, femicidni ambijent ne podrazumeva samo prisustvo tradicionalne muškosti, već se pojavljuje kao poprište borbe novih-moćnijih i starih-onemoćenih oblika muškosti. Oni su refleksija kako novih ekonomskih i socijalnih distribucija i nejednakosti, tako i procesa akulturacije, kao procesa u kome se susreću lokalni i globalni rodni identiteti. Nasilje generisano ovim procesima ima udeo u ispoljenom nasilju prema ženama, jer konflikti koji nastaju u procesu akulturacije pojačavaju agresivnost i rizična ponašanja, posebno kada su u pitanju mlađi ljudi (Jensen i dr., 2011).

Paralelno, žene preuzimaju rizik pojačavajući rizična ponašanja u bekstvu od zahteva koje postavljaju porodica, škola i različiti vidovi posvećivanja prema tradicionalnom shvatanju ženskosti. Bežanje ima pozitivnu konotaciju i donosi zadovoljstvo i uzbudjenje na nivou unutrašnjeg doživljaja, dok se žensko prihvatanje rizika na društvenom planu doživljava kao amoralnost i promiskuitet. Individualizacija rizika kao uspostavljanje „novog feminiteta“ ima velikog značaja u rizičnom izboru žena, koji se mora shvatiti kao deo šireg konteksta rodne nejednakosti (Kron, Pavićević, 2015).

Bilo kakav oblik rodne hegemonije predstavlja ideološki konstrukt zasnovan na nasilju koje nema stvarni oslobođajući potencijal, već se, neminovno, završava u represiji, maltretiranju, potiskivanju i drugim oblicima „horizontalnog nasilja“. Umesto prihvatanja nasilnih obrazaca, žene i devojke treba ohrađivati u pružanju otpora i preispitivanju kulture u kojoj žive, što ne znači odustajanje od otpora ženskoj subordinaciji. Razvijanje kritičkog mišljenja daje mogućnost devojčicama da budu kritički potrošači u svetu u kome je konstrukcija novog feminiteta zasnovana na „kompetitivnoj prednosti na tržištu“ (Lovell prema Currie, Kelly, Pomerantz, 2009: 17). „Estetizacija selfa“ (Feather-

stone, 1991), koja označava uspešnu muškost i ženskost, podrazumeva specifične rodne simboličke kodove kojima se izražava i osnažuje individualizam, samostalni izbor i samorealizacija. On je usmeren ka novim potrebama žena koje su u tradicionalnom feminitetu uvek bile okrenute potrebama drugih. Idealni subjekt kasne modernosti je individualiziran, fleksibilan, elastičan, sebi-okrenut i samoizgrađen (Hariss, 2004). Međutim, neki subjekti su u boljoj prilici da se samoizgrađuju od drugih (muškarci – pripadnici privilegovanih klasa).

U poznom kapitalizmu muškost ostaje dominantan princip društvenosti, ali su se njena funkcija, realizacija i spoljašnji izraz značajno izmenili. Ona je sada manifestna u transnacionalnom muškom biznisu kojim rukovodi globalna elita, vrlo pokretljiva, okrenuta kosmopolitskom i potrošačkom stilu života u kome nema lojalnosti bilo čemu. Mladi ljudi koji nisu u prilici da prodaju znanje postaju periferni viškovi u redizajniranju života povednika novog kapitalizma (Lipman, 2004: 8). Područje nesigurnosti u okolnostima deregulisanog javnog sektora je za žene enormno uvećano, čineći njihov život višestruko rizičnim.

Složenost faktora koji dovode do femicida zahteva sagledavanje društveno-ekonomskih i kulturnih preseka rodne nejednakosti, analizu i dekonstrukciju dominantnih diskursa, društvenu podršku i, konačno, uvažavanje činjenice da je brutalno nasilje simptom koji ukazuje na ekstremnu formu konfliktata, čije se žarište uvek i iznova mora identifikovati i rešavati. Način rešavanja, zato, ne može biti izolovano dejstvo pojedinih institucija društva (pravosuđe, socijalni rad, obrazovanje, nevladin sektor), već zajednička, temeljna i koordinisana aktivnost svih u radu sa ženama i muškarcima čiji glasovi moraju da se čuju pre nego što se pretvore u absurd nasilja i terora.

Tipovi femicida

Različiti tipovi femicida ukazuju na različite društvene i kulturne kontekste. *Femicid časti* se odnosi na ubistva žena ili devojaka kao način da se zaštitи tradicionalno shvaćen ugled porodice, da se spase „porodična čast“ od žena preljubnica, devojaka sa neželjenom trudnoćom ili čak prikrije incest u okviru porodice (Khafagy, 2005). *Neintimni femicid* se odnosi na seksualnu agresiju i nekada se naziva i seksualni femicid. On je karakterističan za Latinsku Ameriku i često uključuje uz nemirujuće primere sistematskih ubistava žena (Patterson, 2015). Ovim ubistvima prethodi brutalno seksualno zlostavljanje i karakter-

riše ga napad na žene koje se bave marginalizovanim profesijama, kao što su rad u noćnim barovima i klubovima (Latin American and Caribbean Women's Health Network, 2009).

Femicid izvršen od strane bliskog muškaraca, sadašnjeg ili bivšeg supruga ili partnera označava se kao *intimni femicid* ili partnersko ubistvo. Najveći broj žena širom sveta su žrtve ovog tipa femicida (Campbell i dr., 2007). Različita istraživanja ukazuju na različite motive za partnersko ubistvo učinjeno nad ženama. Presudan povod može biti afekat u svadbi, ljubomora ili neprihvatanje napuštanja od strane partnerke (Hotton, 2001). Međutim, uzroci partnerskog femicida se moraju posmatrati kao ekonomski, društveni i kulturni fenomen, koji u različitim sredinama u različitoj meri, ispoljava femicidni ili nefemicidni karakter. Shodno tome, partnerski femicid u nekim društвима predstavlja pre društveni, nego intimni problem, a Srbija bi se svakako mogla svrstati u njih.

Koncept femicida uključuje i prikrivene oblike ubistava žena, koji se pojavljuju kao posledica mizoginih stavova ili načina na koji funkcionišu socijalne ustanove (Russell, 2008). U prikriveni femicid spadaju smrt od abortusa u sredinama u kojima je zabranjen, problematične genitalne operacije, eksperimentisanja sa ženskim telima, kao i nedovoljno testirana kontrola rađanja. Tajni ili prikriveni femicid uključuje i opasne bračne prakse, kao što su prerana udaja (uzrast supruge), prisilni bračni seksualni odnosi koji imaju fatalni karakter, smrt od zanemarivanja, bolesti i gladi u mnogim siromašnim zemljama, poput Indije i Kine (Russell, 2008).

Istraživanje femicida, prema Russell (2008), treba da sadrži nekoliko osnovnih postupaka. Prvi se odnosi na utvrđivanje procenta femicidnih i nefemicidnih ubistava žena u ukupnom broju ubijenih žena. Definisanje femicida i svih njegovih oblika (skrivenih i manifestovanih) omogućava statističku analizu ukupnog broja ubistava žena koja otkriva prevalenciju femicida u populaciji. Drugi postupak koji treba preduzeti u suzbijanju femicida je otvaranje svedočanstava o femicidu kroz govor ljudi bliskih žrtvi – roditelja, prijatelja i ostalih članova porodice, kao i svih onih koji imaju značajna saznanja o izvršenom femicidu. To je prioritetna tema, jer objavljivanje ličnih priča o nasilju nad ženama i devojčicama predstavlja najefikasniji način da se motiviše šira borba protiv femicida. Istraživanje femicida treba da uključi aktiviste iz organizacija za borbu protiv femicida i mobiliše feminističke pokrete koji su se, u izvesnoj meri u SAD i razvijenim zemljama, okrenuli od ovog problema (Russell, 2008).

Sagledavanje femicida kao globalnog zločina uključuje kako lokalne oblike femicida (femicid časti, femicid miraza), tako i one koji nastaju kao posledica globalizacije (uznemireni tradicionalni maskuliniteti, pritisci potrošačke kulture, seksualizacija ženskosti, novi oblici bezbednosnih rizika). Istraživanje femicida mora da uključi i analizu uticaja pornografske industrije i različitih oblika masovnih medija, koji ga odobravaju i promovišu.

Borba protiv femicida znači svest o njegovom postojanju, saznanje o svim oblicima u kojima se ispoljava i aktivan angažman u njegovom suzbijanju koji treba da mobiliše sve raspoložive pojedinačne i društvene resurse.

Utvrđivanje faktora rizika traži složenu analizu različitih karakteristika porodica u kojima se pojavljuje nasilje nad ženama i femicid. Prevencija femicida podrazumeva poznavanje konteksta, prepoznavanje faktora rizika za određenu vrstu femicida i blagovremenu intervenciju usaglašenu sa utvrđenim činjenicama. Mera u kojoj se prepliću femicid časti i intimni femicid može se tražiti u socio-kulturnim i porodičnim karakteristikama i, u skladu sa njima, treba kreirati preventivne mere, edukativne programe i mere praćenja. Mnogi autori smatraju da socijalna marginalizovanost žena značajno određuje rizik stradanja žena od nasilja u braku. Struktuirano nasilje, koje deluje posredstvom siromaštva, nejednakih šansi i marginalizacije, može se dovesti u vezu sa stopom ubistava (Simeunović-Patić prema Konstantinović-Vilić, 2013: 46). Bitni faktori, koji ne samo što povećavaju rizik viktimizacije nasiljem u porodici, već sprečavaju da se žena žrtva osloboodi nasilja, su rodna, socijalna i etnička marginalizovanost žena (Nikolić-Ristanović, 2000). Socijalna i zdravstvena zapuštenost nije karakteristična samo za siromašne, suburbane i seoske sredine, to je stanje koje u Srbiji čini fenomen mnogo širih razmera. Pažljiva analiza slučaja može da bude veoma važan faktor u prevenciji femicida razotkrivajući relaciju multidimenzionalnih faktora rizika. Ona otkriva načine na koje se društvene i ekonomski promene presecaju kroz različite socijalne segmente (klasni, etnički, ruralni, urbani, obrazovani, neobrazovani) u pravcu zaoštravanja nejednakosti, koje vode ka ekstremizaciji i nasilnom razrešavanju konflikta. Partnersko nasilje se, u tom smislu, može posmatrati i kao nerazrešeni socijalni konflikt premešten u sferu intimnih odnosa.

Kao tip femicida, partnersko nasilje ima najveće i najsloženije posledice koje ne podrazumevaju samo stradanje žrtve, već njeno celokupno okruženje koje uključuje decu, bliske članove porodice, šire i dalje okruženje (WHO, 2012). Deca ne samo što ostaju bez jednog roditelja (majke), već i drugog, koji

ih napušta zbog zatvorske kazne. Efekti stresa i traume su nesagledivi, a potencijalna opravdavanja i racionalizacije zločina predstavljaju generator reprodukcije nasilničkih obrazaca ponašanja.

U Srbiji ne postoji sistemski i efikasan odgovor nadležnih institucija na problem nasilja prema ženama. Skoro polovina femicida (49%) mogla je biti sprečena da su prijave nasilja koje su im prethodile bile razmotrene ozbiljno i da su adekvatno procenjeni bezbednosni rizici po život žene (Lacmanović, 2016). *Mreža Žene protiv nasilja* traži da se ispita gde su učinjeni propusti u zaštiti života ubijenih žena i insistira na primeni i unapređenju zakonskih rešenja koja će sprečiti da se i drugim ženama to desi.

Pojam femicida naglašava činjenicu da je ženskost presudni faktor rizika za učinjeni zločin, posebno u intimnim vezama (Russell, Harms, 2001). Nivo rizika se povećava za žene koje su u nasilnoj vezi, a glasovi zlostavljenih žena se ne čuju dovoljno i previđaju se kao alarm da će doći do najgoreg ishoda (Matthews i dr., 2008). Istraživanje načina na koji se žena odnosi prema intimnom nasilju koje trpi od partnera, kao i nivoa zlostavljanja koji ona smatra prihvativim u nasilnim heteroseksualnim odnosima, veoma je značajno u preventiji i suzbijanju intimnog partnerskog nasilja. U porodičnim partnerskim odnosima femicidi su predvidljivi jer su im prethodile godine ili, najčešće, decenije nesankcionisanog porodičnog nasilja. Osim toga, rizik od ubistva žene u partnersko-porodičnom kontekstu povećavaju vatreno oružje dostupno nasilniku, njegova sklonost ka izrazito kontrolišućem ponašanju članova porodice i javno ponovljene pretnje da će ubiti partnerku (Mršević, 2013). Podizanje praga osetljivosti na nasilje koje čine muški članovi porodice (otac, braća, intimni partner), predstavlja način na koji se žene osposobljavaju da rano detektuju znake zlostavljanja i da prepoznaju opasnost. Ono što je najvažnije, žene se ohrađuju da odbace bilo koji stepen i oblik muškog nasilja (verbalnog, psihološkog, fizičkog) kao nešto neminovno, nešto za šta postoji dužnost i obaveza da bude tolerisano. Osnaživanje žena da odbace ideju da bilo koja muška osoba u porodici ima pravo na silu predstavlja drugu stranu procesa promene pretpostavki ženskog subjektiviteta, njene porodične i društvene uloge. Žena se odriče uloge katalizatora u kanalisanju porodičnih konfliktata. To je proces koji ima potencijal zaustavljanja tendencije da se socio-ekonomske tenzije premeštaju i razrešavaju na nivou porodičnog nasilja i nasilja prema ženama.

Femicid kao posledica dominantnih diskursa

Dekonstrukcija dominantnih diskursa podrazumeva njihovu identifikaciju, razotkriva načine na koji se oni reprodukuju, eliminiše čutanje i tišinu koji prate muško nasilje. Ona problematizuje pitanja odgovornosti, posledica i prашanja u okviru dominantnih diskursa u koje je smešteno tolerisanje muškog nasilja kao načina da se održi stabilnost i opstanak porodice (Dekel, Andipatin, 2016). Uloga žene, definisana tradicionalnim rodnim diskursom, pozicionira ženu kao subjekta koji objedinjuje odanost, pasivnost i nesebičnost (Boonzaier prema Dekel, Andipatin, 2016). Žene zauzimaju submisivnu i podređenu poziciju prihvatajući kontrolu i održavanje autoritativnog položaja muškarca, doživljavajući ovakav poredak kao prirodan (Jackson, 2001; Towns, Adams prema Dekel, Andipatin, 2016). U tome se ogleda činjenica da je reč o ideološkom diskursu koji, na specifičan način, distribuiru moć i dominaciju.

Na bazi ovog ideološkog poretku, žene ne odustaju od ideje da su muškarci u porodici oni koji obezbeđuju sigurnost i zaštitu, dok u praksi pod nose različite oblike izneveravanja, nesigurnosti i nebezbednosti. Paradoks čini situacija u kojoj su žene zlostavljane upravo zato što su preuzele i pokazale veći stepen efikasnosti u ostvarivanju tradicionalno muških uloga (Nikolić-Ristanović, 2008). Podilaženje i povlačenje pred muškim partnerom, u svrhu ispoljavanja „dužnog poštovanja“, predstavlja okosnicu mnogih nasilničkih raspleta u kojima se preseca faktička i podrazumevajuća uloga muškarca. Jedan od uzroka pristajanja žena na nasilničke bračne odnose je žrtvovanje zbog dece, koje se smatra neupitnom obavezom. Održavanje nasilničkog braka iz želje da deca odrastaju sa oba roditelja smanjuje sposobnost žena da razumeju intimni femicid i njegove rizike koji pogadaju decu. Manifestovanje psihičkog i fizičkog nasilja u konfliktnim brakovima pokazalo se kao najštetnije okruženje za dobrobit odrastanja i razvod se preporučuje kao mnogo zdravija opcija (Hetherington, Stanley-Hagan, 1999).

Diskursi „brižne majke“ i „dobre žene“ predstavljaju oblike tradicionalne ženske prakse koja ističe negu, nesebičnost, požrtvovanost i, u velikoj meri, usmerava žene ka preuzimanju ovih uloga kao konstrukta ženskosti koji se ne mogu dovoditi u pitanje. Međutim, linija između „žene“ i „majke“ je često nejasna (Boonzaier, De la Rei, 2004). Generalizujući svoju majčinsku ulogu, kao centralnu postavku ženskosti, žene se odnose i prema nasilnim intimnim partnerima kao nezrelim, nejakim, životnim okolnostima osujećenim i ranjivim, tako

da njihovo nasilje postaje i od žena percipirano kao ispoljavanje nemoći na koju treba odgovoriti podrškom i praštanjem. Zabrinutost za nasilne partnere predstavlja još jedan od faktora femicida, jer zaštita i pravdanje nasilja kao oblik brige za „posrnulog“ partnera ima fatalnu funkciju i fatalne ishode. Brižna uloga u okviru diskursa „dobre supruge“ podrazumeva normalizaciju muškog nasilja u sklopu adekvatnog obavljanja zadate uloge. Krajnji paradoks ovako formulisanog feminiteta se ispoljava u strahu i sramoti zlostavljanje supruge da će biti proglašena za „lošu ženu“ zato što je poslala partnera u zatvor.

Kada je u pitanju analiza rodnih diskursa i njihova veza sa nasiljem, treba uvažiti kritike pristupa u kojima se žena tretira kao pasivizirana žrtva i stavljena na „pijedestal moralnosti i socijalne superiornosti“ (Renzetti, 1999: 42). Ovakvi pristupi, zapravo, čine deo dominatnog patrijarhalnog diskursa u teoriji koji onemogućava jednaku podelu odgovornosti i prava. Nasilje se sagledava kao isključivo rodni, a ne kao ljudski problem (Renzetti, 1999). Neesencijalistički pristup analizi nasilja uključuje rodnu dimenziju, ali ne treba da bude determinisan rođno-binarnim polazištem. U neesencijalističkom okviru ne postoji ništa inherentno muško ili žensko u nasilju (Carrington, 2006). Nije reč o nadmetanju i pobedi u ostvarivanju prava na ulogu nasilnika ili ulogu žrtve, već o sagledavanju i osmišljavanju rodnih politika koje bi uvažavale okolnosti na čijem temelju se nasilje intenzivira kao jedan od najvećih društvenih problema današnjice.

Zaključak

Veliki problem nasilja prema ženama u Srbiji prati nesistematski i nepotpun uvid u problem femicida. Zahtev da se ovaj problem postavi i rešava kao prioritet podrazumeva obezebeđivanje uslova za sistematsko i redovno prikupljanje podataka u ovoj oblasti, adekvatan pristup zaštite u slučajevima porodičnog nasilja nad ženama, podizanje svesti u društvu o ovom problemu i stvaranje realnijih pretpostavki za efikasniju prevenciju ovog vida nasilja (Konstantinović Vilić, 2013). Unapređivanje institucionalnih, zakonskih i socijalnih mehanizama u pravcu sprečavanja i suzbijanja nasilja nad ženama u Srbiji je prisutno u poslednjih nekoliko godina. Organizovane su podrške u okviru posebnih institucija, vidljiv je napor u kreiranju dalekosežnih rešenja u pogledu prevencije, protokola postupanja i zaštite u slučajevima nasilja u porodici. Međutim, nasilna praksa, posebno u vidu femicida, prema raspolo-

živim podacima koji još uvek ne predstavljaju zvaničnu statističku evidenciju, je u porastu. Postavlja se pitanje da li su preuzete mere dovoljno dobre i šta je to što dodatno treba uraditi. Konstantinović Vilić ukazuje da je na osnovu postojećih saznanja neophodno: 1) utvrditi tačan obim (učestalost, postotak) femicida posebno izgrađenim metodološkim postupcima prikupljanja podataka usaglašenim sa međunarodnim merilima; 2) zalagati se za veće razumevanje prirode i sociopolitičke i ekonomske dinamike femicida; 3) stimulisati akcije delotvornih intervencija; 4) utvrditi ko je pod većim rizikom od femicida i kako se takav rizik može proceniti; 5) utvrditi koliko je država uspešna u reagovanju na femicid i sprečavanju ovog najtežeg oblika rodno baziranog nasilja (Konstantinović Vilić, 2013: 48).

Femicidno okruženje ili feminicid označava sociopolitičko, ekonomsko, kulturno i institucionalno polje u kome se, latentno, generiše nasilje prema ženama, da bi se na kraju manifestovalo kao femicid – zlostavljanje i ubistvo žene. Specifičnosti femicidnog okruženja imaju lokalni i globalni karakter i moraju se analizirati kroz precizno, duboko i sveobuhvatno sagledavanje međusobnog dejstva različitih faktora i različitih nivoa na kojima oni deluju i na kojima se njihovo fatalno dejstvo može suzbijati. Prečutna saglasnost zajednice oko prihvatljivosti različitih oblika nasilja nad ženama može se tražiti u različitim sferama svakodnevnog života u Srbiji. Jedan od značajnih izvora nasilja prema ženama, a i nasilja generalno, povezan je sa smenom i konfuzijom ideooloških diskursa koji se, u kontinuitetu, oslanjaju na nasilje i negaciju drugog. Diskurs neprijatelja ostaje permanentno zastupljen kao najkonformniji način suočavanja sa promenama, nedaćama i frustracijama života u kontinuumu okolnosti krize. U prvim decenijama tranzicije, elite su bile glavni akteri tranzicionih promena (prelazak političkih u ekonomsku elitu), premda su visoku društvenu cenu platili svi segmenti društva. Međutim, u poslednjih nekoliko godina, uspostavljanje novog ekonomskog i društvenog poretku odnosi se na promene u kojima su akteri široki slojevi stanovništva, što je dovelo do visokog stepena uznemirenosti na nivou svakodnevnog života (novi ekonomski, profesionalni, tržišni ambijent). U tom smislu, jedina prepoznatljiva ideoološka matrica smeštena je u patrijarhalnu ideologiju, u kojoj muška prevlast i njeni najekstremniji oblici postaju univerzalni ventil za sve vrste osujećenosti, nesnalaženja i deprivacije. Razumevanje ove pojačane društvene tensije i sagledavanje tačke u kojoj ona dobija mizogini karakter u velikoj meri će olakšati aktivnosti suzbijanja femicida i drugih oblika nasilja.

Literatura

- Atkinson, M. P., Greenstein, T. N., Lang, M. M. (2005) For Women, Breadwinning Can Be Dangerous: Gendered Resource Theory and Wife Abuse. *Journal of Marriage and Family*, 5, str. 1137–1148.
- Babović, M., Ginić, K., Vuković, O. (2010) *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama u Centralnoj Srbiji*. Beograd: SeConS.
- Ball-Rokeach, S. J. (1973) Values and Violence: A Test of the Subculture of Violence Thesis. *American Sociological Review*, 6, str. 736-749.
- Baumeister, F. R. (1999) *The Self in Social Psychology*. Cleveland: Case Western Reserve University.
- Biserko, S. (Ur.) (2015) *Ljudska prava u Srbiji: Demokratski deficit – osnova autoritarnosti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Boonzaier, F., De la Rey, C. (2003) He's a Man, and I'm a Woman: Cultural Constructors of Masculinity and Femininity in South African Women's Narratives of Violence. *Violence Against Women*, 8, str. 1003-1029.
- Campbell, J. C., Glass N., Sharps P. W., Laughon K., Bloom T. (2007) Intimate Partner Homicide: Review and Implications of Research and Policy. *Trauma, Violence & Abuse*, 3, str. 246-269.
- Carrington K. (2006) Does Feminism Spoil Girls? Explanations for Rising Rates of Female Delinquency. *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 1, str. 34-53.
- Currie, D., Kelly, D. M., Pomerantz, S. (2009) *Girl Power: Girls Reinventing Girlhood*. New York: Peter Lang Publishing.
- Čičkarić, L. (2003) Konstrukcija političkog identiteta u kontekstu globalizacije i tranzicije društva. *Sociološki pregled*, 1-2, str. 79-99.
- Daskalova, K. (2001) Manipulated Emancipation: Representations of Women in Post-Communist Bulgaria. U: G. Janhart, J. Gohrisch, D. Hahn, H. M. Nickel, I. Peinl, K. Schafgen (Ur.) *Gender in Transition in Eastern and Central Europe*. Berlin: Trafo Verlag, str. 246-253.
- Dekel, B., Andipatin, M. (2016) Abused Women's Understandings of Intimate Partner Violence and the Link to Intimate Femicide. *Forum: Qualitative Social Research*, 1, Art. 9.
- Featherstone, M. (1991) *Consumer Culture and Postmodernism*. London: Sage Publications.
- Gondolf, E. (1985) *Men Who Batter: An Integrated Approach for Stopping Wife Abuse*. Holmes Beach: Learning Publications.

-
- Goode, W. (1971) Force and Violence in the Family. *Journal of Marriage and the Family*, 4, str. 624–636.
- Harris, A. (2004) *Future Girl: Young Women in the Twenty First Century*. London: Routledge.
- Hetherington, M., Stanley-Hagan, M. (1999) The Adjustment of Children with Divorced Parents: A Risk and Resiliency Perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1, str. 129-140.
- Hornung, C., McCullough, C., Sugimoto, T. S. (1981) Status Relationships in Marriage: Risk Factors in Spouse Abuse. *Journal of Marriage and the Family*, 3, str. 679–692.
- Hotton T. (2001) *Spousal Violence After Marital Separation*. Ottawa: Canadian Centre for Justice Statistics.
- Ignjatović, T., Pavlović-Babić, D., Lukić, M. (2015) *Delotvornost sistemskih mehanizama za sprečavanje nasilja prema ženama i nasilja u porodici*. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Jackson, S. (2001) Happily Never After: Young Women's Stories of Abuse in Heterosexual Love Relationships. *Feminism & Psychology*, 3, str. 305-321.
- Jensen, L. A. (2003) Coming of Age in a Multicultural World: Globalization Adolescent Cultural Identity Formation. *Applied Developmental Science*, 3, str. 189-196.
- Karstedt, S. (1999) Social Transformation and Crime: A Crisis of Deregulation. U: M. Krygier, A. Czarnota (Ur.) *The Rule of Law after Communism: Problems and Prospects in East-Central Europe*. Aldershot: Ashgate, str. 308-326.
- Khafagy, F. (2005) *Honour Killing in Egypt*. Viena: United Nations Division for the Advancement of Women.
- Konstantinović Vilić, S. (2013) Femicid kao oblik rodno zasnovanog nasilja. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 64, str. 33-52.
- Kron, L., Pavićević, O. (2015) *Smrt Lolite, rađanje Lilit: Ogled o adolescentnoj ženskoj seksualnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Lipman, P. (2004) *High Stakes Education: Inequality, Globalization, and Urban School Reform*. New York: Routledge.
- Macek, P., Flanagan, C., Gallay, L., Kostron, L., Botcheva, L., Csapo, L. (1998) Postcommunist Societies in Times of Transition: Perceptions of Change among Adolescents in Central and Eastern Europe. *Journal of Social Issues*, 3, str. 547-561.
- Mathews, S., Abrahams, N., Jewkes, R., Martin, L. J., Lombard, C., Vettend, L. (2008) Intimate Femicide-suicide in South Africa: A Cross-sectional Study. *Bulletin of the World Health Organization*, 7, str. 552-558.

- Nedeljković, S. (2010) Maskulinitet kao alternativni parametar etničkog identiteta: Crnogorci u Lovćencu. *Etnoantropološki problemi*, 1, str. 51-67.
- Nikolić-Ristanović, V. (2000) *Od žrtve do zatvorenice – nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Nikolić-Ristanović, V. (2002) *Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War-Affected Societies*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer.
- Nikolić-Ristanović, V. (2008) *Preživeti tranziciju: Svakodnevni život i nasilje nad ženama u postkomunističkom i postratnom društvu*. Beograd: Službeni glasnik.
- Nikolić-Ristanović, V. (Ur.) (2010) *Nasilje u porodici u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova.
- Nisbett, R. E., Cohen, D. (1996) *Culture of Honor: The Psychology of Violence in the South*. Boulder: Westview Press.
- Pavićević, O. (2015) Srbija u kontinuitetu kulture nasilja: Efekti postranzicione kulturne paradigmе. U: M. Blagojević, Z. Stevanović (Ur.) *Kriminal i društvo Srbije: Izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja životne sredine* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 35-51.
- Pavićević, O., Kron, L., Simeunović-Patić, B. (2013) *Nasilje kao odgovor: Socijalne i psihološke implikacije krize*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Peterson, D. (1991) Physically Violent Husbands of the 1980s and their Resources. *Journal of Family Violence*, 6, str. 1-15.
- Radford, J., Russell, D. E. H. (1992) *Femicide: The Politics of Women Killing*. New York: Twayne Publishers.
- Renzetti, C. M. (1999) The Challenge to Feminism Posed by Women's Use of Violence in Intimate Relationships. U: S. Lamb (Ur.) *New Versions of Victims: Feminists Struggle with the Concept*. New York: New York University Press, str. 42-56.
- Russell, D. E. H. (1990) Femicide: The murder of Wives. U: D. E. H. Russell (Ur.) *Rape in Marriage*. Bloomington: Indiana University Press, str. 286-299.
- Russell, D. E. H. (2008) *Femicide: Politicizing the Killing of Females*. WHO: Washington D.C.
- Russell, D. E. H., Harmes, R. (Ur.) (2001) *Femicide in Global Perspective*. New York: Teachers College Press.
- Scheper-Hughes, N., Bourgois, P. (2003) *Violence in War and Peace: An Anthology*. New Jersey: Wiley-Blackwell.

-
- Straus, M. A., Gelles, R. J. (1988) How Violent are American Families? Estimates from National Family Violence Resurvey and Other Studies. U: G. T. Hotaling, D. Finkelhore, J. T. Kirkpatrick, M. A. Straus (Ur.) *Family Abuse and its Consequences: New Directions in Research*. Beverly Hills: Sage, str. 14-36.
- Toch, H. (1993) *Violent Men: An Inquiry into the Psychology of Violence*. Washington, D. C.: American Psychological Association (Original work published 1969)
- Vidaković, I. (2002) Rasprostranjenost nasilja u porodici. U: V. Nikolić-Ristanović (Ur.) *Porodično nasilje u Srbiji*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 13-27.
- Walby, S. (2009) *Globalization and Inequalities*. London: Rutledge.
- Waldmann, P. (2007) Is There a Culture of Violence in Colombia. *International Journal of Conflict and Violence*, 1, str. 61 – 75.
- WHO (2012) *Understanding and Addressing Violence Against Women*. Geneva: World Health Organization.

Internet izvori

Lacmanović, V. (2016) *Femicid – Ubistva žena u Srbiji*. Kvantitativno-narativni izveštaj za 2015. godinu. Beograd: Mreža Žene protiv nasilja. Dostupno na: http://www.zene-protivnasilja.net/images/pdf/FEMICID-Kvantitativno-narativni_izvestaj_za_2015_godinu.pdf, stranici pristupljeno 9.1.2017.

Latin American and Caribbean Women's Health Network (2009) *Dying Because They are Women: Femicide/feminicide – Extreme Gender Violence. Women's Health Journal*, 1 Dostupno na: <https://www.thefreelibrary.com/Femicide%2Ffeminicide%3A+extreme+gender+violence.-a0205495048>, stranici pristupljeno 3.1.2017.

Mršević, Z. (10. Jun, 2013) Femicid u Srbiji. *Politika*. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/260383/Femicid-u-Srbiji>, stranici pristupljeno 17.11.2016.

Patterson, R. B. (2015) *Resistance and Resilience, Politicized Art and Anti-feminicide Activism in Ciudad Juárez and Abroad*. Dostupno na: <http://historicalreview.yale.edu/sites/default/files/files/Patterson.pdf>, stranici pristupljeno 23.12.2016.

OLIVERA PAVIĆEVIC*

HAJDANA GLOMAZIĆ

LJEPOSAVA ILIJIĆ

The Femicide as a Part of the Culture of Violence

In the paper femicide is analyzed as a gender-based violence whose origin is in feminicide. Feminicide is a term which designates social, cultural and ideological construction which survives in the continuity of institutional weakness. Gender-based violence appears as a mixture of institutionalized misogyny, patriarchy and abolition of women's rights as human rights. The paper starts from the assumption that the basis of feminicide is in the continuity of the culture of violence and ideological matrices which promote adversarial discourse toward women, where amplified social and cultural tensions move to the sphere of gender-based violence. Femicide, as a visible and manifest violence, derives from the invisible institutional structure in which violence is continual, cyclical and reproductive. The subject of this paper is the attempt to get an insight into the invisible background of femicide as a form of violence rooted in feminicide. Its aim is contextualization of femicide into the existing structure of violence, and an analysis of some aspects of its social and cultural origin.

Keywords: femicide, feminicide, violence, women, patriarchal ideology, adversary.

* Dr Olivera Pavićević is research associate at the Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade. E-mail: oliverapavicevic4@gmail.com.

Dr Hajdana Glomazić is research associate at the Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade. E-mail: hajdana.ng@gmail.com.

Dr Ljeposava Ilijić is researcher at the Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade. E-mail: lelalela_bgd@yahoo.com.

TEMIDA
2016, vol. 19, br. 3-4, str. 477-492
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1604477D
Pregledni rad
Primljeno: 18.6.2016.
Odobreno za štampu: 9.1.2017.

Filmski narativi Sonderkommanda: Šaulov sin ili o naraciji žrtve, učinioca, traume i smrti

NEVENA DAKOVIĆ*

Cilj rada je da se analizom filma Šaulov sin, kao i njegovom komparacijom sa druga dva filma koji se bave istom temom – Nebeski odred i Siva zona – mapira narativni mehanizam koji ispunjava složene etičke i estetičke zahteve pripovedanja posebnog segmenta Holokausta. Ključni trenutak uspostavljanja naracije je tvorba Levijevog umorenog svedoka, koji, „oživljavajući“ kroz narativne intervencije, jedini može da postane pouzdani pripovedač istorijske traume. Njegov nastanak povezan je sa naracijom i reprezentacijom smrti koja stvara, ali i razrešava traumatizovane – umnožene, fragmentarne, suprotstavljene – identitete pripadnika specijalnih odreda kao učinilaca, žrtava, svedoka i pravih naratora traume logora smrti. Smrt učinioca je sine qua non nastanka žrtve-svedoka-naratora, kao i konstruisanja narativa kao prevazilaženja inicijalne traume Holokausta. Obuhvatna analiza filma Šaulov sin ovu vrstu teksta prepoznaće kao modernističku naraciju posttraumatskog filma.

Ključne reči: žrtva, učinilac, svedok, narator, Sonderkommando, film.

* Dr Nevena Daković je redovna profesorka Fakulteta dramskih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu. E-mail: danev@sezampro.rs.

„...već po prvim rečenicama možeš da osetiš da si stupio u jedan čudan, suveren svet, gde se sve može dogoditi, preciznije, bilo šta. Kako fabula napreduje, u čitaocu sve više jača osećanje izgubljenosti, on sve više oseća da mu tlo izmiče pod nogama...“ (Kertes, 2012: 16)

Uvod

Nekoliko rečenica Kertesovog romana, odabranih kao moto ovog rada, poetski opisuju težinu konstrukcije i razumevanja narativa Holokausta sa likovima nestabilnog identiteta, čija je traumatična logorska egzistencija ispunjena smrću. Potpuno poimanje ovog jedinstvenog istorijskog zbivanja, u meri u kojoj je to uopšte moguće, zahteva saslušanje polifonije glasova – žrtvi, učinilaca, svedoka i naratora – koji ukazuju na prožimanje, na prvi pogled, nespojivih figura kojima pripadaju. Njihovi iskazi produbljuju saznanje o Konačnom rešenju¹ i koncentracionim logorima, vodeći promišljanju širih pitanja etike i estetike filmske (vizuelne) reprezentacije Šoa, kao jedinstvene traume i zločina. Sažimanje suprotstavljenih, i često isključivih uloga žrtve i učinjoca jedinstveno je otelotvoreno u figurama članova Sonderkommanda u Aušvicu, kao kategoriji žrtava koje su učestvovale u uništavanju i viktimizaciji drugih logoraša Jevreja, što je, zauzvrat, odredilo njihov identitet u permanentnom preobražaju. Sva tri filma koriste slično narativno razrešenje janusovskog identiteta junaka, povezano sa sveokružujućom traumom smrti.

Pitanja modela rada filmskog teksta, narativne strukture, vizuelne retorike, tvorbe svedoka-naratora i artikulacije pripovedanja, kao prevazilaženja traume, smernice su analize filma *Šaulov sin* (Saul fia – László Nemes, 2015). Argumentovano čitanje rediteljskog prvenca Lászla Nemes-a, kao poslednjeg od ukupno tri filma o ovoj temi – dobitnika Oskara za najbolji strani film 2015. godine – zahteva kratki komparativni osvrt i na druga dva naslova, *Nebeski odred* (Himmelkommando – Ilija Nikolić i Boško Bošković, 1961) i *Siva zona* (The Grey Zone – Tim Blake Nelson, 2001). Cilj rada je da se analizom filma *Šaulov sin*, kao i druga dva pomenuta filma, mapira narativni mehanizam koji ispu-

¹ Konačno rešenje (jevrejskog pitanja) je pojam koji označava nacistički plan o uništenju celokupne populacije evropskih Jevreja tokom II svetskog rata. Odluka o sprovođenju Konačnog rešenja doneta je na konferenciji u Wannsee-u 1942. godine. Tokom II svetskog rata ubijeno je oko šest miliona Jevreja.

njava složene etičke i estetičke zahteve pripovedanja posebnog segmenta Holokausta.

Sonderkommando: Učinilac i žrtva

Sonderkommando je naziv za specijalne jedinice logoraša-Jevreja² čiji je zadatak bio da pomažu u eliminaciji drugih logoraša, sunarodnika tj. „da kontrolišu i upravljaju smrću hiljada njima sličnih“ (Huberman 2003: 12). Stoga, Primo Levi govori o ovim jedinicama kao o najdemonskijem zločinu nacionalsocijalizma, naglašavajući da je reč o pokušaju prebacivanja tereta krivice na žrtve „kako bi (žrtve) bile lišene čak i utehe nevinosti“ (Levi 1986: 157). Prva (od ukupno trinaest) ovakvih jedinica u Aušvicu formirana je 4. jula 1942. godine od slovačkih Jevreja, dok su članovi dvanaeste jedinice izveli neuspelu pobunu (7. oktobra 1944. godine) dizanjem u vazduh dva krematorijuma i pokušajem bekstva iz logora. Život članova specijalnih jedinica – učinilaca zločina – bio je „oročen“ na mesec dana, posle čega su sami, ponovo, postajali žrtve. Prvi zadatak naredne grupe bilo je spaljivanje tela prethodne jer „SS je znao da će jedna jedina reč preživelog člana Sonderkommanda uništiti sva njihova poricanja, uzaludna dokazivanja sa zadnjim namerama, o velikom masakru Jevreja u Evropi“ (Huberman 2003:12).

Svakodnevica članova Sonderkommanda obeležena je kompleksnom traumom proizašlom iz stalnog susreta sa smrću (drugih) odnosno iz „neprestanog iskustva preživljavanja neminovne sopstvene smrti“ (Caruth, 1996: 7) u vremenu koje dolazi. U fikciji, treća (narativna) smrt je smrt učinioca zarad „rođenja“ svedoka-naratora koji, jedini, može da pripoveda prošlost i pokori traumu. U tom smislu, problematični identitet diskontinuiteta, prekida, frakture – što su i značenja pojma traume – suštinski i etimološki, postaje traumatizovani identitet. Osećanje krivice, koji progoni istovremene izvršioce i svedoke smrti drugih, zamenjuje želja za sopstvenom smrću, koja im donosi iskupljenje i identitet tragične žrtve. Smrt nedužne žrtve je *sine qua non* za nastanak naratora-svedoka koji vaskrsava narativnim mehanizmom fikcije da bi pripovedanjem pokušao da zagospodari prošlošću i ublaži traumu. Repre-

² „Ostajemo nemi i okamenjeni pred paroksizmom perfidnosti i mržnje: Jevreji treba da bacaju Jevreje u peći, treba pokazati da su Jevreji (...) trpeći sva poniženja išli tako daleko da se sami uništavaju“ (Huberman, 2003: 12).

zentacija smrti – iskonskog tabua vizuelnih tekstova – rešena je sveprisutnim prizorima vatre, immanentnim *Holokaustu* kao uništenju u vatri; mehanizmu „industrije smrti“, odnosno radu *Sonderkommanda* na spaljivanju leševa.

Slojevite i kontroverzne veze žrtve i učinioca, te potonjih svedoka i nartora³, objedinjenih u figuri člana specijalnog odreda, teoretičari razmatraju kroz pitanja istinskog svedoka (Levi 1986); odnosa svedoka i naratora (Felman, Laub, 1992); odnosno žrtve i svedoka (Wiewiorka, 1998), povezanih traumom smrti i promene. U kapitalnom delu *Doba svedoka (L'Ère du témoin)* iz 1998. godine Wiewiorka ističe da „u engleskom jeziku (mi) često govorimo o svedoku koristeći istu grčku odrednicu mučenik; svedok je povezan sa sudbinom onoga o kome svedoči“ (Wiewiorka, 1998: 33), tj. sa sudbinom žrtve. Iako dalje eksplicitno ne razlikuje da li je reč o preživelom ili umorenom svedoku-žrtvi, ističe da je svim iskazima (i spisima) zajedničko to što „su (...) s one strane groba“ (Wiewiorka, 1998/2006: 19). Davanje prednosti umorenom svedoku podržava i Levi, koji žrtvu-svedoka-(ne)naratora radikalno prepoznaje jedino kao „utopljenog, potopljenog, mrtvog ili onemelog“ (Levi, 1988: 168), izvesno nesposobnog da svedoči, osim kada „vaskrsne“ narativnom intervencijom. U liminalnim prostorima koncentracionog logora, ova vrsta svedoka oličena je u unikatnoj prilici Muselmana – „prazne ljuštare“ (Levi, 1986: 82), lišenog komunikacije i spoznaje okoline; snopa „fizioloških funkcija sa poslednjim konvulzijama“ (Amery, 1986: 9); izopštenika koga svi izbegavaju jer je već zakoračio na stranu smrti. Agambenovski *hommo sacer* (Agamben, 2006: 163-164), kao spoj nerazlikujućih *zoe* i *bios*, postaje neuhvatljiva materijalno prisutna žrtva, ali i senka odsutnog (ne)naratora. Činom svedočenja, tonući (u potrazi za sećanjima) i izranjajući (kroz govor, odnosno, rečitu tišinu senke koja luta prostorima uspostavljenog narativa) iz prošlosti⁴, bori se za vidljivost i dokazuje prisutnost. Njegova pojava je opšta metafora naratora Holokausta kao figure kojoj stalno preti iščezavanje ili, pak, kao lika fluidnog, sablasnog (ne)naratora u konstantnom pomeranju od homodigejetičke (žrtve, učinioca) do heterodigejetičke (očevica i ne-učesnika) pozicije.

³ Potonje pitanje prožima se sa temama: preplitanja viktimizacije i kriminalizacije (Stevković, 2013: 5 -27), medijskog diskursa o počinicima (Stefanovska, 2016: 41- 63), dok je problematizacija *Sonderkommanda* i Holokausta deo šireg promišljanja (interetničkih) sukoba kroz narative sećanja, istorije, fikcije (Nikolić-Ristanović, Radovanović, Popović, 2013: 117 - 135).

⁴ Sećanje i svedočenje znače stupanje u prostor prošlosti, nedorečenosti i odsustva shvaćenih kao jedinstveni oblik evocirane (ne)prisutnosti. „Prošlost ne postoji sama po sebi“ već samo kao „kulturna tvorevina“ (Assman, 2011:47) posredovana rečima i slikama; kao uobličena u individualna i kolektivna sećanja koja su u stalnoj fluktuaciji i (re)definisanju.

Felman i Laub, nasuprot tome, polaze od žrtve shvaćene samo kao neko ko je preživeo jer je izabran da bude svedok. Kako bi potvrdila da je preživela, žrtva mora da svedoči i govori, te iznošenje „svedočenja nije više samo lingvistički, već egzistencijalni stav“ (Felman, Laub, 1992: 117), koji žrtvi-svedoku dodaje funkciju pripovedača diverzifikovanih (filmskih) tekstova. Progovarajući u različitim kontekstima – fikcije, dokumentarnog teksta, sudnice, video-svedočanstva – sa značajne vremenske distance, žrtva-svedok, izvesno, gubi događaj o kojem govoris⁵. Strukture sećanja se urušavaju i „beže“, a da bi ih „uhvatila“ i sačuvala ona mora da na neki način, „pređe na drugu stranu jezika“ (Felman, Laub, 1992: 117), na stranu smrti, koju evocira iskazom. Izgovorene reči, potom, poništavaju prethodni odlazak u ništavilo i nepostojanje.

Tokom višegodišnje žustre polemike,⁶ Lanzmann na pitanje da li neko ko želi da svedoči treba da se zadovolji pukom rekonstrukcijom zbivanja ili treba da prošlost obuče u novo ruho artikulišući je kroz originalni iskaz posvećen mrtvima, odgovara tvrdnjom:

„Ja mislim da sam stvorio novu formu, dok je Spielberg odabrao rekonstrukciju (...) Preživeli Jevreji, u filmu Šoa, nisu samo preživelici već su ljudi koji su bili na kraju lanca uništavanja i koji su, neposredno, bili svedoci ubijanja njihovih sunarodnika. Šoa je film o mrtvima, a uopšte nije o preživelim.“ (Lanzmann, 1994).⁷

Ključni element njegove teorije i poetike je moralni imperativ svedočenja – preživelih o žrtvama – zarad otkrivanja traume. Određenje pravog svedoka, kao preminulog i odsutnog, omogućava poštovanje neiskazivosti Holokausta, kao i pravoverno izneveravanje tabua koje nas izvodi u domene sa one strane života, Muselmana i Levijevog mrtvog svedoka.

⁵ Wiewiorka ukazuje na pojavu da „većina svedoka nije posedovala retku sposobnost razlikovanja stvari koje su se desile pripovedaču pre više od šesnaest, a ponekad i dvadeset godina, i onoga što je čitao, čuo i zamišljao u međuvremenu“ (Wiewiorka, 1998/2006: 86).

⁶ U konfrontiranim teoretičarskim grupama na jednoj strani su Adorno (1951/2003), Lanzmann (1994), a na drugoj Wiesel, Semprun (1995) i Rancière (2001). No, svi se slažu da treba nastaviti sa poetskim i lingvističkim traganjima za mogućim iskazima zarad održanja sećanja i svesti, ali uz apsolutnu izvesnost da je potpuna reprezentacija užasa Holokausta nemoguća.

⁷ Dostupno na <http://www.phil.uu.nl/~rob/2007/hum291/lanzmannschindler.shtml>, stranici pristupljeno 13.5.2016.

Debata o identitetu pripadnika specijalnih jedinica kreće se od tvrdnji da je reč o neupitnim žrtvama Holokausta, koje se ne razlikuju od šest miliona drugih, do ocene da je reč o izvršiocima najgoreg zločina u specifičnom prostoru i vremenu logora pojmljenom, između ostalog, kao „skriveno lice modernizma“ (Bauman, 1989: 11). Kao „redak (...), značajan i pouzdan test skrivenih mogućnosti modernog društva“ (Bauman, 1989: 12), odnosno biopolitički fenomen *par excellence*, „industrija smrti“ Holokausta obezbedila je „krajnje okolnosti pakla koji je čovek izgradio“ (Arendt 1994: 240), u kojima je ostvareno jedinstveno (ne)moguće prožimanje identiteta. Govoreći o konverziji žrtve i učinioca, LaCapra nagoveštava da su članovi *Sonderkommanda* izuzetak od pravila.

„Ne želim da kažem da obični ljudi, pod određenim okolnostima ili u datom kontekstu, ne mogu da postanu mučitelji; očigledno mogu. Niti je ovo dokaz da je mučiteljima učiniocima namenjena ta uloga zbog urođene ličnosti ili posebnosti nacionalne istorije. Već samo želim da kažem da, kad ljudi jednom postanu učiniocima, uspostavljena je bitna razlika između njih i onih koje muče, žrtvi. Naravno, postoje složeni i ambivalentni slučajevi žrtvi koje sarađuju sa učiniocima...“ (LaCapra, 1994: 10).

Fikcija *Sonderkommanda* se, dalje, postavlja kao naknadno promišljanje koje daje smisao ovakvim ambivalentnim slučajevima. Najpre *Nebeski odred*, a decenijama kasnije *Siva zona* i *Šaulov sin*, sličnim narativnim i tematskim strukturama prevode junake na spasonosnu stranu žrtvi; obezbeđuju im moralno iskupljenje i konstruišu naratora koji postoji u međuprostoru svetova kao nesporni pobednik, uprkos ili baš zbog sopstvenog traumatizovanog, umnoženog identiteta (žrtva, učinilac, svedok, narator).

Narativi smrti i traume

U dramском tekstu *Nebeski odred* (1959, Aleksandar Obrenović i Đorđe Lebović) autori koriste dvostepenu naraciju i umnožene pripovedače prošlosti koja niče evociranjem glasova stradalih, slika i zvukova pohranjenih u njihovom pamćenju. Prvi narator (za koga tačno znamo, na osnovu logoraškog broja A-12759, da je zapravo sam Lebović, te da je drama narativizacija njego-

vog traumatičnog iskustva Aušvica) pouzdani je svedok koji priča sopstveni život isprepletan sa ispovešću koju je lično čuo od umorenog pripadnika poslednje grupe (logoraš 33142), koga srećemo tek u narednoj sceni. U filmu, sve ove scene su izbačene, pa pripovedanje počinje *in medias res*, drugim prizorom drame bez prisutnog, ili čak i naslućenog, naratora. Dopisana poslednja scena filma očekivano zaokružuje pripovest započinjanjem novog ciklusa logorskog života, ali i neočekivano (raz)otkriva od početka prisutnog naratora-svedoka, retroaktivno preinačavajući priču u svedočenje žrtve. Poslednja scena, zapravo, ponavlja prvu scenu filma – ritual prijave dobrovoljaca za specijalni odred, odnosno, izbor novih dželata u istom centralnom prostoru logora. „Kamera se, potom, polako udaljuje da bi nam otkrila izgubljeni predmet sećanja – dečju trubu jednog logoraša i instrument objave apokalipse“ (Daković, 2014a: 175). Iz prostora van kadra čuje se glas Zelenog (Ljuba Tadić) koji izgovara stihove Branka Miljkovića: „Uzmi šaku pepela ili čega god što je prošlo i videćeš da je to još uvek vatra, ili da bi to mogla biti“. Reči pesme *Pohvala vatri*, inače moto dramskog teksta, postaju replika iz off-a, sugerijući da je prethodna priča, zapravo, veliki flešbek pogubljenog člana Sonderkommanda. Smrt je Zelenom vratila identitet žrtve, razrešila ga krivice donoseći mu pravo i obavezu iskazivanja autentičnog sećanja svedoka. Sposobnost da govori umoreni (i time pravi) svedok stiče kao žrtva vaskrsala u okvirima fikcije, postajući „homodijegetički narator koji pripoveda sa visina smrti i nebesa“ (Daković, 2014b: 3). Istovremeno, kao okvirni narator – onaj koga ne vidimo u činu pripovedanja, pa samim tim poseduje veći autoritet nevidljive, ali sveprisutne i sveznajuće instance – pripovedač ispunjava jaz nastao dodatašnjim nedostatkom svedoka, kažnjенog učinioca i iskupljene žrtve. Vatra iz stihova pesme povezuje se sa smrću i postaje obuhvatni simbol smrti pa je *Pohvala vatri* i pohvala smrti, kao jedinom rešenju traume sukobljenih identiteta i uslovu neminovnog suočavanja sa mučnim sećanjima. Plamenovi se, tako, ogledaju u staklima naočara logoraša koji pokušava da pobegne (prominent, Ljubiša Stojčević), donoseći saznanje da je smrt u plamenu jedini put bekstva iz logora; toplota vatre izbjija iz cevi krematorijuma koje prolaze uz zidove, prožimajući mračnu sobu u kojoj borave pripadnici Sonderkommanda.

Posle skoro četrdeset godina, novi film o ovoj temi – *Siva zona* (The Grey Zone – Tim Blake Nelson, 2001) – nastavlja analizu odnosa izvršilaca i žrtvi zločina, nagoveštavajući narativ Šaulovog sina (Saul fia – László Nemes, 2015) i ponavljajući pripovedačko rešenje Nebeskog odreda (Himmelkommando –

Ilija Nikolić i Boško Bošković, 1961). Reč je o filmskoj adaptaciji komada Tim Blake Nelson-a (1996), inspirisanog istorijskom pobunom logoraša u Aušvicu, knjigom Nyiszlia (2011) i zbirkom eseja koju je napisao Levi. Naslovljen kao jedan od eseja, film analizira etičke i egzistencijalne dileme likova svojevoljno zarobljenih u moralnom sivilu nacističkih pomagača. Tragajući za odgovorom na pitanje: „Šta je sve čovek spremam da učini za spas sopstvenog života?”, delo prikazuje očekivane moralne transgresije, ali i neočekivanu borbu junaka za spas života drugog. Njihova granična pozicija i podeljeni identitet žrtvi i učinilaca pažljivo su, gradacijski konstruisani, a ključne scene se prostorno izmeštaju, od otvorenih prostora do samog logorskog epicentra smrti. Sve vreme logoraši delaju kao izvršioci zločina – ubijajući, pljačkajući ili uživajući u bizarnoj gozbi usred logorske nemaštine – ali i uporedo pripremaju pobunu (žrtava), za vreme koje Abramovic (Steve Buscemi) planira da pobegne, a Hofman (David Arquette) i Rozental (David Chandler) da poginu u borbi, ne verujući da postoji život van logora. U jednoj od scena u predvorju gasne komore, Hofman, na optužbe da su lažljivi nitkovi koji ne govore istinu o onome što ih čeka, nekontrolisano reaguje tako što, skoro na smrt, prebjija očajnog priđošlicu. Podli osmeh naciste-stražara potvrđuje da je time Jevrejin-logoraš prekoračio nevidljivu granicu i sigurno prešao na „mračnu stranu” učinilaca. Konačno, pronalazak preživele Devojke (Kamelia Grigorova) na podu gasne komore i odluka da joj, po svaku cenu, spasu život, zapečaćuje preobražaj u obične logoraše-žrtve.

Melodramski realizam – podržan scenografijom načinjenom prema originalnim planovima u bugarskim filmskim studijima – poentiran je završnim (teatarskim) monologom o intimi smrti, koja pokajnički obavija i izjednačava sve logoraše. Čak i za života nema Devojka u smrti zadobija natrag zvonak i tužan glas,⁸ koji velelepno odjekuje spram plamenova u kojima nestaje njen telo. Detaljan opis spaljivanja tela („potom su naša mrtva tela gurnuli u peći... moje telo je brzo zahvatio plamen“) i rasipanja pepela i praha, nagoveštava da je Devojka mogući pre heterodijegetički narator-svedok no homodijegetički narator-učesnik. Glas koji kao da pripada česticama pepela rasutim svuda okolo, sumorno konstatuje da „to traje toliko dugo da ih (logoraši) više ni ne primećuju“ (Ebert, 2009). Sivilo pepela je spontana metafora života i morala u sivoj zoni Holokausta, ujedinjujući žive i mrtve, izvršioce i žrtve. Odbijajući

⁸ Kraj je skoro identičan kraju filma *Nebeski odred* – posthumno izgovorenim rečima o fascinaciji smrću u vatri koja obezbeđuje večiti život žrtve.

da žrtvuju druge i svesno odlazeći u smrt, članovi *Sonderkommanda* postaju uzvišeni i tragični stradalnici u sumornim i sivim nebesima.

U ime žrtvi očeva i sinova

Šaulov sin je priča o poslednjih 36 sati (oktobra 1944. godine) života Šaula Auslandera (Géza Röhrig), mađarskog Jevrejina, člana *Sonderkommanda* u Aušvicu. U haosu nadiranja Crvene armije, bezumne likvidacije poslednjih transporta, pripremanja pobune (koju organizuje Abraham (Levente Molnár), snimanja fotografija – dokaza o užasima koji se dešavaju, a čiji se tragovi brišu, Šaul se budi iz obamrlosti – nalik stanju Muselmana – čekanja na smrt, kada slučajno nalazi dečaka,⁹ koga prepoznaje kao svog sina. Očajnička borba da telo – iako na mestu gde se sve pretvara u pepeo – ne bude spaljeno već dostojno sahranjeno, uz očitan kadiš rabina, koga treba pronaći, pretvara film u narativ uzvišenog spasa. Spremnost na samožrtvovanje menja Šaula od pasivnog učinioca, marionetskog izvršioca i obzirnog svedoka, u delatnu i samopregornu žrtvu i naratora utvarnog prisustva/odsustva.

Odluka o posvećenju mrtvom sinu – iako drugi likovi tvrde da Šaul nikada nije imao sina (što ostaje nerazrešena nedoumica) – različito je protumačena u logorskom moralnom univerzumu postavljenom naglavce. Za njega lično, reč je o činu iskupljenja za krivicu i zločine čuvara tajni,¹⁰ gde „posvećenje“ sopstvenoj smrti donosi blagosloveni identitet žrtve i spas iz moralnog bezdana učinioca. Šaulovi drugovi, pak, njegovo delanje tumače kao izneveravanje i izdaju živih saboraca zarad nepoznatih mrtvih. Konstantna transformacija junaka podcrtana je semantikom imena jer Auslander znači došljak, stranac u odnosu na ostale u logoru. Šaul je, pak, ime prvog vladara Izraela i Judeje koga je prorok Samuil¹¹ pomazao za kralja, a potom mu nemilosrdno obzna-

⁹ Za razliku od spasavanja devojke u filmu *Siva zona*, nemački lekari nemilosrdno ubijaju dečaka koji je preživeo gasnu komoru.

¹⁰ Drugo ime za članove bilo je čuvari tajni (*Geheimnisträger*) jer su tajne masovnih uništenja i sopstvene krivice odnosili u grob.

¹¹ Prva knjiga Samuilova, kada Samuil sluša glas Gospoda „A Gospod reče Samuil: Poslušaj glas njihov, i postavi im cara“ (Prva knjiga Samuilova, 8: 22), i potom ga pomazuje za cara „Tada Samuil uze uljanicu, i izli mu ulje na glavu, pa ga poljubi, i reče mu: Eto, nije li te pomazao Gospod nad nasledstvom svojim da mu budeš vođ“ (Prva knjiga Samuilova 10: 1). Više o tome videti u: Biblija: Stari zavet. Dostupno na: <http://wwwyu.com/biblija/091sa008.htm>,

nio da ga se Bog odrekao. Biblijski Šaul je, tako, najpre izabrani i nagrađeni, a potom onaj koji se ubija ostavljen i izdan od Boga i ljudi. Šaul Holokausta sledi obrnutu putanju jer ga najpre srećemo kao duhovno mrtvog učinioца, a tek potom kao nekog kome fizička smrt simbolički donosi prosvetljenje i milost povratka u život (žrtvi) iz koga je, kao član *Sonderkommanda*, proteran.

Polisemični gest preplivavanja reke tokom bekstva iz logora označava povratak u (drugi) život, pokajanje i ritualno krštenje (vodom) kada se dobija ime, tj. imenuje novostečeni identitet. Poređenjem sa mitom o Haronu, kao čamđžiji koji prevozi mrtve duše preko reke Stiks, Šaulov prelazak reke se čita kao inverzni odlazak mrtvih (učinilaca) u svet živih (žrtvi), koji preokreće topografiju mita. Život u logoru je, tada, eshatološki narativ puta kroz podzemni svet. Svet Aušvica je vatreći pakao u čijim plamenovima nestaju ljudi; odlazak na drugu obalu reke je dolazak u svet živih i spasenih, a voda u koju uranjuju (nedužne) žrtve, budući svedoci i pripovedači, je uobičajeni amblem. Na putu između dva sveta i dve obale, „gubitak“ sinovljevog tela – koji mu rečna struja otrže iz naručja – je simboličko oslobođenje „tereta“ greha smrti, pa izraz prigušene *piete*¹² na licu krivca zamenjuje aura blaženstva žrtve.

Hronika subjektivnog iskustva Aušvica dosledno je ispisana složenim režimom pogleda – kao osnovnog načina uspostavljanja odnosa moći i kontrole u vizuelnim tekstovima – koji umrežavaju prednji i zadnji plan, gledaoce i zbijanje na platnu; koje razmenjuju likovi na ekranu i, konačno, kojima kamera neumorno prati Šaula. Stabilnost subjektivne naracije i odgovarajuće tačke gledanja (eng. *point of view*) narušene su samo prvim i poslednjim kadrom, koji tvore bledo naznačenu okvirnu priču logorskog života koju započinje i završava nepristrasni, neantropomorfni „pogled“ kamere. U prvom kadru, nepoznata prilika, poput nasumično izabranog junaka iz mnoštva, skoro slučajno dolazi do kamere (iz dubine slike) i zaustavlja se u tački gledanja na kojoj će ostati do kraja filma. Na kraju filma, dok se odbegli logoraši sklanjaju u kolibu u šumi, Šaul, kroz okvir vrata, ugleda nepoznatog dečaka. Lice mu obasjava epifanijski osmeh – jer je ta prilika, moguće, novo obliče njegovog sina, „oživelog“ u svetu na drugoj obali – a kamera se okreće i prati dečaka koji se trčeći udaljava. Poslednja scena je bez Šaulovog prisustva i pogleda – šaka iznenada pritiska dečakova usta, snažne ruke u uniformi povlače ga u

stranici pristupljeno 15.5.2016. Istovremeno, Šaul (iz Tarzusa) je i jevrejsko ime preobraćenika koji prelaskom iz judaizma u hrišćanstvo postaje (Sveti) Pavle (Sanders, 2016).

¹² Sličnost sa *pietom* je u načinu držanja sinovljevog tela u naručju.

stranu, a četa Nemaca trči u pravcu skloništa odakle se čuju pucnji. (Podrazumevana) Smrt saopštena zvukom i nestajanjem Šaulove tačke gledanja okončava narativ konačno ostvarene žrtve-svedoka, koji se pomalja iza muselman-ske figure izvšioca *Sonderkommando*.

Iako 125 minuta filma sadrži relativno malo klasičnih kadrova „u prvom licu“, konzistentnost subjektivne naracije ostvarena je „držanjem“ tačke gledanja u Šaulovoj neposrednoj blizini. Njegov lik je „narezan“ naspram zbivanja koje gledaoci, paradoksalno, vide kao obilje događanja u drugom planu ili na periferiji vidnog polja, iza lica junaka (prikazanog u krupnim kadrovima bogate mikrodramatike), koji gleda ka nama¹³. Istovremeno, kamera „iz ruke“ pomno prati svaki njegov pokret ili grozničavo trčanje, „razmazujući“ prizore i čineći da neoštra slika sipi iz vidnog polja pa samim tim i pamćenja¹⁴. Specifičnost vizije logorskih zbivanja, omogućava da Šaul širom otvorenih očiju (ne)vidi sve neoštro (Turan, 2015) razliveno ili isečeno; da kao prinudni očeviđac gleda kroz žižekovski zaštitni veo koji pokriva i prikriva užas. Rediteljevo viđenje oblikovano čestim korišćenjem nedovršene strukture kadar-kontrakadar (gledalac najčešće vidi reaktivni kadar¹⁵ junakovog lica, dok je ono što izaziva reakciju izostavljeno) dodatno obezbeđuje spasonosni nedostatak jasnih slika mučne atmosfere. Pogled koji skreće i prizori koji nedostaju čine da više naslućujemo no što zapravo vidimo; da praznine popunjavamo prethodno saznatim podacima¹⁶ ili usvojenim stereotipima; da zamišljamo užase koji su

¹³ U sjajnoj analizi filma, Lane (2015) primećuje kako Šaul retko gleda pravo u kameru uz alibi da je susret pogleda logoraša i nacista (odnosno pogleda u kameru i gledaoce) nečuvena drskost koja se kažnjava smrću. S toga je junakov pogled uperen negde u stranu ili u zemlju, pod uglom od 30 stepeni u odnosu na osu pogleda.

¹⁴ Čulni kontrast statičnosti klasičnog formata slike (1:1,33) (Calhoun, 2016; Hornaday, 2016) – u inače jednom od malobrojnih filmova danas snimljenih na standardnoj 35mm traci – i prebrzih pokreta kamere materijalni je iskaz napetosti percepcije traume, kao trenutka zamrznutog u vremenu koji se „urezuje“ u pamćenje i njenog brzog brisanja u fragmentarnom i neoštrom viđenju traumatizovane žrtve-svedoka.

¹⁵ Sami reaktivni kadrovi su visoko ekspresivni i subjektivni jer otkrivaju ono što se zbiva ispod maske stoicizma junaka, kroz koju, samo povremeno ali snažno, prosijavaju patnja, mučenje, bol. Ekstremna subjektivnost je, pak, još jedna odlika baumanovskog modernizma Holokausta.

¹⁶ U kadrovima nastanka čuvene četiri fotografije iz krematorijuma Aušvica, reditelj zapravo ne pokazuje rekonstruisani prizor onoga što je zabeleženo na pravim snimcima. On okreće kameru i prikazuje logoraša koji fotografiše, potvrđujući Huberman-ovu tvrdnju da je crnilo oboda slike zapravo ram vrata krematorijuma (Huberman, 2003). Kada se Šaul okreće da vidi stvarne prizore koji su fotografisani, pramenovi dima, magle i prašine sakrivaju (očekivane) slike, čiju nevidljivost zamenjuje ono viđeno i zapamćeno iz istorijskih knjiga.

efektniji od precizne rekonstrukcije¹⁷. Kompleksnim (ne)viđenjem Nemes i njegov junak savršeno dokazuju da „svedok nije onaj koji je video događaj sopstvenim očima, već pre onaj koji je, videvši događaj, odvratio pogled“ (Galende prema Victoriano, 2003: 225).

Šaulova pozicija homodijegetičkog naratora podrazumeva nespornu ulogu totalnog fokalizatora. Kao emotivni fokalizator, Šaul pokorava gledaoca sopstvenom sivilu, zazornosti i odsustvu emocija usled posvećenosti pukom preživljavanju; kao ideološki fokalizator omogućava da ga prihvatimo kao žrtvu i Jevrejina, a ne učinioca i nacističkog pomoćnika, dok kao perceptivni fokalizator – uprkos svim ograničenjima – suvereno vlada viđenim. Žrtva-svedok i nestajući/nastajući pripovedač jedinstveni je narativni filter, koji gledaocu prenosi samo ono što on (ne)vidi na način na koji on to doživljava, štiteći od nadirućih užasa i sebe i sve one koji gledaju njegovim očima. Precizno dokumentarno¹⁸ i subjektivno uspostavljena vizija žrtve-svedoka prenosi se na gledaoca koji je prihvata, ali u koju empatički ne „uranja“. Stoga je očekivana totalna identifikacija zamenjena neposrednim doživljajem nerazumljivog haosa koji pomno posmatramo praznim pogledom otupelog naratora¹⁹.

Zaključak

Iscrpna analiza filma *Šaulov sin* najbolje otkriva zajednički obrazac sva tri filmska narativa *Sonderkommanda* kao specifične epizode Holokausta. Struktura narativa i mehanizam naracije određeni su pojmovima žrtve, učinioca, svedoka, naratora, smrti i traume. Priča je odrediva i kao hronika preobra-

¹⁷ Nevidljivo je nadoknađeno obiljem realističkih zvukova – ali uz apsolutno odsustvo muzike – poput „industrijske buke“ logora, kakofonije jezika logoraša ili polurazumljivog polušapata koji puno toga prepušta gledaocu da sam dopuni.

¹⁸ Paradoksalni spoj subjektivnosti i dokumentarizma reditelj objašnjava: „Nije postojala mogućnost da ovaj film uradim na klasičan način. Ne verujem u puko ‚pokrivanje‘. Verujem u rediteljsku tačku gledanja i rediteljev izbor. Priča mora biti ispričana na određeni način (...) Želeli smo da napravimo portret pojedinca da bi suzili polje gledanja i tako se ‘oslonili’ i na gledanje publike.“ (Nemes prema Tallerico, 2015). Dostupno na <http://www.roger-ebert.com/interviews/meaningful-experience-l%C3%A1szl%C3%B3-nemes-g%C3%A9za-%C3%BChrig-on-son-of-saul>, stranici pristupljeno 15.5.2016

¹⁹ Ista neemotivnost ispoštovana je i sepija tonovima izvrsne fotografije Mátyás Erdély-a. Sive, skoro monohromatske tonove povremeno narušavaju crveno X na Šaulovim leđima, zelenilo pejzaža van logora i žuto-crveni plamenovi paklenog prostora i vremena.

žaja učinjoca nalik Muselmanu (*Šaulov sin*) ili čoveka koga je režim koncentracionog logora potpuno deformisao do tačke pucanja (*Nebeski odred i Siva zona*), u aktivnu i delatnu žrtvu u nastojanju da reši jasno definisan problem (identiteta) obuhvatnih etičkih i estetičkih posledica. Etički izazov je inovirana reprezentacija Holokausta (prikazuje zločin i iz perspektive traumatizovanog učinjoca, a ne samo nemoćne žrtve ili distanciranog svedoka), koja negira tvrdnje o neiskazivosti traume. Estetički problem je artikulacija i obznanjivanje traume, što obezbeđuje suočavanje sa bolnom i nepriznatom prošlošću, i na kolektivnom i na individualnom nivou. Oba pitanja razrešena su na način koji omogućava da sve pomenute filmove, snimljene u rasponu od pedesetak godina, argumentovano identifikujemo kao posttraumatske filmove. Najpre, reč je o pričevima koje nastaju u *post vremenu* traume Holokausta. Potom, reč je o prikazivanju traume *posle* traume, koje naknadno otkriva potisnuto i nepriznato. Konačno, sva dela ispunjavaju zahtev posttraumatskog filma za odbacivanjem klasičnog oblika realističke naracije koji je „tradicionalno korišćen radi obezbeđenja osećaja gospodarenja prošlosti“, usvajajući naraciju modernizma „koja formalno ponavlja traumatsku strukturu (proživljenog) iskustva svedočenja o samom događaju“ (Hirsch, 2004: 23).

Mudro prihvatajući nemogućnost gospodarenja prošlošću, reditelji priča *Sonderkomanda* pribegavaju rešenjima modernizma, od fragmentarnosti (ne)viđenja, osobenog iskustva vremena i prostora do, nadasve, nestabilnog subjekta – naratora, ali i smrću preobraženog učinjoca – koji prikazuje sa nestvarnom mirnoćom (Levijevog umorenog) svedoka i žrtve.

Literatura

- Adorno, T. (1951/1983) *Prisms*. Cambridge: MIT Press, str. 17–34.
- Agamben, G. (2006) *Homo Sacer*. Zagreb: Arkzin.
- Amery, J. (1986) *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and its Realities*. New York: Schocken Books.
- Arendt, H. (1994) *Essays in Understanding 1930-1954*. New York: Harcourt Brace&Co.
- Asman, J. (2011) *Kultura pamćenja*. Beograd: Prosveta.
- Bauman, Z. (1989) *Modernity and The Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press.

Nevena Daković *Filmski narativi Sonderkommanda: Šaulov sin ili o naraciji žrtve, učinioца, traume i smrti*

Caruth,C. (1996) *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore: Johns Hopkins UP.

Daković, N. (2014a) *Studije filma: ogledi o filmskim tekstovima sećanja*. Beograd: FDU.

Daković, N. (2014b) (Im)possible Witness: The Revelation of the Himmelkommando. U: N. Daković (Ur.) *Representations of the Holocaust in the Balkans in Arts and Media*. Beograd: FDU, str. 1-9.

Felman, S., Laub, D. (1992) *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York and London: Routledge.

Hirsch, J. (2004) *Afterimage: Film, Trauma and the Holocaust*. Philadelphia: Temple University Press.

Huberman, D. G. (2003) *Images Malgré Tous*. Paris: Minuit.

Kertes, I. (2012) *Dosije K*. Beograd: Laguna.

LaCapra, D. (1994) *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*. Ithaca, London: Cornell University Press.

Levi, P. (1986) *Survival in Auschwitz and the Reawakening: Two Memoirs*. New York: Summit Books.

Levi, P. (1988) *The Drowned and the Saved*. New York: Vintage.

Nikolić-Ristanović, V., Radovanović, U., Popović, M. (2013) Kosovska knjiga pamćenja kao primer evidentiranja ratnih stradanja: Metodologija i značaj za utvrđivanje činjenica o prošlosti, kolektivno sećanje i proces pomirenja. *Temida*, 3-4, str. 117-135.

Nyiszli, M. (2011) *Auschwitz: A Doctor's Account*. New York: Arcade Publishing.

Rancière, J. (2001) *S'il y a de l'irreprésentable*, U: J. L. Nancy (ur.) *L'Art et la mémoire des camps: représenter exterminer*. Paris: Seuil, str. 81-102.

Stefanovska, V. (2016) Medijska pokrivenost nasilničkog kriminaliteta u Republici Makedoniji. *Temida*, 1, str. 41-63.

Stevković, Lj. (2013) Kada žrtva postane nasilnik – nasilna viktimizacija u detinjstvu, nasilno kriminalno ponašanje u odrasлом добу. *Temida*, 3-4, str. 5-27.

Victoriano, F. (2003) Fiction, Death and Testimony: Toward a Politics of the Limits of Thought. *Discourse*, 1-2, str. 21-230.

Wiesel, E., Semprun, J. (1995) *Se taire est impossible*. Paris: Mille et une nuits.

Wieviorka, A. (1998) *L'Ère du témoin*. Paris:Plon.

Internet izvori

Biblja: Stari Zavet. Dostupno na: <http://wwwyu.com/biblija/091sa008.htm>, stranici pristupljeno 15.5.2016.

Calhoun, D. (2016) *Son of Saul*. Dostupno na: <https://www.timeout.com/sydney/film/son-of-saul>, stranici pristupljeno 7.6.2016..

Ebert, R. (2009) *Great Movie: The Grey Zone*. Dostupno na: <http://www.rogerebert.com/reviews/great-movie-the-grey-zone-2001>, stranici pristupljeno 13.5.2016.

Hornaday, A. (2016) ‘Son of Saul’ Reimagines the Holocaust-movie Genre with Gripping Immediacy. Dostupno na: https://www.washingtonpost.com/goingoutguide/movies/son-of-saul-reimagines-the-holocaust-movie-genre-with-gripping-immediacy/2016/01/14/59cd1b6c-b965-11e5-99f3-184bc379b12d_story.html, stranici pristupljeno 20.5.2016.

Lane, A. (2015) Deep and Dark: ‘In the Heart of the Sea’ and ‘Son of Saul’. Dostupno na: <http://www.newyorker.com/magazine/2015/12/21/deep-and-dark>, stranici pristupljeno 11.5.2016.

Lanzmann, C. (1994) *Schindler’s List is an Impossible Story*. Dostupno na <http://www.phil.uu.nl/~rob/2007/hum291/lanzmannschindler.shtml>, stranici pristupljeno 13.5.2016.

Sanders, E. P. (2016) *Saint Paul, the Apostle, Christian Apostle*. Dostupno na: <https://www.britannica.com/biography/Saint-Paul-the-Apostle>, stranici pristupljeno 20.10.2016.

TallerICO, B. (2015) Meaningful Experience: László Nemes, Géza Röhrig on ‘Son of Saul’. Dostupno na: <http://www.rogerebert.com/interviews/meaningful-experience-%C3%A1szi%C3%B3-nemes-g%C3%A9za-r%C3%B6hrig-on-son-of-saul>, stranici pristupljeno 15.5.2016.

Turan, K. (2015) Set in Nazi Death Camps, ‘Son of Saul’ is a Powerful, Immersive Vision of Hell. Dostupno na: <http://www.latimes.com/entertainment/movies/la-et-mn-son-of-saul-review-20151218-column.html>, stranici pristupljeno 20.10.2016.

NEVENA DAKOVIĆ*

Cinematic Narratives of Sonderkommando: Son of Saul or Narrating the Victim, Perpetrator, Trauma and Death

The aim of this paper is to map out – by analysing the film *Son of Saul*, but also by its comparison with two other films dealing with the topic, *Himmelkommando* and *The Grey Zone*, the narrative mechanism that satisfies the complex ethical and aesthetical demands imposed by the theme of *Sonderkommando* as the particular episode of the Holocaust. The key element of the narrative structure is the construction of the Levi's "dead and drowned" witness who "resurrected" through the narrative intervention becomes the only reliable and credible narrator of the historical trauma. The prerequisite for his emergence is the narration and representation of the death which makes but also solves the traumatised – understood as multiple, fragmented, opposed – identities of the members of the special squad. Their entangled identity involves the simultaneous presence of a victim, perpetrator, witness and the authentic narrator of the trauma of the death camp. The death of the perpetrator is the condition *sina qua non* for the emergence of the figure of the victim-witness-narrator but also for making of narrative which overcomes the initial trauma of the Holocaust. The detailed analysis of the film *Son of Saul* confirms and identifies these narratives as the modernist narration of the post-traumatic film.

Keywords: victim, perpetrator, witness, narrator, Sonderkommando, film.

* Dr Nevena Daković is full professor at the Faculty of Drama Arts, University of Arts, Belgrade.
E-mail: danev@sezampro.rs

TEMIDA
2016, vol. 19, br. 3-4, str. 493-515
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1604493A
Pregledni rad
Primljen: 15.3.2016.
Odobreno za štampu: 28.11.2016.

Categorization of Crime Victims: Comparing Theory and Legislation

BESA ARIFI*

This article aims to analyze the categorization of victims by several victimological schools and to compare that to the categorization in the Criminal Procedure Code of Macedonia (CPC). The first part of this article analyzes different theoretical categories of victims, taking into consideration approaches of representatives of positivist, conservative, radical and critical victimology. A parallel is drawn between theoretical and legislative categorization of victims. Many countries have reformed their criminal legislation providing certain rights to the victim of crime. The second part of the article discusses the categorization of the victims within the CPC of Macedonia. Categorization of the victims is linked to their separate rights guaranteed by law. The article draws certain conclusions and recommendations regarding the categorization of victims and their specific rights. The importance of effective implementation of the guaranteed rights for the victim is especially emphasized.

Keywords: victims, victims' rights, categorization of victims, Macedonia.

Introduction

Categorizing the crime victims represents a very delicate and important process, having in mind that the created categories implicate different rights for the victims and interfere with their position in the criminal procedure.

This article aims to analyze the way the theoretical and legislative categorization of victims of crimes has evolved. It will analyze different theoretical

* Dr Besa Arifi is associate professor at the Faculty of Law, South East European University, Tetovo, Republic of Macedonia. E-mail: b.arifi@seeu.edu.mk.

categories of victims taking into consideration approaches of representatives of positivist, conservative, radical and critical victimology. It will discuss the interesting approaches found in positivist victimology in the writings of Von Hentig, Mendelsohn and Fattah. It will shortly analyze the approach towards the victim found in conservative and radical criminology and victimology. Critical victimology gives a very interesting view of the victim that will be discussed through the approach of Walklate who explains that in the contemporary society, categorizing the victims becomes more difficult having in mind that everybody can become a victim of certain crimes, despite of their characteristics that were seen by earlier authors as criteria for classification of victims (Walklate, 2007).

Macedonia is one of the Balkan countries that introduced a separate chapter dedicated to the victim of crime in its new Criminal Procedure Code of 2010 (in force from 2013). For the first time in Macedonia's legal history, this Code provided a distinctive definition of the concept "victim" and separated it from the other two concepts: "injured party" and "private prosecutor". Until 2010, there was no direct definition of the concept "victim" in the criminal procedure; instead, the victim was indirectly categorized under the concept "injured party".

This article provide a comparison between the definition and the categorization of the victims in theory (explaining the impact of several victimological schools), and in practice (explaining the categorization of victims provided by the law and the subsequent rights of the victims that derive from that legal categorization on the example of the Republic of Macedonia).

The evolution of the position of the victim in criminal law and procedure

The role of the victim as a passive subject in the criminal act itself and in the criminal procedure has historically evolved in a very interesting way. Firstly, in the historic adversarial criminal procedure of the old and early middle age, the victim had a crucial role in the criminal procedure, having in mind that the entire accusation and proving of the guilt of the offender was provided by the victim or its actual family members. Later, with the emerging of the inquisitorial criminal procedure, the role of the crime victim was, slowly

but surely, eclipsed by the authority of the “inquirent” and then the “prosecutor” through a process in which the criminal procedure was transformed from a private to a public matter, controlled thoroughly by the state institutions. In this regard, the victim becomes entirely marginalized and loses almost its entire subjectivity in the criminal procedure. Actually, it is not only the victim that undergoes such an eclipse to its position and rights; it is also the defendant who, until the 19th century and the rise of the anthropological-positivist school of Lombroso and others, actually lacked any kind of treatment as an actual subject of the criminal procedure.

For the victim, this kind of re-surfacing into the theory and practice of criminal law and criminology after a long period of marginalization, happened in a later time, around the middle of the 20th century, when victimology was established as a separate scientific discipline and the Victims’ Rights Movement occurred. These events helped establish the category of victims’ rights and slowly develop a legislative approach towards them.¹

In certain legislations (such as in common law countries), the victim continues to have a limited role in the criminal procedure itself. However, in the last decades, victim’s role and position has re-emerged and has been upgraded. Nowadays victims’ rights are treated differently in different legal systems. Certain internationally recognized rights of the crime victim such as: the right to compensation, the right to access to justice, the right to protection and the right to special assistance are interpreted and applied differently in common-law, civil-law and former socialist countries. In Macedonia, this comparative approach has served as the starting point of the process of reforming the criminal legislation in the part concerning the rights of the crime victim.

Different definitions of the term victim

Many authors struggle to find the best definition of the term “crime victim”. Doak explains that there is not a generally accepted legal definition of the term (Doak, 2008), whereas Lindgren and Nikolić-Ristanović also indicate

¹ Writings of Doak should be checked for a detailed description of this historical context (Doak, 2008). Furthermore, other authors also explain the historical evolution of the role of the victim in their works. Such authors include: Schafer (1968), Young (2001), Kirchengast (2006), etc.

the lack of such definition (Lindgren, Nikolić-Ristanović, 2011). In theory, there can be found very broad definitions of the term (such as that of Walklate, who indicates that the term victim describes any person who has suffered harm (Walklate, 2007), and also very narrow ones ("physical individuals who have been directly subjected to criminal activity") (Diesen, Alias, cited by Lindgren, Nikolić-Ristanović, 2011: 19).

One of the most broadly accepted definitions of the term crime victim is the one given in the UN Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, that defines a victim as a person who has suffered physical or psychological damage, economic loss or a noticeable deterioration of fundamental rights through actions or negligence contrary to a nation's criminal legislation (United Nations, 1985).² Lindgren and Nikolić-Ristanović explain that under this Declaration, "a person can be classified as a crime victim regardless of whether a perpetrator has been identified, arrested, charged or convicted and regardless of any kinship relation between the victim and the perpetrator" (Lindgren, Nikolić-Ristanović, 2011: 20). This Declaration, apart from being one of the first international instruments of defining the terms "victim of crime" and "victim of abuse of power", is also important because it gives a relatively broad definition of the term, it includes the collective aspect of the victim when it appears as a part of a certain group, it indicates the importance of close family members who also need to be identified as victims, and very importantly, it separates the status of the victim from the status of the offender, which means that the victim status can be obtained regardless from the fact whether the offender is identified, accused or convicted.

Similar definition of the term victim is given in the EU Directive on Minimum Standards on the Rights, Support and Protection of Victims of Crime (The European Parliament, 2012) where the victim is defined as: 1) a natural person who has suffered harm, including physical, mental or emotional harm or economic loss which was directly caused by a criminal offence; and 2) family members of a person whose death was directly caused by a criminal offence and who have suffered harm as a result of that person's death.

² United Nations. (1985, November 29) Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power. Available at: <http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r034.htm>, page accessed 3.12.2015.

The EU Directive indicates that the crime is a wrong against society, as well as a violation of the individual rights of victims. This is a very important approach to the crime victim as a subject in the criminal procedure and criminal law in general, having in mind that until very recently, criminal law has been theoretically and practically treated as strictly public law minimizing the role of the victim and treating her/his rights as an issue of private law. Moreover, the EU Directive links the concept of victims' right with the awareness for very important contemporary problems, such as terrorism and violence against women. It also indicates the priority of children's best interests and shows awareness for the protection of victims with disability. The EU Directive is obligatory for EU members as well as for states that are in the process of EU accession, which makes this document one of the few internationally binding documents regarding victims' rights.

Lindgren and Nikolić-Ristanović note that: "From a legal view-point, the group of victims is limited primarily to those exposed to a criminal act as defined by law, while a sociological definition can be seen as broader, including even animals, the environment, the society and states which were exposed to something that is defined or interpreted as a crime. A psychological definition is concerned with the individual's experiences and interpretations of the criminal act" (Lindgren, Nikolić-Ristanović, 2011: 20). When we analyze the position of the victim in Macedonian criminal law and elsewhere, it is evident that only the legal concept of the victim is relevant, while the other mentioned aspects of defining the victim can be further used in the sociological or psychological context.

Categorizations and typologies of victims

It is interesting to analyze the evolution of the categorization of victims according to some authors who have worked in this field. In this regard, this article tries to indicate some categorizations found in the early theoretical schools of victimology, taking into consideration specifically the positivist victimology of Von Hentig and Mendelsohn, and therefore, make a retrospective to the way the victim of crime was perceived in the beginning of the so called victimological era in comparison with the way the victims are categorized in contemporary laws.

It needs to be clarified that the history of the victimological scientific approach is enriched with different ideas and explanations of the causes and forms of victimization. There have been different reactions of criticism towards positivist victimology and, therefore, new schools of thought have emerged, such as conservative victimology, radical victimology, Marxist victimology, feminist victimology, etc. It is not the aim of this article to discuss in details the views of the mentioned schools of thought. Instead, the article aims to shortly discuss the general points of view of these very different victimological schools.

Categorization under the positivist victimology

As explained by Ben David, "The positivist victimologist drew attention to the victim, and the socio-cultural factors that are most likely to produce victims. Their main issues are why some persons become victims more so than others, and what are the consequences of the recognition of victimization and its impact on the general social condition and the law" (Ben David, 2000: 60). Other authors, such as Wolhuter et al., compare the positivist victimology to the positivist criminology and indicate how both apply the same logic in the process of explaining why a person appears as a criminal or a victim and how these categories "differ" from regular persons. Most of the authors that explain the positivist approach to victimology indicate that the positivists concentrated mostly on the measurement of the amount of victimization, therefore, they worked hard on creating typologies of victimization, analyzed the relation between the criminal and the victim ("doer-sufferer" relationship of Von Hentig, or the "penal couple" of Mendelsohn) trying to indicate ways in which victims may participate in crime. As Wolhuter et al. emphasize "The hunt was to discover what distinguishes victims from the ideal-typical individual who does not suffer crime" (Wolhuter, Olley, Denham, 2009: 14). An interesting conclusion that is shared by some authors explains that while the victim was in a way re-discovered by the positivist victimology, it is interesting that he/she "emerged not as an individual worthy of sympathy or compassion but as a possible partner or contributor to his or her own demise" (Doerner, Lab, 2002: 4). The positivist criminology and victimology gave a great contribution to better understanding of both the criminal and the victim, as well as measuring the nature and extend of crime; however, these approaches have

been also criticized for shortcomings and incomplete assumptions on the causes of victimization.³

a) The typology of victims according to Von Hentig

As explained by Dussich (2010: 46), Doerner and Lab (2002: 5), and also Halili (2007: 54), Von Hentig categorizes victims into thirteen categories: 1) The young; 2) The female; 3) The old; 4) The mentally defective and deranged; 5) The immigrants; 6) The minorities; 7) The dull normal; 8) The depressed; 9) The acquisitive; 10) The wanton; 11) The lonesome and the heartbroken; 12) The tormentor; and 13) The blocked, exempted, or fighting.

The factors of this taxonomy correlate with the previous categorizations of victims according to this author to three main categories: a) general (age, vulnerabilities); b) psychological (depressed acquisitive, loneliness); and c) activating (victim turned offender).

Dussich explains that Von Hentig's "schema was based on psychological, social and biological factors" (Dussich, 2010: 46), whereas Doerner and Lab indicate that, according to Von Hentig, victim characteristics may contribute to the victimization episode (Doerner, Lab, 2002: 7). It is evident that the typology presented by Von Hentig does not correlate with legal categorization of the victims. Legal typologies were developed later, when the Victims' Rights Movement achieved certain positive results especially in introducing certain rights for the victim within the criminal legislation. Von Hentig's typology is important because it explains many types of victims that he considers to be important for classification. As with other authors of positivist victimology, the idea is to present ways in which the victimization can be empirically measured.

b) Categorization of victims according to Mendelsohn

Mendelsohn (cited according to Doerner and Lab, 2002: 6-7; Halili, 2007: 55) identifies six basic categories of victims in his struggle to better understand the role of the victim while defending his offenders (he served as a defense attorney): 1) The completely innocent victim; 2) The victim with minor

³ Wolhuter, Olley and Denham explain that the positivist victimology concentrates only in conventional crimes and considers the home as a safe place, an opinion which is confronted by feminist victimology and other theories that indicate the importance of other major source of victimisation such as the domestic violence or corporate crimes (Wolhuter, Olley, Denham, 2009).

guilt; 3) The victim who is as guilty as the offender; 4) The victim who is guiltier than the offender; 5) The most guilty victim; and 6) The imaginary victim.

This is one of the best known typologies provided from the positivist school of victimology and has been seen useful by many authors primarily for identifying the relative culpability of the victim in the criminal act (Doerner, Lab, 2002: 7). Furthermore, apart from being easily comprehensible, the categorization given by Mendelsohn involves an important legal perspective, which derives from the fact that he was an attorney at law. Therefore, this categorization can serve as a good tool for measuring victimization in different situations that correspond to criminal law. For example, one of the mentioned categories is “the most guilty victim” which corresponds to the victim of homicide committed under self-defense. All the categories mentioned in Mendelsohn’s typology correspond to similar legal situations. However, the shortcoming of this categorization is the strict distinction which correlates mostly with conventional types of crime, and therefore can easily be interpreted in contradiction with the interests and the rights of the victim. For example, if the female victim of domestic violence has provoked in any way the perpetrator of the violence, she will not be considered an entirely innocent victim.

c) Categorization of victims according to Fattah

Fattah, who developed the well-known scheme of theoretical models of victimization,⁴ is one of the contemporary representatives of positivist victimology. An interesting observation to the scheme model of Fattah is that, according to that scheme, the only way of a person not to become a victim is to avoid all the components mentioned in that scheme. In fact, it is quite un-realistic and unlikely to live in a certain way in order to avoid all the ten components and avoid victimization altogether. As Wolhuter, Olley and Denham explain, “the positivist concern with the role of the victim may be interpreted as victim blaming” (Wolhuter, Olley, Denham, 2009: 16). This observation brings the emphasis to the next subtitle.

⁴ Fattah uses ten different components into his scheme: 1) opportunities; 2) risk factors; 3) motivated offenders; 4) exposure; 5) associations; 6) dangerous times and dangerous places; 7) dangerous behaviors; 8) high-risk activities; 9) defensive/avoidance behaviors; and 10) structural/cultural proneness. These components are thoroughly explained in Fattah’s work (Fattah 2000a: 30-32; Fattah, 2000b: 65-66).

Conservative criminology and victimology

The conservative criminology emerged during the 1980s and early 1990s at the time when US and UK were governed by the New Right (Wolhuter, Olley, Denham, 2009: 17). The essence of conservative theories is that they attributed crime to individual choice or pathology rather than to the structural inequalities of society (Lilly, Cullen, Ball, 2002). One of the most famous representatives of the conservative criminology, Wilson, in his book *Thinking about Crime*, explains his concept of shaping the human nature through socially progressive policies and rehabilitation. In the conclusions of this book he states: "Wicked people exist. Nothing avails except to set them apart from innocent people. And many people, neither wicked nor innocent, but watchful dissembling, calculating of their chances ponder our reaction to wickedness as a clue to what they might profitably do." (Wilson, 1985: 260).

Wilson points out that the social progress does not prevent crime. He describes criminals as calculating individuals who are looking for a chance to profit and whose decision whether or not to commit crime may be affected by social measures to prevent crime and punish wrongdoers (Wolhuter, Olley, Young, 2009: 18). Therefore, he is prone to severer and more effective crime control policies that include first and utmost the element of retribution.

In this regard, the most important contribution of the conservative criminology to victims rights is the development of the discourse that favors the recognition of victims' rights to participate in sentencing decisions as a means of exacting retribution (Wolhuter, Olley, Young 2009: 20).

One of the major shortcomings of the conservative criminology was that it focused strictly on predatory crime (burglaries, robberies, rapes, murders), entirely ignoring the white collar crime. Although a very important aspect of everyday life, the predatory crime is far from being the only or the most important part of the crime suffered by victims. Therefore, the conservative criminological approach is often regarded as partial, since it does not include many other important forms of crime. Furthermore, the conservative victimology does not offer a comprehensive categorization of crime victims.

Radical victimology

Radical victimology will be shortly approached in this article through the three forms of its appearance: Marxist victimology, left realist criminology and feminist victimology.

As explained by Wolhuter, Olley and Young, the Marxist approach to crime focused on the crimes of the economically deprived as well as the economically privileged (Wolhuter, Olley, Denham, 2009). Taylor, Walter and Young state that both economically deprived and those privileged offenders share the same qualities as they occur in the context of a society where there is a struggle for property, wealth and economically self-aggrandizement, where there are unequal opportunities and where both, rich and poor pursue legal and illegal ways of amassing wealth (Taylor, Walter, Young, 1975). The Marxist criminologists also indicated that law enforcement is much weaker as regards ruling-class crime and more resources are devoted to the conviction of working-class offenders. Moreover, the corporate crime involves much greater financial cost to society and seriously harms the health of the citizens causing high rates of death and injuries (Box, 1983). Although indirectly, the Marxist victimological approach categorizes victims of working-class crime and those of corporate crime. This approach does not distinguish a separate typology of these victims, instead, explaining the nature of these two aspects of crime, it actually reveals a distinction that was ignored by earlier criminological and victimological approaches and emphasizes the class division and social inequality as an important cause of crime and victimization.

As explained by Young, the central tenet of left realism is to reflect the reality of crime. The left realists refer to the impact of conventional and street crime and indicate that “[w]hilst Marxist criminologists, to whom they refer as ‘left idealists’, may be correct to point out how middle-class and professional people commit crimes such as pollution and tax fraud, they point out that it is necessary to focus on the impact of intra-class crime committed by the poorest against people within their own communities” (Wolhuter, Olley, Denham, 2009: 22). They draw the attention to the crimes that the poorest sections of society are most likely to suffer indicating that these people are additionally victimized by corporate crime, experiencing the greatest impact of crime due to their lack of income and resources. On the side of the crime victim, left realists opened the very important discussion about the relative vulner-

ability of certain groups and how some groups are not only more likely to be victims of crime but also less able to cope with the impact of crime (Wolhuter, Olley, Denham, 2009: 23). Within left realism, the victim survey became a potentially key research tool for providing a better understanding of victims. This approach of a synthesis of theories of crime and victimization is somehow lacking in the earlier mentioned criminological and victimological schools. Hence, the left realists can be seen as distinguished critics of positivist, conservative and Marxist criminology. However, despite the efforts of the left realists to take into consideration the impact of predatory crime, corporate crime, racially motivated crime and domestic violence and document these crimes more accurately, they have been criticized for failing to appreciate that not all victims want to reveal their victimization in surveys and that sometimes that way of measuring crime may not be appropriate. Furthermore, Spalek has indicated that their "understanding of race issues is ... partial and incomplete" (Spalek, 2006: 41).

Feminist criminology and victimology raised the concern that existing criminological theories were 'gender-blind' and that crime was by large regarded as "men's work, not women's" (Wolhuter, Olley, Denham, 2009: 23-24). Feminist scholars criticized positivist victimology for engaging in victim-blaming based on gender stereotypes and assumptions of what behavior is 'appropriate' for women. Furthermore, radical feminism was concerned to develop a critique of the institution of patriarchy, which was regarded as the most fundamental, widespread and enduring form of oppression which permeates all social institutions and beliefs. They highlighted the problem of violence against women and how that is often hidden by state institutions and not at all or wrongly prosecuted and punished. In this regard, the feminists also point that the institution of patriarchy generated a dichotomy between the public and private spheres, causing the disregarding of domestic violence by state institutions as a private matter within the family. Radical feminists have been challenged by critical race feminists who criticized the formers of constructing all women's experiences of victimization on the basis of white women's experiences, obscuring minority ethnic women's experiences (Wolhuter, Olley, Denham, 2009: 25). Despite the critiques, the feminist victimology raised very important issues of gender equality in terms of dealing with crime and producing policies of crime control and prevention.

It can be noticed that the different forms of radical criminology and victimology offer an approach that tries to elaborate the essence of crime and victimization taking into consideration the social dimensions of wealth and power, social structure and class, as well as gender. Although they do not offer strict typologies and categorizations of victims as the positivists do, one cannot overpass the very important and essential contribution to a better understanding of the causes of crime and victimization.

Critical victimology

According to Mawby and Walklate, critical victimology is “an attempt to examine the wider social context in which some versions of victimology have become more dominant than others and also understand how those versions of victimology are interwoven with questions of policy response and service delivery to victims of crime” (Mawbi, Walklate, 1994: 21).

Wolhuter, Olley and Denham explain that Mawbi and Walklate “criticized positivist victimology for searching for regularities or patterns which precipitate victimization” (Wolhuter, Olley, Denham, 2009: 26). Furthermore, the victim-blaming concept of victim precipitation marginalizes feminist concerns with gender crimes. However, Mawbi and Walklate also indicated the weaknesses of radical victimology and developed “a critical victimology that is concerned to document victims’ lived realities as well as the way in which the social structure shapes these lived realities” (Wolhuter, Olley, Denham, 2009: 27).

Regarding the categorization of victims, it is especially interesting to mention the dilemma that Walklate emphasizes with her writings, especially in her book *Imagining the victim of crime*, where she indicates that in modern times, having in mind the spread of violent crimes and terrorism attacks, everybody can become a victim, regardless of their personal characteristics. This is a very important step forward in comparison to the way the victims were categorized in other schools and sets up a very distinctive standard of critical victimology (Walklate, 2007).

Further contemporary categorizations of victims

Lindgren and Nikolić-Ristanović in their book *Crime Victims: International and Serbian Perspective* give a very interesting and summarizing cat-

ategorization of crime victims based on different victimological theories and approaches developed to this date. Hence, they differentiate four major types of victims:

- 1) The ideal victim: the authors hereby explain the approach of Nils Christie who indicates six characteristics of the ideal victim: "a) the victim is weak; b) the victim is involved in a respectable activity; c) the victim is en route to a place which is beyond reproach; d) the perpetrator is dominant to the victim, and can be described in negative terms; e) the perpetrator is unknown to the victim and has no relation to the victim; and f) the victim has enough influence to assert victim status"⁵ (Christie, cited according to Lindgren, Nikolić-Ristanović, 2011: 21-22).
- 2) The complicit victim: the authors explain that the perception provided by the "ideal victim" approach is very limited and unrealistic since in reality, very often the victim and the offender categories are perplexed and cannot be strictly separated in their roles. The authors mention the case of provocative or intoxicated behavior by the victim at the time of crime, explaining that although not a justification for the occurrence of the crime, it can effect both the classification of the crime and the sentence in court.
- 3) The passive victim: the authors explain that the passiveness of the victim may also affect the way the crime itself is going to be interpreted by the state institutions. Therefore, there are many cases when the victims are actually treated as offenders because of their passiveness during the attack (especially in cases of rape and other sex crimes). An interesting example of this is the fact that in most of the countries in the Balkan region (including Macedonia) the definition of the crime of rape requires that the victim shows continuous resistance during the sexual intercourse, which can be particularly harmful or even fatal for the victim.
- 4) The resistant victim: authors explain that the situations where the victim is "ideal" in terms of being conscious of the attack and willing to cooperate and end the status of victimization through seeking help and following the counsel of the relevant institutions, are very rare in reality. Therefore, it needs to be established that: "Provocative behavior on behalf of the victim cannot lead to a situation where formal rights are neglected or question-

⁵ Authors Lindgren and Nikolić-Ristanović thoroughly explain the politics behind ensuring the status of victim indicating that it depends very much on the pressure certain interest groups can have among policy-makers and state institutions.

ned. An individual does not have to be innocent to receive help and protection. The fact that a victim is intoxicated or 'in an unsuitable place' does not constitute mitigating circumstances for the perpetrator" (Lindgren, Nikolić-Ristanović, 2011: 23).

This categorization is very useful for many reasons: a) it comprehensively distinguishes between different types of victims; b) it indicates real life situations which correspond to the victim type; c) it summarizes typologies and categorizations found in different victimological scholar approaches; and d) it offers a fundament for establishing a legal classification of victims of crime.

Normative categorization of victims: The example of the Republic of Macedonia

Traces of different theoretical categorizations of victims can be seen in the way the crimes and the criminal responsibility are defined in the Criminal Code of Republic of Macedonia. For example, Mendelsohn's typology of victims is very evident in the way of defining self-defense where the offender, in fact, bears no responsibility if he has killed or severely harmed a victim who has unlawfully assaulted that person. Certainly, it needs to be established that the person who claims self-defense did not originally and intentionally provoke the victim to assault him so that he can afterwards kill him in self-defense. That is a typical example where the roles of the victim and offender are perplexed and need to be thoroughly distinguished.

When it comes to criminal procedure, the rights provided for the victims of crime are intended for "normal" cases where there is a crime, a perpetrator and a victim. The Criminal Procedure Code of 2010 (in text that follows: CPC)⁶ in Republic of Macedonia indicates four major rights that derive from the UN Declaration of the rights of the victim, which was mentioned earlier. These include the right to compensation of damage, the right to actively take part in the criminal procedure, the right to protection from continued and secondary victimization and the right to assistance. Furthermore, the victims of crime are categorized in several categories within CPC, thus, as it will be explained in the following subtitles, the mentioned rights are not inclusive for all categories of victims.

⁶ Criminal Procedure Code, Official Gazette of RM, no. 150/2010.

Categorization of victims in the CPC 2010

The CPC 2010 (entered into force in December 2013) defines the crime victim as any person who has suffered harm including physical or mental harm, emotional suffering, material loss or other harm or endangering of their rights and interests as a result of a crime (CPC, art. 21, par. 4). It separates this concept from the "injured party" explaining that the latter concept, apart from the crime victim, includes any other person whose property has suffered harm as a result of the crime, and therefore takes part into the criminal procedure together with the prosecutor or only in regard of his claim for damage compensation (CPC, art. 21, par. 5). The CPC dedicates an entire chapter (Chapter 5) to the crime victims where it indicates their rights (Kalajdžiev, Lažetik-Bužarovska, 2011). As it will be explained in the following subtitles, the law makes difference between basic rights of all victims and additional rights for victims of specified offences and vulnerable categories of victims. Thus, there are four categories of victims' rights in this chapter: a) rights of victims of all crimes; b) rights of victims of severe crimes; c) rights of vulnerable categories of victims; and d) rights of victims of crimes against sexual freedom and sexual moral, crimes against humanity and international law.

a) Rights of victims of all crimes

CPC 2010 provides that every crime victim has the following rights:

- To actively participate in the criminal procedure as part of the prosecution or as the party who seeks compensation for the suffered damage (the "injured party");
- Right to special care and attention by the institutions and subjects who take part in the criminal procedure;
- Right to psychological and other kinds of professional assistance and support given by institutions, organs and organizations who work with victims' assistance (CPC, art. 53, par. 1).

The law specifically indicates the obligation of the police, prosecution, court to carefully address the victims and their needs and to provide them knowledge of their rights and position (CPC, art. 53, par. 2). In terms of the four internationally recognized and defined rights of the crime victim, it can

be observed that the right to actively take part in the procedure, the right to compensation and the right to assistance are guaranteed by these provisions. The right to protection from secondary victimization during the criminal procedure is also partially provided having in mind that it only indicates protection from secondary victimization in the time of proceedings, whereas the protection from continuous victimization through witness and victims' protection program is not included for this general category of victims. However, it must be emphasized that although the law provides certain rights for all victims of crime, it does not provide for any strong mechanism of their application. The law merely obliges the officers and the institutions to take care for the rights of the victim, to treat them with respect and to counsel them about their rights, but it does not indicate how the victim can react to the violation of these obligations. There are no established policies neither competent institution that would specifically deal with the protection of the rights of the crime victim.

b) Rights of victims of severe crimes

Under CPC 2010, victims of crimes sentenced to more than four years imprisonment are entitled to compensation of damages provided by a public fund, as well as to free representation at the criminal procedure (if they have suffered serious psycho-physical harm or have suffered harsh consequences from the crime) (CPC, art. 53, par. 3). The law provides that the Public Fund for compensating the crime victim will be established with a separate law. Unfortunately, 6 years later, such law has not been adopted yet. Moreover, the requirement that the victim should have suffered serious psycho-physical harm or harsh consequences from the crime in order to have the right to a paid attorney is not considered to be fair to the victim. It would be more acceptable to consider that right for all victims of violent crimes as well as for the categories to be explained in the following subtitle.

c) Rights of vulnerable categories of victims

CPC 2010 provides that vulnerable categories of victims are entitled to measures of witness' and victims' protection. The CPC defines the categories of vulnerable victims as following:

- Persons under the age of 18 (indicated as children),
- Persons who could put themselves or their close family in danger while giving testimony related to the crime (persons under risk of attack),
- Persons who, because of their age, the nature of the crime, physical or mental disability or other evident health condition, social and cultural history, family circumstances, religious beliefs or ethnicity of the victim, the behavior of the defendant, his family or friends towards the victim, could have negative consequences on the victim's psychological or physical health or negatively could effect the quality of their testimony (especially delicate victims).

These three categories of victims indicated as vulnerable categories have the right to special protection by witness and victims' protection measures and programs which are, in most cases, mandatory for children and especially mandatory for child victims of sex crimes, violent crimes and human trafficking (CPC, art. 54, par. 1-6).⁷ In cases of victims under risk, the will of the victim is decisive regarding the implementation of witness protection programs.

d) Rights of victims of crimes against sexual freedom and sexual moral, crimes against humanity and international law

Apart from the above mentioned rights, victims of sexual crimes and international crimes against humanity have the following subsequent rights:

- Right to a conversation with an attorney or representative, prior to their testimony when they have a claim for damages (the law indicates the "right to a conversation with an attorney" not the right to actually be represented by one),
- Right to be interrogated by a person of the same gender at the police station or at the office of the prosecutor,
- Right to not answer private questions that are not related to the case,
- Right to ask for interrogation thought audio-visual means of communication as provided by this law,
- Right to ask for the exclusion of the public from the hearing of the case (CPC, art. 55, par. 1).

⁷ Measures of protection consist of audio-visual recording of the testimonial of the child victim. Only in extraordinary occasions the child victim can be interrogated for a second time.

The above mentioned rights are intended to protect the victims of these crimes from secondary victimization and intimidation due to the nature of sexual crimes.

Reflection on certain problems regarding categorization of victims and victims' rights in Macedonia

There are several problems that occur regarding the nature of categorization of victims in general and in particular in Macedonia.

Firstly, one of the intentions of the legislator while elaborating the CPC 2010, was to put some balance in the criminal procedure and clearly indicate the parties of that procedure (Kalajdžiev, Lažetik-Bužarovska, 2011). Therefore, the roles of the court, the prosecution and the defense were separated and clearly defined. The intention was also to put some balance between the position of the defendant and that of the crime victim. This is a global struggle put forward by the victims' rights activist and victimologists. However, for the moment, that battle is not yet won since there is not an effective balance between these two subjects of the procedure. Namely, the rights of the defendant are internationally recognized and guaranteed by real obligations for the states and mechanisms of judicial protection (thus the European Convention of Human Rights being a convention, guarantees the due process for the defendant but not the rights of the crime victim, and the European Court of Human Rights provides real obligations for states to respect the rights of the defendant but not directly for the crime victim), whereas the rights of the crime victims are only defined by international soft law standards (mostly by declarations and resolutions instead of conventions). There are, of course, evident exclusions to this approach, such as, for example, the EU Directive on Minimum Standards on the Rights, Support and Protection of Victims of Crime which is obligatory for EU members and as well for states that are in the process of EU accession (The European Parliament, 2012). However, these are EU standards that are thoroughly applied only after a country fully joins the Union. Therefore, international instruments that are binding in the level of Council of Europe and the ECtHR are urgently needed, especially having in mind their broader application in a larger number of countries compared to the EU standards.

Secondly, both in international and national perspective, the link between the categorization of victims and their rights is very indicative. Namely, the victims need to firstly prove their status of a victim and secondly, they need to prove they belong to a special category of victims in order to claim their substantial rights. This should not be understood in any way as a claim to reduce the due process rights of the defendant. Instead, the aim is to establish a legislative practice where the victim has certain rights in the criminal procedure that are not directly linked to its categorization or are not limited because of the characteristics of the victim. When it comes to the status of victim and the rights related to it, there are many situations when the victim, being a female person with a certain profession, or sometimes only a certain character and behavior, is denied of her most important rights as the victim and is blamed for what has happened to her. This surely is linked to many prejudices that still exist in terms of gender and other characteristics of victimization. Measures need to be taken to avoid any unfair treatment of the victim of crime.

Thirdly, a very important problem with the legislation in Macedonia, and in some other regional countries, is that there are good laws which are not implemented in practice. Thus, Macedonia is continuously criticized on this matter in the European Commission Annual Progress reports especially in regard to the protection of children and child victims. The 2013 and 2014 Progress reports (European Commission 2013, 2014) mentioned the following problems in this regard: a) insufficient protection of child victims and compensation of their damages; b) understaffed and underpaid centers for social works; c) non-realistic budgeting of the state fund for compensation of child victims (it operated under the old Law on Juvenile Justice with an annual budget of approximately 8000 Euros); d) lack of coordination between state institutions with regard to justice for children; and e) underequipped police stations for interrogating children in criminal procedure.

Conclusion

Based on the above mentioned theories and legal approaches, several conclusions can be made. There are different categorizations and typologies of victims that were developed throughout the history of victimology. This article tried to put an emphasis to the categorizations done by positivist victi-

mology and to explain briefly the reactions of conservative, radical and critical victimology. It also described certain modern ways of categorizing victims based on the writing of Lindgren and Nikolić-Ristanović (2011). These categorizations and typologies are very important not only in a theoretical aspect, but also in terms of interpreting the law.

Regarding the legal categorization of victims of crime, the article explained the categorization in the CPC in Macedonia. An interesting observation is that the law makes difference between basic rights of all victims and additional rights for victims of specified offences and vulnerable category of victims. Regarding the rights of the crime victims, the most important challenges include the very old dilemma whether there can be a real balance between the rights of the victim and those of the defendant. Furthermore, it is also very important to note that in Macedonia, it is evident that victims' rights are well indicated in the laws, but there is serious lack of will and resources to actually implement them in practice. In this regard, the following recommendations can be presented:

- 1) It is very important to ensure that especially the vulnerable categories of victims, and most especially the children, receive the guaranteed protection and assistance. Urgent reforms are needed in order to ensure that the child victims are not victims of secondary victimization and other kinds of victimization (investing in the infrastructure of police stations in order to have adequate areas for interrogating child victims, investing in human resources and ensuring that capable and eligible staff interrogates the child victims and assists them in court procedures, investing in audio-visual technology, etc.)
- 2) Another very important recommendation would be to encourage special protection for victims of hate crimes, having in mind that this term is not mentioned as a separate category of vulnerable victims. It is also very crucial for the sexual orientation to be recognized among the categories of victims of hate crimes.
- 3) Provisions that define compensation of damages and legal assistance for the victims should be thoroughly implemented in practice. In order to achieve this, serious financial investments are needed in regard of implementing the laws in practice.

Bibliography

- Ben David, S. (2000) Needed: Victim's Victimology. In: P. Friday, G. Ferdinand Kirchhoff (eds.) *Victimology at the Transition From the 20th to the 21st Century: Essays in Honor of Hans Joachim Schneider*. Montreal: Shaker Verlag in cooperation with World Society of Victimology Publishing Monchengladbach, pp. 55-72.
- Box, S. (1983) *Power, Crime and Mystification*. London: Tavistock.
- Criminal Procedure Code, Official Gazette of Republic of Macedonia, no. 150/2010.
- Doak, J. (2008) *Victims' Rights, Human Rights and Criminal Justice: Reconceiving the Role of Third Parties*. Portland: Hart Publishing.
- Doerner, W., Lab, S. (2002) *Victimology*. Cincinnati: Anderson Publishing Co.
- Halili, R. (2007) *Viktimologjia*. Prishtina: XHAD Studio.
- Kalajdžiev, G., Lažetik-Bužarovska, G. (2011) *Zakon za krivičnata postanka*. Skopje: Akademik.
- Kirchengast, T. (2006) *The Victim in Criminal Law and Justice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lilly, J., Cullen, F., Ball, R. (2002) *Criminological Theory, Context and Consequences*. Thousand Oaks: Sage Publications Inc.
- Lindgren, M., Nikolić-Ristanović, V. (2011) *Crime Victims: International and Serbian Perspective*. Beograd: Organization for Security and Cooperation in Europe, Mission to Serbia, Law Enforcement Department.
- Mawbi, R., Walklate, S. (1994) *Critical Victimology: International Perspectives*. London: SAGE Publications.
- Spalek, B. (2006) *Crime Victims: Theory, Policy and Practice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Schafer, S. (1968) *The Victim and His Criminal*. New York: Random House.
- Taylor, I., Walton, P., Young, J. (1975) *Critical Criminology*. London: Routledge and Kegan Paul.
- The European Parliament (2012, November 14) Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council Establishing Minimum Standards on the Rights, Support and Protection of Victims of Crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. *Official Journal of the European Union* no. L315/57.
- Walklate, S. (2007) *Imagining the Victim of Crime*. New York: Open University Press.
- Wilson, J. (1985) *Thinking about Crime*. New York: Vintage Books.

Wolhuter, L., Olley, N., Denham, D. (2009) *Victimology: Victimisation and Victims' Rights*. London: Routledge Cavendish.

Young, A. (2001) *The Role of the Victim in the Criminal Process*. Ottawa: Department of Justice.

Internet sources

Dussich, J. (2010) The Challenges of Victimology, Past, Present and Future. *The 144th International Seniors Seminar Visiting Experts' Papers, Resource Materials Series No. 81, pp. 41-75*. Available at: http://www.unafei.or.jp/english/pdf/RS_No81/No81_09VE_Dussich.pdf, page accessed 12.1.2016.

European Commission (2013) The Former Yugoslav Republic of Macedonia Progress Report. Available at: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2013/package/mk_rapport_2013.pdf, page accessed 8.2.2016.

European Commission (2014) The Former Yugoslav Republic of Macedonia Progress Report. Available at: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-the-former-yugoslav-republic-of-macedonia-progress-report_en.pdf, page accessed 8.2.2016.

Fattah, E. (2000a) Victimology - Past, Present and Future. *Criminologie*, 1. Available at: <http://www.erudit.org/revue/crimino/2000/v33/n1/004720ar.pdf>, page accessed 2.3.2016.

Fattah, E. (2000b) Victimology Today, Recent Theoretical and Applied Developments. *112th International Training Course Visiting Experts' Papers, Resource Material Series no. 56, pp. 60-70*. Available at: http://www.unafei.or.jp/english/pdf/RS_No56/No56_09VE_Fattah2.pdf, page accessed 2.2.2016.

United Nations. (1985, November 29) *Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power*. Available at: <http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r034.htm>, page accessed 3.12.2015.

BESA ARIFI*

Kategorizacija žrtava kriminaliteta: Poređenje teorije i zakonodavstva

Cilj ovog rada je analiza kategorizacije žrtava kriminaliteta od strane nekoliko viktimoloških pravaca i poređenje sa kategorizacijom žrtava u Zakoniku o krivičnom postupku Makedonije. U prvom delu rada su, polazeći od pristupa pozitivne, konzervativne, radikalne i kritičke viktimologije, analizirane različite teorijske kategorije žrtava. Prikazano je poređenje teorijske i zakonodavne kategorizacije žrtava. Mnoge države su reformisale svoje krivično zakonodavstvo u pravcu garantovanja određenih prava žrtvama kriminaliteta. U drugom delu rada prikazana je kategorizacija žrtava sadržana u Zakoniku o krivičnom postupku Makedonije. Kategorizacija žrtava je povezana sa posebnim pravima koja su žrtvama garantovana zakonom. Rad se završava zaključcima i preporukama u vezi sa kategorizacijom žrtava i njihovim posebnim pravima. Pri tome, posebno je istaknut značaj efikasne implementacije prava koja su žrtvama zagarantovana.

Ključne reči: žrtve, prava žrtava, kategorizacija žrtava, Republika Makedonija.

* Dr Besa Arifi je vanredna profesorka Pravnog fakulteta Jugoistočnog Evropskog Univerziteta u Tetovu, Republika Makedonija. E-mail: b.arifi@seeu.edu.mk.

TEMIDA
2016, vol. 19, br. 3-4, str. 517-538
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1604517S
Pregledni rad
Primljeno: 21.8.2016.
Odobreno za štampu: 5.12.2016.

Pravo na istinu žrtava represivnog režima u međunarodnom javnom pravu

MIROSLAV STEVANOVIĆ*

Raskid sa represivnim režimom, a pre svega saniranje posledica po žrtve represije, obuhvata utvrđivanje istine o karakteru, nosiocima i metodima sistematskog kršenja osnovnih ljudskih prava. Mnogi međunarodni instrumenti koji se bave problemom žrtava represivne vladavine i raskida sa represivnim režimom prepoznaju pravo na istinu. Predmet rada je normativna sadržina prava na istinu i aspekti ovog pojma koje jurisprudencija međunarodnih sudova prepoznaće u odnosu na žrtve represivnih režima. Rezultati analize ukazuju da koncept prava na istinu postavlja pred države zahtev da nastoje da obezbede institucionalne preduslove individualnim i kolektivnim žrtvama za saznanje i dostupnost istine, ali da sudska praksa ne prepoznaće kao utuživo ni jedno ovlašćenje koje proizilazi iz prava na istinu. Pravo na istinu trenutno predstavlja načelo koje je modalno u ostvarivanju nekih međunarodno zaštićenih prava ličnosti, ali postoje indicije da se normativno oblikuje u pravcu pravnog načela tranzicije. Cilj rada je kritička analiza dometa prava na istinu u međunarodno-pravnoj zaštiti individue od sistemske represije režima.

Ključne reči: pravo na istinu, represivni režim, prava žrtava represije, dostupnost istine, traganje za istinom.

* Dr Miroslav Stevanović je docent na Akademiji za nacionalnu bezbednost i savetnik u Bezbednosno-informativnoj agenciji Republike Srbije. E-mail: mstvnn297@gmail.com.

Uvod

Represivni režim dovodi do stanja koje, sa aspekta žrtava represije, nije u skladu sa međunarodnim pravom, a često ni unutrašnjim pravom države.¹ Legalizacija položaja ove kategorije lica iziskuje da država u odnosu na njih primeni mere kompenzacije, reparacije i satisfakcije. Saniranje položaja žrtava, sa aspekta legitimite države, iziskuje i raskid sa vanzakonskim strukturama moći, deinstitucionalizacijom i parasistemskim metodama funkcionisanja, kao i ublažavanje tenzija u društvu. U praksi raskida sa represivnim režimima razvijeni su specifični tranzicioni mehanizmi: 1) akti administriranja pravde, kao alternativa merama pravne države; 2) metode suočavanja sa prošlošću, kao podsticaj usvajanju demokratskih vrednosti; i 3) reforme propisa i institucija, kao podrška procesu uspostavljanja vladavine prava. Delotvornost ovih mehanizama zavisi od utvrđivanja istine o žrtvama i o prirodi i metodama represivne vladavine.

Utvrđivanje istine o žrtvama i metodama represivnog režima doprinosi delotvornom raskidu sa represivnim režimom. Relevantnost istine za pravno valjano postupanje u tom procesu proističe iz potrebe suočavanja sa dva izazova. Jedan je to da primena tajnih poluga represije i nekažnjivosti vladavine, u vidu kontrole kulture i istorije, iziskuje reviziju istorije i utvrđivanje istine u pravom uređenim postupcima, a zbog njihove tajnosti i skrivenosti iza pravnih formi za istorijsku i procesnu istinu potreban je institucionalni mehanizam koji može da utvrdi obim i prirodu represije (Teitel, 2014: 78, 92). Drugi je posledica spornog integriteta države i državnih službenika odgovornih za kršenja osnovnih prava ličnosti, u vidu podrivenog poverenja građana (Vodanelić, 2003: 59-60; Milosavljević, 2006: 3), zbog čega neophodni kvalitet istorijske i procesne istine nije moguće obezbediti u okviru nadležnih organa, već su potrebne garancije ostvarivosti kako bi se obezbedila podrška javnosti. U tranzicionoj praksi razvijena su dva metoda institucionalizacije istine: deklasifikacija dosjeda lica formiranih u periodu represije i *ad hoc* tela za utvrđivanje istine. Institucionalizacija istine, međutim, u nadležnosti je tranzicionih država, koje generalno odlikuje politička i društvena nestabilnost. Predmet rada je primena prava na istinu, kao alata legalizacije i saniranja položaja

¹ U skladu sa međunarodnim pravom nije ni položaj nosilaca represije, zbog čega se od država očekuje da se odrede prema represiji kao načinu vladavine, primenom sankcija, diskvalifikacija ili/i amnestija.

žrtava represivnog režima. Cilj rada je kritička analiza dometa prava na istinu u međunarodno-pravnoj zaštiti individue od sistemske represije režima.

Kvalifikacija represivnog režima

Implementacija prava na istinu u odnosu na žrtve sistemske represije uslovljena je okončanjem represivnog režima. Ostvarenost ovog uslova nameće problem pravnog kvalifikovanja vladavine kao represivne.

Represivni režim, shvaćen kao neprihvatljiv način vladavine nad ljudima, podrazumeva negaciju političkog procesa, uz raširenu primenu nelegitimnog i nelegalnog nasilja. Radi se o vladavini koja u cilju svog održavanja, s jedne strane, suštinski ograničava mogućnost izbora nosilaca vlasti, usled čega je nereprezentativna, a s druge, ispoljava nasilan odnos u nametanju političkih stavova i suzbijanju suprotstavljenih mišljenja, usled čega je i diskriminatorna. Posledica nereprezentativnosti i diskriminatornosti su nedostatak transparentnosti i javnosti, kao i narušavanje integriteta, kao odlike upravljanja zajednicom. Problem određenja režima kao represivnog sastoji se u kriterijumu neprihvatljivog nivoa represije, koji bi bio odgovarajući za kvalifikovanje načina vladavine kao nelegalne. Kako pojam represivnog režima nije pravno definisan, ocena se vrši na osnovu političko-pravne prakse, odnosno okolnosti slučaja.

Jedan kriterijum razlikovanja legitimne vladavine je odvojenost vlasti od države. On obuhvata ocenu dva elementa: osnovnih normi, vrednosti i institucija, s jedne strane, i šta i kako vlast radi sa svojom moći, sa druge strane. Prema tom kriterijumu, autoritarni režim, kao potencijalno represivan, bio bi onaj koji odlikuje kumulativno ukidanje razlike između institucija i nosilaca moći i personalizacija institucija i/ili poistovećivanje vlasti sa državom. Ovakav način razlikovanja pati od slabosti da ne pruža elemente za ocenu legitimite represivne vladavine, zbog čega nije adekvatan da obezbedi pravnu prihvatljivost tranzicije, koja je posledica svrgavanja formalno legalnog režima.

Međunarodne finansijske institucije i mehanizmi za zaštitu ljudskih prava za kvalifikovanje režima kao represivnog primenjuju ocenu dva elementa. Prvi je nivo poštovanja osnovnih ljudskih prava, a posebno ličnog integriteta. Ovaj element polazi od postavke da represivni režimi, u nastojanju da održe vlast određene grupacije, nužno umanjuju nivo poštovanja ljudskih prava građana (Landman, 2008: 245). U tom kontekstu, njime se obuhvata pitanje

sistemske represije prema građanima, što je u skladu sa savetodavnim mišljenjem Inter-američkog suda za ljudska prava (IACtHR) da tumačenje ugovora o ljudskim pravima mora da sledi razvoj vremena i uslove,² ali ne i pitanje demokratičnosti sistema. Drugi element, korupcija, je posledica nedostatka odgovornosti i otuđene birokratije (Gilley, 2006: 57). Međunarodne finansijske institucije u sistemu Ujedinjenih nacija (u nastavku: UN), primenjuju kao kriterijum nivo korupcije, u postupku odlučivanja o odobravanju finansijskih aranžmana. Legitimitet međunarodne ocene svoje demokratičnosti nije osporila nijedna država u tranziciji, niti su iznete rezerve na kriterijume koji se primenjuju, a čak i one koje su podvrgnute kritici ili negativno ocnjene nastoje da dokažu da u vladavini poštuju liberalno-demokratske standarde.

Dopunski kriterijum za pravnu ocenu vladavine posredno proizilazi iz shvatanja da se prava, i kvalitet života koji ih olicava, ne mogu oživotvoriti samo zakonodavno (Stevanović, 2015: 163). U tom smislu, kultura mira, koju Organizacija UN za obrazovanje, nauku i kulturu (u nastavku: UNESCO) proklamuje kao set vrednosti, pristupa i ponašanja koji odražavaju i podstiču participativnu demokratiju, društvenu interakciju, ravnopravnost, solidarnost, ljudska prava, odbacivanje nasilja i sprečavanje sukoba kroz dijalog, implicira da narodi treba da budu oslobođeni pretnji, poput represije. Ostvarivanje ovih vrednosti omogućava razlikovanje uvažavanja poželjnog položaja ljudskog bića, na osnovu kriterijuma ostvarivanja kvaliteta života, a utvrđivanje istine bi predstavljalo sredstvo vladavine prava u tranziciji. Kako se utvrđivanje istine obezbeđuje i kroz postupanje sa arhivima, delotvoran raskid sa represivnim režimom obuhvata i transparentnost tranzicione vladavine.

Istina kao uslov raskida sa represivnim režimom

Kako se problem sistemskog raskida sa represivnim režimom nameće nakon njegovog formalnog okončanja, za pravnu dimenziju istine važno je očuvati tragove o događajima, pre svega u arhivima institucija represije. Kako bi omogućile saznanje istine, istrage i pristup delotvornom zadovoljenju žrtava, u skladu sa međunarodnim pravom, države treba da sačuvaju arhive i druge dokaze.³ Od država se očekuje da, u tom smislu, sprovedu: 1) mere

² IACtHR, *The Right to Information on Consular Assistance in the Framework of the Guarantees of the Due Process of Law*, Series A, No. 16, Advisory Opinion OC-16/99 of (1 October 1999), para. 114.

³ UN General Assembly, Right to the truth, UN dok. A/RES/68/165 (21 January 2014), Preamble.

zaštite i radnje kojima se sankcionisu uništavanje, prikrivanje i nedozvoljeni promet arhivima; 2) popis arhiva, uključujući delove u drugim državama; i 3) prilagođavanje propisa o pristupu i konsultovanju arhiva, između ostalog, utvrđivanjem prava subjekta dosijea na ispravku.⁴

Očekivano postupanje sa arhivima u tranziciji okvirno je definisano vrednosnim ciljevima: 1) sprečavanje sklanjanja, uništenja, skrivanja i falsifikovanja arhiva; 2) odgovornost za rad arhiva; 3) popis sadržaja i lokacija arhiva, uključujući i one u trećim državama; 4) pristup arhivima radi ostvarivanja prava žrtava i istraživanja, a posebno istorijskih, a ne radi cenzure; i 5) neograničen pristup istražnih tela arhivima, od čega odstupanja moraju biti utvrđena zakonom i podložna nezavisnom sudskom nadzoru.⁵

Svrha obezbeđivanja istine je da se žrtvama i njihovim porodicama omogući da ostvare zadovoljenje, povrate dostojanstvo i da se u društvu zatvori bolna strana istorije.⁶ Tako shvaćena svrha ima pravni značaj, u smislu da, kako nalazi Evropski sud za ljudska prava (ECtHR), pravo žrtava da saznaju istinu predstavlja element za ocenu stava države prema zločinima u prošlosti.⁷ Delegitimisanje oprosta nosilaca kršenja osnovnih prava ličnosti, kao poželjni stav države, afirmiše pristup tranziciji orientisan na interesu žrtava (Febbrajo, Sadurski, 2016: 158).

Pristup tranziciji u interesu žrtava, šire posmatrano, afirmiše i interes individue, što raskid sa represivnim režimom optereće i izazovom pravnog podvrgavanja države pojedincu, odnosno obima legalizacije suprotstavljanja nacionalnom pravu u interesu jednakosti, slobode i pravde (Douzinas, Gearty, 2014: 104). Posledica je oprez država da prihvate obaveze koje implicira koncept prava na istinu, iako nije suprotan ciljevima međunarodnog javnog prava, zbog čega se često svodi na narativ i pravno neobavezno traganje za istinom (Naqvi, 2006: 267).

⁴ UNCHR, *Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights Through Action to Combat Impunity*, UN dok. E/CN.4/2005/102/Add.1 (8 February 2005), principles 14-17.

⁵ UNCHR, *Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights through Action to Combat Impunity*, UN dok. E/CN.4/2005/102/Add. 1 (8 February 2005), principles 15-16.

⁶ UN General Assembly, *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, UN dok. A/RES/60/147 (16 December 2005), Preamble, para. 10.

⁷ ECtHR, '21 December 1989' & Others v. Romania, no. 33810/07, Judgement of 24 May 2011, para. 142; takođe, *id. Sandru & Others v. Romania*, no. 22465/03, Judgement of 8 December 2009, para. 79.

Koncept prava na istinu, u okviru sprečavanja neodgovornosti i zaštite ljudskih prava, obavezujući je u sistemu UN (Casadevante Romani, 2012: 226-227). Mirovne snage UN su, na primer, obavezne da u okviru međunarodnog humanitarnog prava poštuju *inter alia* pravo porodica da znaju gde im se bližnji nalaze i pravo na istinu.⁸ U kontekstu utvrđivanja činjenica, interes žrtava je, uz pristup pravdi, pravo na istinu (Funk, 2015: 131) koje, šire posmatrano, predstavlja podršku reintegraciji i pomirenju nakon represivnog režima, ili perioda oružanih sukoba (Evans, 2012: 212).

Pravo na istinu može se karakterisati različito, kao pravo na informaciju, pravo na znanje, ili sloboda informisanja, ali je uvek vezano za ostvarivanje međunarodno zaštićenih prava, poput prava na pristup pravdi, zadovoljenje, ili reparaciju, i proističe iz primene humanitarnog i prava ljudskih prava. U tom smislu, međunarodno se proklamuje značaj: 1) istine o kršenju osnovnih prava ličnosti do najpotpunijeg mogućeg obima za sve kategorije žrtava, a posebno o identitetu počinilaca, razlozima, činjenicama i okolnostima kršenja; 2) dužnosti države da obezbedi delotvorne mehanizme da istinu saznaju i društvo kao celina, ali i rođaci žrtava; i 3) ovlašćenja javnosti i pojedinaca na pristup informacijama do najpotpunijeg primenljivog obima.⁹ Ova načela impliciraju dužnosti države nakon represivnog režima, da: 1) sačuva arhive i potencijalne dokaze o represiji; 2) istraži sumnje i obezbedi žrtvama pristup delotvornim pravnim lekovima, kao pravni kontekst u kome pravo na istinu može doprineti zaštiti ljudskih prava i okončanju neodgovornosti.

Konceptualizacija prava na istinu

Istina je neophodna za raskid sa represivnom vladavinom nad ljudima. Međunarodno humanitarno pravo štiti pravo članova porodice nestalog i žrtava kršenja ljudskih prava ili humanitarnog prava na istinu o sudbini nestalog lica. Ovom pravu odgovara obaveza država učesnica sukoba da tragaju za nestalim osobama i stave na raspolaganje saznanja do kojih dođu.¹⁰ Pome-

⁸ UN Secretary General, *Observance of the International Humanitarian Law by United Nations Forces*, UN dok. ST/SGB/1999/13 (6 August 1999).

⁹ UN General Assembly, *Right to the truth*, UN dok. A/RES/68/165 (21 January 2014), paras. 1-5.

¹⁰ Dopunski protokol I uz Ženevske konvencije o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba, Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 16/1978, čl. 32, 33(2).

nuto pravo i obaveza se smatraju za pravilo običajnog međunarodnog humanitarnog prava (Henckaerts, Beck-Doswald, 2009: 421).

Pravo na istinu o sudbini nestalog lica, okolnostima, identitetu izvršilaca i razlozima nestanka afirmisano je i u okviru međunarodne zaštite od prisilnih nestanaka. Obaveza je države da bližnjima, kao posrednim žrtvama, obezbedi da slobodno podnose zahteve, dobijaju i saopštavaju informacije.¹¹ Omogućavanje istine o sudbini nestalih smatra se praksom koju države sprovode na osnovu osećanja o postojanju pravne obaveze. Kako primena prisilnih nestanaka krši osnovna ljudska prava i može biti sredstvo represivne vladavine, deo doktrine, zaključivanje *a minori ad maius*, nalazi u običajnoj praksi osnov prava na istinu (Mendez, 1997: 261).

Neka međunarodna tela pravo na istinu tretiraju kao pravilo međunarodnog prava. Prema Kancelariji Visokog komesara UN za ljudska prava (u nastavku: OHCHR), ono je u slučajevima kršenja ljudskih i humanitarnih prava neotuđivo i autonomno.¹² Komisija UN za ljudska prava (u nastavku: UNCHR), u okviru prava na znanje o zločinima represivnog režima, ističe pravo na istinu kao neotuđivo. U tom kontekstu, ono podrazumeva dužnost da događaji budu registrovani u evidencijama države i zato je garancija neponavljanja važna mera.¹³ Pravo na istinu nameće dužnosti države i u kontekstu suzbijanja nekažnjivosti, u smislu da predstavlja zaštitu od optužbi za prepravljanje istorije, revisionizam i poricanje.¹⁴

Druga grupa međunarodnih tela zagovara pravo na istinu kao načelo tranzicije. Generalna skupština UN proklamuje da poštovanje i obezbeđivanje prava na istinu doprinosi okončanju neodgovornosti i unapređuje i štiti ljudska prava u državi.¹⁵ Mere kojima se implementira pravo na istinu su, prema Savetu UN za ljudska prava (u nastavku: UNHRC), integralni deo ostvarivanja pravde u postrepresivnim državama.¹⁶ Na osnovu prava na istinu, UNE-

¹¹ Zakon o potvrđivanju Međunarodne konvencije o zaštiti svih lica od prisilnih nestanaka, Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 1/2011, Preamble.

¹² UNHCHR, *Study on the Right to the Truth: Report of the Office of the UN High Commissioner for Human Rights*, UN dok. E/CN.4/2006/91 (8 February 2006), para. 55.

¹³ UNCHR, *Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights Through Action to Combat Impunity*, UN dok. E/CN.4/2005/102/Add.1 (8 February 2005), principles 1, 2.

¹⁴ UN Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, *Question of the Impunity of Perpetrators of Human Rights Violations*, UN dok. E/CN.4/Sub.2/1997/20 (2 October 1997), principle 1.

¹⁵ UN General Assembly, *Right to the truth*, UN dok. A/RES/68/165 (21 January 2014), para. 1.

¹⁶ UNHRC, *Human Rights and Transitional Justice*, UN dok. A/HRC/RES/12/11 (12 October 2009), Preamble.

SKO poziva države da zakonski urede garancije za ostvarivanje načela maksimalne dostupnosti informacija, utvrđivanjem *inter alia*: 1) obaveze za dostavljanje informacija; 2) ograničenog broja izuzetaka od dostupnosti; 3) jasnih i jednostavnih postupaka za podnošenje zahteva; 4) nezavisnog i delotvornog nadzora nad dostupnosti informacija; i 5) odgovarajućih mera za unapređenje prava na informisanje. Organi i tela UNESKO su u svojim aktivnostima u oblastima prava na informisanje i slobode izražavanja obavezni da primenjuju pravo na istinu kao referentno načelo. U tom kontekstu, pravo na istinu obuhvata i načelo dobrog upravljanja jačanjem osetljivosti vlada na probleme društva.¹⁷ Ovo shvatanje obavezuje organe i tela UNESKO u oblasti uloge arhiva u zaštiti ljudskih prava i kulturne baštine. Pravo na istinu, kao načelo tranzicije, konceptualizuje poželjan odnos prema izvorima saznanja o događajima, pre svega prema dosjeima bivših institucija represije.

Iz navedenih poimanja proističu četiri vrednosne dimenzije prava na istinu: 1) istina o sudbini žrtava, kao pravo članova porodica nestalih i zatočenih;¹⁸ 2) istina o teškim kršenjima ljudskih i humanitarnih prava (mučenja, prisilni nestanci, vansudska pogubljenja i međunarodna krivična dela), kao obaveza država;¹⁹ 3) istina o sudbini žrtve, razlozima, okolnostima, učesnicima i obimu viktimizacije, kao pravo članova porodice direktnе žrtve;²⁰ i 4) maksimalna dostupnost podataka u posedu javnih vlasti svim kategorijama žrtvi.²¹ Obezbe-

¹⁷ UNESCO, *Declaration Freedom of Information: The Right to Know*, 3 May 2010, Preamble.

¹⁸ Human Rights Committee (HRC) *María del Carmen Almeida de Quinteros et al. v. Uruguay*, Communication no. 107/1981(21 July 1983), UN dok. CCPR/C/OP/2 at 138 (1990), para. 14; Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, *General Comment on the Right to the Truth in Relation to Enforced Disappearances*, UN dok. E/CN.4/1435 (22 January 1981), para. 187; Council of Europe, *Parliamentary Assembly Resolution on Enforced Disappearances*, 1463 (3 October 2005), para. 10.

¹⁹ HRC, *Concluding Observations of the Human Rights Committee: Guatemala*, UN dok. CCPR/C/79/ add.63 (4 March 1996), para. 25; takođe, UNHRC, *Resolution Right to the Truth*, UN dok. A/HRC/ RES/12/12 (12 October 2009), par. 1-5. Pravo na istinu implicitno obuhvata kršenja osnovnih prava u uslovima kraha vladavine prava, što ne oslobađa sukcesorske vlasti obaveze rasvetljavanja istine.

²⁰ UN General Assembly, *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, UN dok. A/RES/60/147 (16 December 2005), para. 24.

²¹ UNHRC, *Resolution Freedom of Opinion and Expression*, UN Dok. A/HRC/RES/12/16 (12 October 2009), para. 5 l. Obaveza države da pruži objašnjenja o smrti člana porodice prevazilazi samo priznanje i obuhvata obavezu pomoći članovima porodice da pribave informacije i otkriju relevantne činjenice, a najmanje okolnosti smrti i lokaciju groba (ECtHR, *Janowiec & Others v.*

đivanje navedenih vrednosnih dimenzija podrazumeva, pre svega, odnos prema materijalnim tragovima nakon represivnog režima. Primena prava na istinu je, stoga, vezana za vremenski uslov, koji nije *eo ipso* i logički uslov za nastanak obaveze određenog ponašanja, odnosno ne predstavlja pretpostavku dispozicije.

Normativna sadržina prava na istinu

Iz podvrgnutosti građana represiji nereprezentativne vlasti proističe dužnost države da omogući ostvarivanje prava na istinu u sudskim i vansudskim postupcima. Kako nalazi ECtHR, u pitanju je poverenje javnosti u monopol države na upotrebu sile.²² Šire posmatrano, svrha prava na istinu je vladavina prava i jednakost građana, te ono ne zavisi od mogućnosti neposrednog pokretanja postupka. Poverenje u državu implicira dužnost odgovornog upravljanja podacima, koja obuhvata dokumentovanje događaja, čuvanje dokumenata, sprečavanje uništavanja arhiva i omogućavanje svrshishodnog pristupa dosijeima, što je preduslov delotvornog ostvarivanja prava na istinu.

Istina je neophodna za afirmaciju žrtava kao građana i titulara prava. Sa aspekta holističkog pristupa tranzicionoj pravdi, ona predstavlja element metoda sprečavanja ponavljanja sistemske represije. Priroda raskida sa metodama i posledicama represivnog režima iziskuje da te metode budu transparentne, kao uslov obezbeđivanja garancija neponavljanja. Zato, istina o represiji podrazumeva objektivnu rekonstrukciju. U tom smislu, koncept prava na istinu se danas razvija na očekivanju od država da same otkriju i istraže međunarodna krivična dela i da obezbede dostupnost pravde na unutrašnjem i međunarodnom nivou, čime se vezuje za ostvarivanje pravde i garancije neponavljanja (Trindade, 2014: 208-212).

Ostvarivanje ciljeva prava na istinu normativno počiva na nekoliko načela. Prvo, odgovarajući nadzor dokumentacionih zbirki i integriteta dokumenta²³ podrazumeva da javne vlasti treba da nastoje da ostvare minimum stan-

²² Russia, nos. 55508/07 & 29520/09, Judgement of 21 October 2013, para. 166). Pravo pristupa obuhvata pravo naslednika na istinu o svemu šta se dogodilo u vezi sa nekadašnjim zločinima (IACtHR, *Gomes Lund et al.v. Brazil*, Ser. C, No. 219, Judgement of 24 November 2010, para. 200) i može se ograničiti samo izuzetno, ali ne isključivo, na osnovu razloga bezbednosti (IACtHR, *Myrna Mack Chang v. Guatemala*, Series C No.101, Judgment of November 25, 2003, para. 180).

²³ ECtHR, *Ramsahai and Others v. the Netherlands*, no. 52391/99, Judgment of 15.5.2007, para. 325.

²³ UNCHR, *Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights through Action to Combat Impunity*, UN dok. E/CN.4/2005/102/Add. 1 (8 February 2005), principles 3, 4.

darda upravljanja dokumentacijom i da ih unapređuju.²⁴ U praksi, države u tranziciji nastoje da upravljanje arhivima što celovitije urede zakonom. Drugo, pretraga dokumentacije i generisanje informacije kada nisu raspoložive²⁵ određuje dužnost države da zahtevanu informaciju traži i da rekonstruiše dokument u slučaju da je uništen. Rekonstrukcija istine može se vršiti institucionalnim generisanjem informacija preko komisija za istinu (Biset, 2014: 193). Dokumenta se moraju prikupiti i staviti u funkciju ostvarivanja individualnih prava i kolektivnih vrednosti,²⁶ za koje država primarno ima odgovornost (Fischer, 2016: 127). Izvršavanjem ovih dužnosti obezbeđuju se uslovi za delotvornost prava na informaciju, te javne vlasti treba neophodne aktivnosti da sprovedu u dobroj veri i pažljivo.²⁷ Treće, ograničen obim razloga za otvaranje dosjeva, podrazumeva da se postupak pristupa ne može koristiti isključivo za svrhu cenzure.²⁸ Međunarodni standard arhivarstva je da postupanje sa arhivima treba da bude uređeno tako da obezbeđuje opšte pravo pristupa dosjeima nosilaca represije, sa garancijama za ličnu bezbednost.²⁹ Četvrto, sudski nadzor nad primenom tajnosti dosjeva, podrazumeva javnu funkciju dokumenata o kršenjima ljudskih prava, bez obzira na oznaku tajnosti, ili razloga bezbednosti.³⁰ Shvatanje da represija režima protiv građana ne sme biti zaštićena tajnom i zaboravljena, je pretpostavka maksimalnog pristupa, zbog čega nadzor treba sproviditi u okviru posebnih tela,³¹ čime se ograničava mogućnost da arhivima upravljuju isključivo represivne institucije. Peto, obaveze države treba realizovati u razumnom vremenskom roku, što podrazumeva dostupnost dokumenata bez odlaganja, izuzev u slučaju vremenski utvrđenih ograničenja. ECtHR osporava državi pravo da uvid odlaže pozivanjem na tajnost podataka, osim ukoliko se ne odnose na tekuće operacije tajnih službi,³² a podržava pravo

²⁴ OSCE, *Joint Declaration by the UN Special Rapporteur on Freedom of Opinion and Expression, the OSCE Representative on Freedom of the Media and the OAS Special Rapporteur on Freedom of Expression*, OSCE, 6 December 2004, str. 2.

²⁵ IACtHR, *Myrna Mack Chang v. Guatemala*, op. cit. (*supra* 22), para. 274.

²⁶ UNCHR, *Right to the truth*, UN dok. A/RES/68/165 (21 January 2014), principle 15.

²⁷ IACtHR, *Gomes Lund et al.v. Brazil*, (*supra* 22), para. 211.

²⁸ UNCHR, *Right to the truth*, UN dok. A/RES/68/165 (21 January 2014), principle 15.

²⁹ International Council of Archives (ICA), *Archives of the security services of former repressive regimes*, UNESCO, 1997, str. 81.

³⁰ IACtHR, *Myrna Mack Chang v. Guatemala*, op. cit. (*supra* 22), para. 180.

³¹ ICA, *Archives of the security services of former repressive regimes*, UNESCO, 1997, str. 91, 95.

³² ECtHR, *Turek v. Slovakia*, no. 57986/00, Judgement of 14 February 2006, para. 115.

žrtava da ostvare uvid u neophodna dokumenta, uključujući dosijee bivših tajnih službi.³³ Za ocenu „razumnog vremena“, IACtHR je postavio kumulativni kriterijum: složenost problema, aktivnost pravosudnih vlasti, napor pogodjene strane i uticaj statusa lica uključenih u postupak.³⁴

Pravo na istinu je vezano za primenu nekih međunarodno zaštićenih prava (na život, na nepodvrgavanje mučenju, i slično). U tom kontekstu, njegova suština je da afirmiše obavezu sistematičnog rasvetljavanja i istrage slučajeva kršenja prava, kao uslova kvaliteta istine neophodnih za primenu tih prava. O vrsti međuzavisnosti prava na istinu i međunarodno zaštićenih prava ne postoji saglasnost. Naime, IACtHR smatra da se pravo na istinu ostvaruje kao takvo kroz primenu zaštićenih prava, a ECtHR da se pravo na istinu ostvaruje u okviru zaštićenih prava. Ta razlika, čini se, proističe iz specifičnosti regionalnih sistema ljudskih prava. U interameričkom sistemu, pravo na istinu proističe iz potrebe da se prevaziđe poricanje i neodgovornost država u kojima nisu institucionalno nasleđeni arhivi o represiji,³⁵ dok u evropskom počiva na nametanju obaveze državama u kojima su arhivi nasleđeni da stvore uslove za temeljne i delotvorne istrage i pristup rezultatima istraga žrtvama i njihovim porodicama.

Regionalni sudovi nameću državama obaveze u vezi sa pravom na istinu. IACtHR nalazi da pravo na istinu postoji isključivo kao individualno, u širem kontekstu pristupa pravdi, u skladu sa Američkom konvencijom o ljudskim pravima (u nastavku: ACHR).³⁶ Ono proističe iz pravne obaveze države da obezbedi uživanje ljudskih prava, te, iako nije neposredno utuživo, podrazumeva teret dokazivanja na državnim službenicima, pod pretpostavkom objektivne odgovornosti na unutrašnjem planu. Sa druge strane, ECtHR nalazi da žrtve i njihove porodice imaju pravo da znaju istinu o okolnostima kršenja ljudskih prava velikih razmera, ali samo na osnovu kršenja prava zaštićenog Evropskom konvencijom o ljudskim pravima (u nastavku: ECHR).³⁷ Ovaj sud priznaje pravo

³³ ECtHR, *Janowiec & Others v. Russia*, (supra 22), paras. 94, 104, 109.

³⁴ IACtHR, *Gonzales Medina et al. v. Dominican Republic*, Series C, No. 240, Judgement of 27 February 2012, para. 255; *id.*, *Valter David Bulacio v Argentina*, Series C, No. 100, Judgement of 18 September 2003, para. 114.

³⁵ IACtHR, *Velasquez Rodriguez v Honduras*, Series C No. 4, Judgement of 29 July 1988, paras. 176, 138.

³⁶ IACtHR, *Blanco-Romero v. Venezuela*, Series C, No. 138, Judgement of 28 November 2005, para. 62; *id.* *Castillo-Piez v. Peru*, Series C, No. 34, Judgement of 3 November 1997, para. 86; *id.* *Barrios Altos v. Peru*, Series C, No. 75, Judgement of 14 March, 2001, para 48; *id.* *Pueblo Bello Massacre v. Columbia*, Series C, No. 140, Judgement of 31 January 2006, para. 219; *id.* *Gelman v. Uruguay*, Series C No. 221 Judgement of 24 February 2011, paras 118, 192, 243.

³⁷ ECtHR, *Association 21 December 1989 & Others v. Romania*, *op cit.* (supra 8), para. 106.

na istinu i rođaka nestalih, kojima se krši pravo na čovečno postupanje time što im, kumulativno „nije dozvoljeno da saznaju istinu“ i „što su primorani da prihvate iskrivljavanje istorijskih činjenica“.³⁸ ECtHR implicira pravo na istinu i na osnovu arbitarnog zadržavanja, čime afirmiše obavezu država da istraže i utuže kršenja ljudskih prava.³⁹ Odbijanje države da žrtvi omogući pristup nalazima istrage smatra se ometanjem postupka, što za posledicu ima to da se kao adekvatni prihvataju dokazi koje je žrtva u mogućnosti da dostavi.⁴⁰

Jedno od povezanih prava je pravo na informaciju, koje obuhvata dužnosti države da omogući njihovu dostupnost i predstavlja način ostvarivanja prava na istinu. Pravo na informaciju obuhvata pravo žrtava i članova porodice na pristup informacijama u posedu države. Sistemski-pravno, ovo pravo predstavlja vezu normi koje se odnose na ostvarivanje pravde. Uslovi za pri-menu prava na istinu stvaraju se obezbeđivanjem pristupa arhivima, posebno u kolektivnom vidu ostvarivanja, koje svoj najočitiji izraz ima u dužnosti da se zapamti (Jeffery, 2014: 81). Kolektivni vid ostvarivanja od značaja je, s jedne strane, za ostvarivanje samoopredeljenja naroda, a sa druge, u okviru prava na transparentnu vlast, koje doprinosi obezbeđenju odgovornosti vlasti.

Da bi se obezbedilo da bližnji, kao posredne žrtve, i zajednica (javnost), kao potencijalne žrtve, saznaju istinu, dostoјno ožale žrtve, i da se zaštiti sećanje na njih, država je dužna da traga za istinom. Traganje za istinom je alat za suočavanje sa izazovom prikupljanja dokaza i sredstvo ostvarivanja pravde (Michel, Del Mar, 2014: 850). Država ima obavezu da istraži svaku situaciju kršenja zaštićenih ljudskih prava.⁴¹ Ta obaveza može da proistekne iz međunarodnih ugovora o ljudskim pravima,⁴² iz prava na znanje i na obaveštenje o sudbini žrtava,⁴³ i iz međunarodnog humanitarnog prava.⁴⁴

³⁸ ECtHR, *Janowiec & Others v. Russia*, op cit. (supra 22), para. 156.

³⁹ ECtHR, *Kelly & Others v. United Kingdom*, no. 30054/96, Judgement 4 May 2001, paras. 118, 325.

⁴⁰ ECtHR, *Imakayeva v. Russia*, no. 7615/02, Judgement 9 November 2006, para. 133.

⁴¹ IACtHR, *Velasquez Rodriguez v. Honduras*, Series C No. 4, Judgement of 29 July 1988, para. 176.

⁴² HRC, *General Comment No. 31: The Nature of the Legal Obligation on State Parties to the Covenant*, UN dok. CCPR/C/21/Rev.1/Add 13, (26 May 2004), para. 15.

⁴³ ECtHR, *Aksoy v. Turkey*, no. 00021987/97, Judgement of 18 December 1996, para. 98. Sud je našao da član 13 ECHR državama nameće ovu obavezu vezano za incidente mučenja; takođe, HRC, *Bautista de Arellana v. Colombia*, Communication 563/1993, UN dok. CCPR/C/55/D/563/1993/1995 (11 October 1994), para 8.6. Komitet smatra da temeljno istraživanje predstavlja dužnost država, po PGPP, posebno u slučajevima prisilnih nestanaka i kršenja prava na život.

⁴⁴ UNCHR, *Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions: Report of the Special Rapporteur, Philip Alston*, UN dok. E/CN.4/2006/53 (8 March 2006), para. 36.

Pravo na istinu povezano je i sa pravom na delotvorne pravne lekove i istragu.⁴⁵ Njima odgovara obaveza države da garantuje ljudska prava, a posebno život, slobodu i čovečno postupanje.⁴⁶ Sistemsko kršenje ovih prava u neposrednoj prošlosti stvara državi obaveze da žrtvama obezbedi nadoknade i da otkrije i kazni izvršioce. Država za istinom mora da traga „na ozbiljan način i ne kao puka formalnost“,⁴⁷ a istraga mora biti i nezavisna.⁴⁸ Ispunjavanje ove obaveze ograničava primenu oslobađanja od gonjenja ili od odgovornosti, u smislu da se tako ne sme ometati istraga.⁴⁹ Prema ECtHR, istrage su neophodne da bi postojale garancije prava na život i, po mogućnosti, da se obezbedi odgovornost države.⁵⁰ Delotvorna istraga podrazumeva analizu dostupnih i prikupljanje nedostupnih činjenica, a pravo na istinu implicira delotvornu pravosudnu istragu.⁵¹ Dodatnu dužnost države nameće sprečavanje javnog poricanja činjenica, uključujući amnestiranje izvršilaca represije ako bi se time sprečili postupci za međunarodna krivična dela (Sluiter, 2016: 120).

Primena koncepta prava na istinu nije isključivo vezana za vođenje pravnog postupka,⁵² što implicira dužnost države da žrtvama, njihovim bližnjima i društvu obezbedi istinu i kada se o događajima ne vode postupci. Kako je cilj tranzicije raskid sa represivnom vladavinom, cilj tranzicionih mehanizama i mera je vrednosnog dometa. Shodno tome, saznanje o metodama i karakteru represivne vladavine, kao kolektivni vid ostvarivanja prava na istinu, preduslov je ostvarivanja prava na izbor metoda tranzicije, a posredno i samoopredeljenja naroda. Obaveza traganja nije apsolutno primenljiva, budući da nameće cilj koji nije uvek moguće ostvariti u potpunosti. U tom smislu, ECtHR prepoznaje pravo članova porodica konkretnih žrtava da znaju istinu. Ovaj sud je utvrdio da nedostavljanje informacija člano-

⁴⁵ UN General Assembly *Right to the truth*, UN dok. A/RES/68/165 (21 January 2014), Preamble.

⁴⁶ ECtHR, *Janowiec & Others v. Russia*, op. cit. (supra 22), paras. 14-16, 35-42, 59-63; IACtHR, *Myrna Mack Chang v. Guatemala*, op. cit. (supra 22), para. 166.

⁴⁷ IACtHR, *Myrna Mack Chang v. Guatemala*, op. cit. (supra 22), para. 177.

⁴⁸ ECtHR, *Güleç v Turkey*, no. 21593/93, Judgment of 27 July 1998, paras. 81-82; IACtHR, *Pueblo Bel-Lo Massacre v. Columbia*, Series C, No. 140, Judgement of 31 January 2006, para. 143.

⁴⁹ IACtHR, *Barrios Altos v. Peru* (supra 37), paras. 43,44. *Gelman v. Uruguay*, (supra 37), paras. 184, 191.

⁵⁰ ECtHR, *Nachova v Bulgaria*, nos. 43577/98 & 43579/98, Judgement of 6 July 2005, para. 110.

⁵¹ ECtHR, *Association 21 December 1989 & Others v. Romania*, (supra 8), para. 143.

⁵² UNHRC, *Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights Through Action to Combat Impunity*, UN dok. E/CN.4/2005/102/Add.1 (8 February 2005), principle 4.

vima porodice o rođaku preminulom u periodu represije predstavlja kršenje zabrane nečovečnog postupanja, čak i kad ne postoji nadležnost za dalje sudske gonjenje, kao i kada se gonjenje ne može preduzeti iz procesnih razloga, poput zastarelosti. Prema shvatanju IACtHR, obaveza traganja za istinom proističe iz ugovorne obaveze države da poštuje i unapređuje ljudska prava, uključujući primenu mera da njihova kršenja spreči.⁵³

Da bi se obezbedio uticaj istine u tranziciji, pre svega jačanje pravne države, neophodno je da vlasništvo nad istinom ima što širi krug subjekata (Garcia-Godos, 2015: 332), iz čega proističe kolektivni vid ostvarivanja prava na istinu. Međunarodna tela za ljudska prava tumače pravo na istinu kao „kolektivno pravo koje omogućava zajednici pristup informacijama neophodnim za razvoj demokratskog sistema“.⁵⁴ Međunarodna jurisprudencija prepoznaje tri oblika kolektivnog ostvarivanja prava na istinu. Prvi je sistemska dostupnost informacija o teškim kršenjima ljudskih ili humanitarnih prava posrednim i grupnim žrtvama, protivno tajnosti dokumenata.⁵⁵ Drugi se odnosi na tribunale, tužioce i istražitelje kojima se uvid u tražena dokumenta ne može uskratiti, ni pozivanjem na razloge poverljivosti.⁵⁶ Treći je tzv. javna komponenta, što prema IACtHR podrazumeva da „društvo kao celina mora biti informisano o svemu što je u vezi sa teškim kršenjima“,⁵⁷ a slično, prema OHCHR, zaključuju i najviši sudovi država u tranziciji, poput Argentine, Kolumbije, Perua i Bosne i Hercegovine.⁵⁸

Javna komponenta prava na istinu, naizgled se, prepoznaje u nekim odlukama organa i tela u okviru UN, poput u formulaciji da je neotuđivo za sve „narode“ (eng. peoples),⁵⁹ ili da „javno objavljivanje istine“ predstavlja model reparacija.⁶⁰ Pojam narod, međutim, u terminologiji UN podrazumeva građane

⁵³ IACtHR, *Carpio Nicolle et al. v. Guatemala*, Series C No. 117, Judgement of 22 November 2004, para. 128; *id.*, *Gómez-Paquiyauri Brothers v. Peru*, Series C. No 110, Judgment of 8 July 2004, para 230.

⁵⁴ Inter-American Commission for Human Rights (IACtHR), *Lucio Parada Cea & Others v El Salvador*, OEA/Ser.L/V/II./95, Case 10.480, Report No. 1/99 of 27 January 1999, para. 151.

⁵⁵ IACtHR, *Radilla Pocheco v. Mexico*, Series C, No. 209, Judgement 23 November 2009, para 258.

⁵⁶ ECtHR, *Janowiec & Others v. Russia*, *op. cit.* (*supra* 22), paras. 100-101; takođe, IACtHR, *Myrna Mack Chang v. Guatemala*, *op. cit.* (*supra* 22), para. 180.

⁵⁷ IACtHR, *Myrna Mack Chang v. Guatemala*, *op. cit.* (*supra* 22), para. 204.

⁵⁸ UNHCHR, *Study on the Right to the Truth: Report of the Office of the UN High Commissioner for Human Rights*, UN dok. E/CN.4/2006/91 (8 February 2006), para. 36.

⁵⁹ UNCHR, *Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights Through Action to Combat Impunity*, UN dok. E/CN.4/2005/102/Add.1 (8 February 2005), principle 2.

⁶⁰ UN General Assembly, *Right to the truth*, UN dok. A/RES/68/165 (21 January 2014), para. 22(b).

države, te bi se javna komponenta prava na istinu odnosila samo na državljane, ali ne i nedržavljane (azilante i izbeglice), što je protivno pravnoj obavezi zaštite osnovnih ljudskih prava svih osoba u nadležnosti države. Uz to, budući da je informisanje supsumirano pravom na informaciju, kolektivni vid ostvarivanja prava na istinu ne može da implicira opštu obavezu države, jer bi se tako obe-smislilo pravo na informaciju i na istorijsko istraživanje. Naime, obaveza da se širi krug lica upozna sa okolnostima istog događaja za državu proističe iz objektivne odgovornosti za sistemsko kršenje ljudskih prava od strane njenih organa u bliskoj prošlosti, a ne iz postojanja kolektivnog prava. To da su neki nacionalni sudovi stali na stanovište da pravo na istinu obuhvata i obaveze prema društvu pre ukazuje na primenu standarda prava na izbor metoda tranzicije.

Obaveza države da pravo na istinu omogući društvu nema potvrdu u jurisprudenciji međunarodnih sudova, te navedeni stav IACtHR treba shvatiti u kontekstu primene prava na informaciju u konkretnom slučaju. Preduzimanje radnji kojima se stvaraju uslovi i ostvaruju napor da se utvrdi identitet prekršilaca, uzroci, okolnosti i činjenice o kršenjima, sudbina nestalih i lociranje žrtava, prema ECtHR, predstavlja ostvarivanje dužnosti da se istraži.⁶¹ Ovaj sud nalazi da istraga ima uticaj na pravo na istinu u pogledu relevantne okolnosti kršenja prava za delotvorni pravni lek i podvlači značaj za žrtvu, porodicu žrtve, druge žrtve sličnih zločina, kao i za javnost, ali u smislu prava da znaju šta se dogodilo i, s tim u vezi, javnost ima za svrhu da obezbedi odgovornost istrage, a ne pravo na istinu.⁶² Pravo javnosti iscrpljuje se rasvetljavanjem metoda represije, mogućnošću obeležavanja i sećanja. Istraga o kršenjima mora da predstavlja ozbiljan pokušaj da se utvrde činjenice i svodi se na otkrivanje istine, te odgovara pravu na istinu u kontekstu zaštite žrtava lišavanja života, mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg tretmana ili kažnjavanja, ali se jednako primenjuje, bez obzira na stepen pažnje javnosti. Stoga je, kad se radi o pravu na istinu, žrtva, a ne javnost, ovlašćena na pravo na delotvornu istragu.⁶³

Iako se pravo na istinu još uvek razvija u praksi, u delu teorije se ističe da ono u okviru ljudskih prava može da sadrži utuživa ovlašćenja članova porodice (Shelton, 2015: 109). Po tom shvatanju, pravni osnov utuživosti prois-

⁶¹ ECtHR, *El-Masri v. The Former Yugoslav Republic of Macedonia*, no. 39630/09, Judgement of 13 December 2012, para. 104.

⁶² ECtHR, *El-Masri v. The Former Yugoslav Republic of Macedonia*, *ibid.* paras. 191-192.

⁶³ ECtHR, *El-Masri v. The Former Yugoslav Republic of Macedonia*, *supra* 62, Joint Concurring Opinion of Judges Casadevall and Lopez Guerra, p. 85.

tiče iz dve kategorije međunarodne zaštite: 1) propuštanja države da dostavi podatke o sudbini prisilno zadržane osobe, što predstavlja nečovečno postupanje i nastavak kršenja zabrane takvog tretmana; i 2) propuštanja države da istraži i kazni zločine protiv prisilno zadržane osobe, što predstavlja kršenje prava porodice na pristup pravdi (Groome, 2011: 177). Neposredna utuživost prava na istinu argumentuje se stavom ECtHR, koji je našao da propuštanje tužene države da opravda nestanak građana države tužioca, koji su zadnji put viđeni pod nadzorom tužene strane, predstavlja produžetak kršenja u odnosu na rodbinu nestalih.⁶⁴ Ovaj argument osporava činjenica da se sud nije pozvao na kršenje prava na istinu, već na kršenje zabrane nečovečnog postupanja. Po analogiji, čak i ako država direktno onemogući ostvarivanje prava na istinu i tako žrtve i rodbinu trajno liši mogućnosti da ostvare međunarodno zaštićeno pravo, njena odgovornost bi proistekla po osnovu kršenja konkretnog prava, a ne prava na istinu. Isti sud je u presudi iz 2012. godine detaljno razmatrao pravo na istinu u kontekstu kršenja prava na delotvoran pravni lek, ali kako je grupa sudija istakla u izdvojenom mišljenju „aludiranje na pravo na istinu u presudi... i nedostatak izričitog prihvatanja ovog prava... odaju utisak izvesne preopreznosti“.⁶⁵

Zaključak

Pravo na istinu nije individualno pravo žrtve represivnog režima, ali predstavlja više od neobavezujućeg normativnog koncepta. Ovaj koncept artikuliše vrednosni kriterijum saniranja položaja žrtava represije i raskida sa represivnim režimom i predstavlja standard za odnos države prema nelegitimnom načinu vladavine u bliskoj prošlosti. Nepridržavanje ovih standarda, samo za sebe, ne podleže pravnoj reakciji međunarodne zajednice, a međunarodni sudovi primenjuju ih u tumačenju sadržine obaveza u slučaju kršenja međunarodno zaštićenih prava.

Bitan vrednosni postulat je obezbeđivanje istine žrtvama i javnosti o represivnoj vladavini i posledicama. U tom kontekstu, pravo na istinu, kao način dobijanja objektivne informacije, proističe *prima facie* iz prava na infor-

⁶⁴ ECtHR, *Cyprus v. Turkey*, no. 25781/94. Judgement of 10 May 2001, para. 136.

⁶⁵ ECtHR, *El-Masri v. The Former Yugoslav Republic of Macedonia* (*supra* 62) Joint Concurring Opinion of Judges Tulkens, Spielmann, Sicilianos & Keller, para.10.

misanje. S druge strane, kao vrednost društva u tranziciji, razvoj na očekivanju istraživanja međunarodnih krivičnih dela i dostupnosti pravde, ovaj koncept se vezuje za ostvarivanje pravde, u skladu sa opštim pravilima tumačenja međunarodnih ugovora. Tumačenje prava na istinu u zaštiti žrtava represivnog režima, u kontekstu primene ugovora o ljudskim pravima, proširuje *ratiōne materiae* međunarodnih sudova isključivo u predmetima u kojima se solidarnost sa žrtvama ispoljava kao civilizacijski standard.

Države u tranziciji sprovode načela prava na istinu bez pravne norme koja ih neposredno utvrđuje. S obzirom da različiti unutrašnji interesi često spuštavaju nove demokratske vlasti da obezbede primenu prava na istinu, čini se da postoji određeni nivo svesti o pravnoj obaveznosti ovog koncepta. U tom smislu, pravo na istinu pominju instrumenti mekog prava, a prihvatanjem ovih pravno neobavezujućih tumačenja u državama u tranziciji *de facto* legitimiše stvaranje prava, što može doprineti stvaranju svesti o obaveznom ponašanju. Međutim, ostaje neodređen uslov dispozicije prava na istinu, razgraničenje sadržine u odnosu na povezana zaštićena prava, problem sankcije za nesprovođenje adekvatnog rasvetljavanja metoda i posledica represije režima, što žrtve i javnost ostavlja izvan međunarodne zaštite po osnovu koncepta prava na istinu.

Literatura

- Biset, A. (2014) The Role of Truth Commissions in Adjudicating Human Rights Violations. U: J. Green, C. Waters (Ur.) *Adjudicating International Human Rights: Essays in Honour of Sandy Ghandhi*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, str. 192-211.
- Casadevante Romani, C. (2012) *International Law of Victims*. Heidelberg: Springer.
- Council of Europe, Parliamentary Assembly Resolution on Enforced Disappearances, 1463 (3 October 2005).
- Dopunski protokol prve Ženevske konvencije o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba, Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 16/78.
- Douzinas, C., Gearty, C. (2014) *The Meanings of Rights: The Philosophy and Social Theory of Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, C. (2012) *The Right to Reparation in International Law for Victims of Armed Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.

Miroslav Stevanović *Pravo na istinu žrtava represivnog režima u međunarodnom javnom pravu*

Febbrajo, A., Sadurski W. (2016) *Central and Eastern Europe After Transition: Towards a New Socio-legal Semantics*, 2nd edition. Oxon/New York: Routledge.

Fischer, M. (2016) Transitional Justice after Violent Conflict: The Need for Accountability, Restorative Justice and Gender-sensitive Approaches. U: T. Debiel, T. Held, U. Schneckene (Ur.) *Peacebuilding in Crisis: Rethinking Paradigms and Practices of Transnational Cooperation*. Oxon/New York: Routledge, str. 110-136.

Funk, M. (2015) *Victims' Rights and Advocacy at the International Criminal Court*. Oxford: Oxford University Press.

Garcia-Godos, J. (2015) It's About Trust: Transitional Justice and Accountability in the Search for Peace. U: C. M. Bailliet, K. Mujezinovic-Larsen (Ur.) *Promoting Peace Through International Law*. Oxford: Oxford University Press, str. 321-343.

Gilley, B. (2006) The Determinants of State Legitimacy: Results for 72 Countries. *International Political Science Review*, 1, str. 47-71.

Henckaerts, J-M., Beck-Doswald, L. (2009) *Customary International Humanitarian Law, Vol. I: Rules*, 3rd Edition. Cambridge: Cambridge University Press.

HRC, *Bautista de Arellana v. Colombia*, Communication, no. 563/1993, UN dok. CCPR/C/55/D/563/1993/1995 (11 October 1994).

HRC, *Concluding Observations of the Human Rights Committee: Guatemala*, UN dok. CCPR/C/79/add.63 (4 March 1996).

HRC, *General Comment No. 31: Nature of the Legal Obligation on State Parties to the Covenant*, UN dok. CCPR/C/21/Rev.1/Add 13 (26 May 2004).

HRC, *María del Carmen Almeida de Quinteros et al. v. Uruguay*, Communication, no. 107/1981, UN dok. CCPR/C/OP/2 at 138 (1990) (21 July 1983)

Inter-American Commision for Human Rights (IACHR), *Lucio Parada Cea & Others v El Salvador*, OEA/Ser.L/V/II./95, Case 10.480, Report No. 1/99 of 27 January 1999.

Jeffery, R. (2014) *Amnesties, Accountability, and Human Rights*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

Landman, T. (2008) *Issues and Methods in Comparative Politics*. New York: Routledge.

Michel N., Del Mar, K. (2014) Transitional Justice. U: A. Clapham, P. Gaeta (Ur.), *The Oxford Handbook of International Law in Armed Conflict*. Oxford: Oxford University Press, str. 840-884.

Naqvi, Y. (2006) The Right to the Truth in International Law: Fact or Fiction. *International Review of the Red Cross*, 862, str. 245-273.

OSCE, *Joint Declaration by the UN Special Rapporteur on Freedom of Opinion and Expression, the OSCE Representative on Freedom of the Media and the OAS Special Rapporteur on Freedom of Expression*, 6 December 2004.

Shelton, D. (2015) *Remedies in International Human Rights Law*, 3rd edition. Oxford: Oxford University Press.

Sluiter, G. (2016) Ad hoc International Criminal Tribunals (Yugoslavia, Rwanda, Sierra Leone). U: W. Schabas (Ur.) *The Cambridge Companion to International Criminal Law*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 117-136.

Stevanović, M. (2015) *Postupanje sa dosjeima bivših represivnih režima sa aspekta unutrašnjih prava država u tranziciji i međunarodnog javnog prava*, magistarska teza, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union.

Teitel, R. (2014) *Tranziciona pravda*. Beograd: Fabrika knjiga.

Trindade, A. (2014) *The Construction of a Humanized International Law: A Collection of Individual Opinions (1991-2013)*. Denvers: Brill - Nijhoff; Lam edition.

UN General Assembly, *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, UN dok. A/RES/60/147 (16 December 2005).

UN General Assembly, *Right to the truth*, UN dok. A/RES/68/165 (21 January 2014).

UN Secretary General, *Observance of the International Humanitarian Law by United Nations Forces*, Bulletin, UN dok. ST/SGB/1999/13 (06. August 1999).

UN Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, *Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political): Final report prepared by Mr. Lois Joinet*, UN dok. E/CN.4/Sub.2/1997/20 (2 October 1997).

UNCHR, *Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions: Report of the Special Rapporteur, Philip Alston*, UN dok. E/CN.4/2006/53 (8 March 2006).

UNCHR, *Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights through Action to Combat Impunity*, UN dok. E/CN.4/2005/102/Add.1 (8 February 2005).

UNHCHR, *Study on the Right to the Truth: Report of the Office of the UN High Commissioner for Human Rights*, UN dok. E/CN.4/2006/91 (8 February 2006).

UNESCO, *Declaration Freedom of Information: The Right to Know*, 3 May 2010.

UNHRC, *Human rights and Transitional Justice*, UN dok. A/HRC/RES/12/11 (12 October 2009).

UNHRC, *Resolution Freedom of Opinion and Expression*, UN dok. A/HRC/RES/12/16 (12 October 2009).

Miroslav Stevanović *Pravo na istinu žrtava represivnog režima u međunarodnom javnom pravu*

UNHRC, *Resolution Right to the Truth*, UN dok. A/HRC/RES/12/12 (12 October 2009).

Vodinelić, V. (2003) Kratak inventar i komentari zabluda o lustraciji. *Hereticus*, 2, str. 56-60.

Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, *General Comment on the Right to the Truth in Relation to Enforced Disappearances*, UN dok. E/CN.4/1435 (22 January 1981).

Zakon o potvrđivanju Međunarodne konvencije o zaštiti svih lica od prisilnih nestanaka, Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 1/11.

Sudske presude

ECtHR, *Aksoy v. Turkey*, no. 00021987/97. Judgement of 18 December 1996.

ECtHR, *Association 21 December 1989 & Others v. Romania*, no. 33810/07. Judgement of 24 May 2011.

ECtHR, *El-Masri v. The Former Yugoslav Republic of Macedonia*, no. 39630/09. Judgement of 13 December 2012.

ECtHR, *Janowiec & Others v. Russia*, nos. 55508/07 & 29520/09. Judgement of 21 October 2013.

ECtHR, *Sandru and Others v. Romania*, no. 22465/03, Judgement of 8 December 2009.

ECtHR, *Cyprus v. Turkey*, no. 25781/94. Judgement of 10 May 2001.

ECtHR, *Güleç v Turkey*, no. 21593/93, Judgment of 27 July 1998.

ECtHR, *Imakayeva v. Russia*, no. 7615/02. Judgement 9 November 2006.

ECtHR, *Kelly & Others v. United Kingdom*, no. 30054/96. Judgement 4 May 2001.

ECtHR, *Nachova v. Bulgaria*, no. 43577/98 & 43579/98. Judgement of 6 July 2005.

ECtHR, *Ramsahai and Others v. the Netherlands*, no. 52391/99. Judgment of 15 May 2007.

ECtHR, *Turek v. Slovakia*, no. 57986/00. Judgement of 14 February 2006.

IACtHR, *Barrios Altos v. Peru*, Series C, no. 75. Judgement of 14 March, 2001.

IACtHR, *Blanco-Romero v. Venezuela*, Series C, no. 138. Judgement of 28 November 2005.

IACtHR, *Carpio Nicolle et al. v. Guatemala*, Series C, no. 117. Judgement of 22 November 2004.

-
- IACtHR, *Castillo-Piez v. Peru*, Series C, no. 34. Judgement of 3 November 1997.
- IACtHR, *Gelman v. Uruguay*, Series C, no. 221. Judgement of 24 February 2011.
- IACtHR, *Gomes Lund et al. v. Brazil*, Ser. C, no. 219. Judgement of 24 November 2010.
- IACtHR, *Gómez-Paquiyauri Brothers v. Peru*, Series C. no 110. Judgment of 8 July 2004.
- IACtHR, *Gonzales Medina et al. v. Dominican Republic*, Series C, no. 240. Judgement of 27 February 2012.
- IACtHR, *Valter David Bulacio v Argentina*, Series C, no. 100. Judgement of 18 September 2003.
- IACtHR, *Myrna Mack Chang v. Guatemala*, Series C, no.101. Judgment of November 25, 2003.
- IACtHR, *Pueblo Bello Massacre v. Columbia*, Series C, no. 140. Judgement of 31 January 2006.
- IACtHR, *Radilla Pocheco v Mexico*, Series C, no. 209. Judgement 23 November 2009.
- IACtHR, *The Right to Information on Consular Assistance in the Framework of the Guarantees of the Due Process of Law*, Series A, no. 16, Advisory Opinion OC-16/99 of 1 October 1999.
- IACtHR, *Velasquez Rodriguez v Honduras*, Series C, no. 4. Judgement of 29 July1988.

Internet izvori

- Groome, D. (2011) Right to Truth in the Fight Against Impunity, *Berkeley Journal of International Law*, 1. Dostupno na: <http://goo.gl/0Yf02d>, stranici pristupljeno 15.4. 2016.
- International Council of Archives (ICA) *Archives of the Security Services of Former Repressive Regimes*, UNESCO, 1997. Dostupno na: <http://goo.gl/ir0Q0S>, stranici pristupljeno 12.4.2016.
- Mendez, J. (1997) Accountability for Past Abuses, *Human Rights Quarterly*, 2. Dostupno na: <https://goo.gl/LLE0wm>, stranici pristupljeno 11.4.2016.
- Milosavljević, B. (2006) Zakonsko pročišćavanje, *Pravda u tranziciji*, 7. Dostupno na: <http://goo.gl/2KhQLf>, stranici pristupljeno 10.4.2016.

MIROSLAV STEVANOVIC*

The Right to the Truth of Victims of a Repressive Regime in the International Public Law

The break-up with the repressive regime, and above all rehabilitation of the consequences for victims, includes determining the truth about the character, carriers and methods of systematic violation of basic human rights. Many international instruments, which deal with the problem of victims of repressive regimes and the state discontinuity with repressive governance, proclaim the concept of the right to the truth. The paper deals with the normative contents of the right to the truth and different aspects of this concept that international courts recognize in relation to victims of repressive regimes. The results of the analysis indicate that the concept of the right to the truth sets before the states requirements to try to provide institutional preconditions for individual and collective victims to find out and access the truth, but that the case-law does not recognize as enforceable any authorisation which stems from the right to the truth. Currently, the right to the truth presents a principle that relates to realising some internationally protected rights of a person, but there are indications that it has been normatively shaping in order to become a legal principle of transition.

Keywords: the right to the truth, repressive regime, rights of victims of repression, availability of the truth, truth-seeking.

* Dr Miroslav Stevanović is assistant professor at the Academy for National Security and advisor at the Security Information Agency of Republic of Serbia. E-mail: mstvnn297@gmail.com.

TEMIDA
2016, vol. 19, br. 3-4, str. 539-552
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1604539M
Pregledni rad
Primljeno: 14.2.2016.
Odobreno za štampu: 1.12.2016.

Izazovi reforme krivičnopravnog položaja maloletnih žrtava kriminaliteta u Republici Srbiji

FILIP MIRIĆ*

Predmet rada je analiza mogućih pravaca reforme maloletničkog krivičnog zakonodavstva kada je reč o položaju maloletnih žrtava krivičnih dela u Srbiji. U radu su analizirane i relevantne odredbe nacionalnih i međunarodnih pravnih akata od značaja za pravnu zaštitu maloletnih žrtava. Cilj rada je ukazivanje na izazove i probleme u procesu reforme maloletničkog zakonodavstva, koja je usmerena na izgradnju „pravosuđa po meri deteta“. Na ovaj način se, po mišljenju autora, može doći do vrednih saznanja u kom pravcu treba da se odvija reforma maloletničkog krivičnog zakonodavstva, kako bi se prevenirala sekundarna viktimizacija maloletnih žrtava krivičnih dela u krivičnom postupku.

Ključne reči: krivično zakonodavstvo, maloletnici, reforma, maloletničko pravosuđe, Srbija.

Uvod

Maloletna lica se često mogu naći u ulozi žrtve različitih krivičnih dela. Zaštita interesa oštećenog u krivičnom postupku i van njega je izuzetno kompleksan problem. Ako se u ulozi oštećenog nađe maloletna osoba, pitanje njene zaštite dobija još i više na značaju. Maloletne osobe mogu biti žrtve praktično svih krivičnih dela, ali su one najčešće žrtve krivičnih dela protiv života i tela i protiv imovine. Uvidom u statističke podatke Republičkog zavoda za statistiku Srbije i primenom procentnog računa, može se zaključiti da je u Republici Srbiji u 2014. godini ukupno 150 maloletnih lica starosti od

* Dr Filip Mirić je stručni saradnik za nastavu na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu.
E-mail: filip.miric@gmail.com i filip@prafak.ni.ac.rs.

14 do 18 godina oštećeno krivičnim delima, i to njih 81 (54%) krivičnim delima protiv života i tela, a njih 27 (18%) krivičnim delima protiv imovine, dok su ostala krivična dela manje zastupljena (Republički zavod za statistiku, 2014).

U Srbiji je u toku proces reforme maloletničkog krivičnog zakonodavstva. Posle punih deset godina primene Zakona o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (u nastavku: ZMUKD),¹ pred zakonodavcem su brojne dileme i izazovi kojim putem krenuti u reformu ove značajne oblasti, posebno kada se ima u vidu zaštita maloletnih žrtava krivičnih dela. Može se uočiti tendencija u savremenom maloletničnom krivičnom pravosuđu u Republici Srbiji da se ono izgradi „po meri deteta“. Koncept „pravosuđa po meri deteta“ podrazumeva da svi pravni postupci u kojima učestvuju maloletna lica (krivični, građanski, upravni) budu koncipirani na način koji će omogućiti da ova lica mogu na odgovarajući način da zaštite svoja prava i interes. Kada imamo u vidu ostvarivanje principa „pravosuđa po meri deteta“ u oblasti zaštite maloletnih žrtava krivičnih dela u krivičnom postupku, on podrazumjava čitav niz mera, kao što su hitnost postupka, ograničenje saslušanja maloletnog lica na najviše dva puta ili obavezno prisustvo psihologa, pedagoga ili drugog stručnog lica i slično (Banić, 2013).

Polazeći od toga, rad ima za cilj da ukaže na izazove i probleme u procesu reforme maloletničkog zakonodavstva u Srbiji. Na ovaj način se, po mišljenju autora, može doći do vrednih saznanja u kom pravcu treba da se odvija reforma maloletničkog krivičnog zakonodavstva, kako bi se na najefikasniji način ostvarili ciljevi krivičnog postupka i zaštitili interesi maloletnih lica oštećenih krivičnim delima.

Starosne granice maloletstva u krivičnom zakonodavstvu Republike Srbije

Kada je reč o krivičnopravnom položaju maloletnih lica, najpre je neophodno odrediti sadržinu pojma maloletnog lica. U tu svrhu se mogu koristiti odredbe opšteg dela Krivičnog zakonika Republike Srbije (u nastavku: KZRS).² Prema čl. 122 KZRS, detetom se smatra lice koje nije navršilo četrnaest

¹ Službeni glasnik RS, br. 85/2005.

² Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005-ispr., 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014. Prema čl. 4 ZMUKD odredbe Krivičnog zakonika, Zakonika o krivičnom postupku,

godina. Maloletnikom se smatra lice koje je navršilo četrnaest godina, a nije navršilo osamnaest godina. Maloletnim licem smatra se lice koje nije navršilo osamnaest godina. Kao što se može zaključiti, pojam maloletnog lica je širi od pojma maloletnik jer se maloletnim licima smatraju i deca (lica koja nisu navršila četrnaest godina, ne mogu biti aktivni subjekti krivičnog prava i njima se ne mogu izreći krivične sankcije) i maloletnici. Preciznije, određenje pojma maloletnik se može pronaći u pomenutom Zakonu o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. Naime, odredbom čl. 3 ZMUKD je određeno da je maloletnik lice koje je u vreme izvršenja krivičnog dela navršilo četrnaest, a nije navršilo osamnaest godina. Mlađi maloletnik je lice koje je u vreme izvršenja krivičnog dela navršilo četrnaest, a nije navršilo šesnaest godina. Stariji maloletnik je lice koje je u vreme izvršenja krivičnog dela navršilo šesnaest, a nije navršilo osamnaest godina. Mlađe punoletno lice je lice koje je u vreme izvršenja krivičnog dela navršilo osamnaest, a u vreme suđenja nije navršilo dvadeset jednu godinu. Na ovom mestu je važno podsetiti na činjenicu da je za određivanje krivičnopravnog statusa učinioца relevantan njegov uzrast u vreme izvršenja krivičnog dela. U radu je korišćen svaki od ovih pojmoveva na način kako je to određeno u pozitivnom krivičnom zakonodavstvu Republike Srbije. U međunarodnim pravnim aktima pojma deteta je šire određen, o čemu će biti više reči u nastavku rada.

Međunarodni instrumenti za zaštitu maloletnih žrtava krivičnih dela

Potreba za zaštitom prava i dostojanstva maloletnih žrtava krivičnih dela je odavno prepoznata i na međunarodnom nivou. Najčešće se govori o krivičnopravnoj zaštiti dece žrtava kriminaliteta. U smislu odredbi Konvencije o pravima deteta, dete je svako ljudsko biće koje nije navršilo osamnaest godina života, ukoliko se, po zakonu koji se primenjuje na dete, punoletstvo ne stiče ranije.³ Deca koja su žrtve krivičnih dela i drugih protivpravnih ponašanja predstavljaju posebno osetljive žrtve. U okviru pravnih akata brojnih među-

Zakona o izvršenju krivičnih sankcija i drugi opšti propisi primenjuju se ako nisu u suprotnosti sa ovim zakonom.

³ Tekst Konvencije UN o pravima deteta dostupan na adresi: [http://www.unicef.org-serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima\(1\).pdf](http://www.unicef.org-serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima(1).pdf), stranici pristupljeno 17.6.2016.

narodnih organizacija koji za svoj predmet imaju prevenciju i suzbijanje maloletničke delinkvencije, posvećena je i pažnja zaštiti maloletnih žrtava. U Minimalnim standardnim pravilima UN o maloletničkom pravosuđu (Pekinška pravila) istaknut je značaj naknade štete žrtvama krivičnih dela i sprečavanja ponovne viktimizacije.⁴ Smernice UN za prevenciju maloletničke delinkvencije (Rijadske smernice) usvojene 1990. godine, propisuju da su vlade država članica dužne da razvijaju mere i strategije u okviru krivičnog pravosuđa i van njega koje treba da preveniraju nasilje nad mladima i spreče njihovu viktimizaciju.⁵ U smislu zaštite prava dece kao žrtava krivičnih dela naročito su značajne Smernice Komiteta ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta.⁶ One predstavljaju pravni okvir Saveta Evrope kada je reč o maloletničkom pravosuđu. U Smernicama je ukazano da pravosuđe mora biti uvek „po meri deteta“. Interesi maloletnih lica treba da budu zaštićeni bez obzira da li se ona u krivičnom postupku javljaju kao okrivljeni ili oštećeni. Shodno tome, Smernice podsećaju na to da deca, posebno ona osjetljiva, treba da budu zaštićena od nanošenja štete. Kandidati koji žele da se zaposle u službama za rad sa decom, pre zasnivanja radnog odnosa, moraju biti podvrghnuti brojnim provrama, koje obuhvataju proveru krivične evidencije i preduzimanje prethodnih mera u slučaju da postoji sumnja da je lice već izvršilo krivično delo na štetu maloletnih lica. Prilikom sprovođenja ovih mera, moraju se poštovati pretpostavka nevinosti i nezavisnost pravosuđa. Smernice podsećaju na osnovno načelo po kome postoji posebna potreba za zaštitom maloletnika onda kada postoji sumnja da je izvršilac krivičnog dela na štetu maloletnika roditelj, neki drugi član porodice ili staratelj (Vujić, Stevanović, 2015).

Značajna je i legislativna delatnost Evropske unije u ovoj oblasti. U tom smislu, trebalo bi pomenuti Rezoluciju Evropskog parlamenta o maloletničkoj delinkvenciji i ulozi žena, porodice i društva. U ovoj Rezoluciji posebno je istaknuta uloga obrazovnih ustanova u prevenciji maloletničke delinkven-

⁴ United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice, The Beijing Rules. Dostupno na: <http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r033.htm>, stranici pristupljeno 18.6.2016.

⁵ United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency, The Riyadh Guidelines. Dostupno na: <http://www.un.org/documents/ga/res/45/a45r112.htm>, stranici pristupljeno 18.6.2016.

⁶ Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice, 17 November 2010. Dostupno na: <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cdcj/CDCJ%20Recommendations/GuidelinesChild-FriendlyJusticeE.pdf>, stranici pristupljeno 18.6.2016.

cije i stigmatizacije maloletnih žrtava krivičnih dela.⁷ Iako Republika Srbija nije punopravna članica Evropske unije i ova Rezolucija nije deo njenog pravnog sistema, izučavanje i analiza pravnih akata Evropske unije iz oblasti maloletničkog krivičnog pravosuđa je relevantno u kontekstu ispunjavanja obaveza predviđenih Akcionim planom za poglavlje 23 u pristupnim pregovorima između Srbije i EU, koje se odnosi na reformu pravosuđa, a koje je nedavno otvoreno.

Ovaj kratak prikaz najznačajnijih međunarodnih pravnih akata relevantnih za oblast maloletničkog pravosuđa posmatranog sa aspekta maloletnih žrtava krivičnih dela ukazuje na probleme koje treba rešiti u procesu izgradnje efikasnog sistema zaštite maloletnih žrtava kriminaliteta.

Položaj maloletnih žrtava krivičnih dela u krivičnom postupku i pravci njegove reforme

Razloge za propisivanje posebne zaštite maloletnih lica u krivičnom postupku, kada su ona oštećena krivičnim delima, treba tražiti u tome da se otklone posledice primarne viktimizacije, kao i da se spreči sekundarna viktimizacija maloletnih lica oštećenih krivičnim delom.

Kada govorimo o krivičnopravnom položaju maloletnih oštećenih, važno je istaći ključnu ulogu javnog tužioca, naročito u fazi njegovog iniciranja. Postoje mišljenja izneta u delu krivičnopravne literature da nije realno očekivati da će interes maloletnog oštećenog u krivičnom postupku u potpunosti zaštiti javni tužilac, kao procesni subjekt, koji prevashodno brine o zaštiti društvenih interesa (Knežević, 2010). Ovakav stav u krivičnopravnoj teoriji se može osporiti postojanjem zakonske obaveze formalne specijalizacije javnih tužilaca i obaveze posedovanja specifičnih znanja iz oblasti maloletničkog prestupništva i zaštite maloletnih lica, kada je reč o krivičnim postupcima u kojima se kao učesnici javljaju maloletnici. Trenutno je u toku rad na izmenama i dopunama maloletničkog krivičnog zakonodavstva (Kostić, Dimovski, Mirić, 2015), a poboljšanje krivičnopravnog položaja maloletnih oštećenih je jedan od najvažnijih zadataka reforme maloletničkog krivičnog zakonodavstva.

⁷ European Parliament Resolution on Juvenile Delinquency, the Role of Women, the Family and Society. Dostupno na: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2007-0283&language=EN>, stranici pristupljeno 18.6.2016.

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica je osnovni izvor maloletničkog krivičnog zakonodavstva u Srbiji. U ovom delu rada će se ukazati i na pojedina rešenja iz navedenog zakona, kao i na odredbe Nacrta Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i zaštiti maloletnih lica u krivičnom postupku (u nastavku: Nacrt),⁸ kako bi se uporednom metodom, ukazalo na mogući pravac reforme krivičnopravnog položaja maloletnih žrtava krivičnih dela. Nacrt je izradila radna grupa Ministarstva pravde Republike Srbije. Nacrt nije obavezujući pravni dokument, ali, imajući u vidu značaj reforme maloletničkog krivičnog pravosuđa u odnosu na maloletne žrtve krivičnih dela, prema mišljenju autora, treba ukazati i na neke novine koje nam on donosi.

Odredbom čl. 150 ZMUKD je taksativno predviđeno za koja će se krivična dela punoletnim učiniocima suditi po odredbama ovog Zakona kada su krivična dela izvršena na štetu maloletnika. Taksativnim navođenjem krivičnih dela ograničava se zaštita maloletnih oštećenih. Imajući u vidu da odredbe ZMUKD pružaju posebnu zaštitu maloletnim žrtvama, mnogo bi delotvornije bilo koristiti sistem generalne klauzule jer bi se time pružila zaštita maloletnim žrtvama najtežih krivičnih dela. Slično rešenje postoji i u Nacrtu. Naime, u čl. 152 Nacrta predviđeno je da sudije koje su stekle posebna znanja iz oblasti prava deteta, krivičnopravne zaštite maloletnih lica i zaštite maloletnih lica u krivičnom postupku, vode postupak za krivična dela protiv polne slobode, trgovine ljudima i trgovine maloletnim licem radi usvojenja kada je oštećeni maloletno lice, kao i za krivična dela sa elementom nasilja radi posebne zaštite ličnosti maloletnog lica kao oštećenog. Iako ni ovim predloženim rešenjem nije pružena puna zaštita maloletnim oštećenima kod svih krivičnih dela kada su učinoci punoletna lica, ipak je značajno poboljšana proširenjem opsega primene maloletničkog krivičnog zakonodavstva.

Takođe, odredbom čl. 152 ZMUKD je predviđeno i da, ako se kao svedok saslušava maloletno lice koje je oštećeno krivičnim delom navedenim u čl. 150 ovog zakona, saslušanje može da se sproveđe najviše dva puta, a izuzetno i više puta ako je to neophodno radi ostvarenja svrhe krivičnog postupka. U slučaju da se maloletno lice saslušava više od dva puta, sudija je dužan da posebno vodi računa o zaštiti ličnosti i razvoja maloletnog lica. Ako, s obzi-

⁸ Nacrt Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i zaštiti maloletnih lica u krivičnom postupku dostupan je na: <http://www.mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php>, stranici pristupljeno 18.6.2016.

rom na osobenosti krivičnog dela i svojstva ličnosti maloletnog lica, oceni da je to potrebno, sudija će naređiti da se maloletno lice saslušava upotreboom tehničkih sredstava za prenos slike i zvuka, a saslušanje se sprovodi bez prisustva stranaka i drugih učesnika postupka, u prostoriji u kojoj se svedok nalazi, tako da mu stranke i lica koja na to imaju pravo, pitanja postavljaju posredstvom sudije, psihologa, pedagoga, socijalnog radnika ili drugog stručnog lica. U praktičnoj primeni ove zakonske norme javljaju se brojni problemi. Prema rečima sudije za maloletnike Višeg suda u Nišu i zamenika Višeg javnog tužioca u Nišu,⁹ za adekvatnu zaštitu maloletnih oštećenih u krivičnom postupku od izuzetnog je značaja obezbeđivanje materijalnih sredstava za početak rada Službe za pomoć svedocima i žrtvama u kojoj posebno obučeni i kompetentni stručnjaci planiraju i vode intervju sa maloletnim oštećenim u cilju pribavljanja što kvalitetnijeg iskaza. Neki od iznetih predloga za poboljšanje položaja maloletnih žrtava krivičnih dela od strane sudije i tužioca za maloletnike iz Niša su: pružanje psihološke pomoći i podrške kako maloletnim žrtvama, tako i njihovim porodicama imajući u vidu težinu traumatskog događaja kroz koji je žrtva prošla, priprema maloletnih oštećenih za svedočenje, odnosno, ukazivanje na to sa čim će se sresti prilikom saslušanja (upoznavanja sa zgradom, prostorom, mestom davanja iskaza). Treba insistirati da maloletniku pitanja postavlja stručno lice koje je prethodno upoznato sa svim okolnostima konkretnog slučaja (recimo voditelji slučaja pri Centrima za socijalni rad).

Do pojave sekundarne viktimizacije maloletnih oštećenih dolazi i u samom krivičnom postupku. Maloletna lica oštećena krivičnim delom se često ne upoznaju sa svojim pravima u krivičnom postupku. Ne koristi se u dovoljnoj meri zakonska mogućnost da se maloletno lice saslušava van sudnice, upotreboom savremenih informacionih tehnologija (Banić, Stevanović, 2015). Na ovaj praktičan problem su ukazali i intervjuisani nosioci pravosudnih funkcija u Nišu, što je ohrabrujuće i daje osnova za verovanje da će se ova negativna praksa u budućnosti promeniti. Postupanje sudova koje ne uvažava interese maloletnih oštećenih može imati dugoročno negativne posledice na njihov psihofizički razvoj i ovakva praksa bi se morala promeniti što je pre moguće.

Naročitu pažnju bi trebalo posvetiti iskazima dece svedoka i žrtava krivičnih dela. Maloletno lice oštećeno krivičnim delom trebalo bi da svoj iskaz da u okruženju koje neće negativno uticati na njegov psihofizički razvoj. Treba

⁹ Za potrebe ovog rada obavljen je razgovor sa sudijom za maloletnike Višeg suda u Nišu i zamenikom Višeg javnog tužioca u Nišu, oktobra 2015. godine.

omogućiti svedočenje putem audio, video ili televizijskog linka i upravo su to primeri dobre prakse. Isto važi i za davanje iskaza pred stručnjacima pre suđenja, kao i izbegavanje vizuelnog ili svakog drugog kontakta između žrtve i lica za koje postoji sumnja da je izvršilo krivično delo, ili davanje iskaza bez prisustva okrivljenog. Međutim, u izvesnim slučajevima, kao što su oni koji se odnose na seksualnu eksploataciju, video-zapisи mogu delovati traumatično na žrtve. Zato valja ozbiljno uzeti u obzir moguću štetu i sekundarnu viktimizaciju koja bi mogla proisteći iz takvog snimanja, pa se valja pozabaviti mogućom primenom drugih metoda, kao što je zvučni zapis, da bi se izbegla ponovna viktimizacija, nova traumatizacija i sekundarna viktimizacija (Vujić, Stevanović, 2015: 69). Korišćenje zvučnih zapisa iskaza maloletnih oštećenih u krivičnom postupku bi u mnogome smanjila negativne posledice po psihofizički razvoj maloletnih oštećenih koje može imati vođenje krivičnog postupka i preduzimanje procesnih radnji u obliku koji nije prilagođen maloletnicima.

Na ovom mestu je važno pomenuti još jedan problem od značaja za vođenje krivičnog postupka u kome se kao žrtve ili učinici javljaju maloletna lica. U pogledu nadležnosti i sastava suda koji sudi punoletnim učinocima krivičnih dela izvršenih na štetu maloletnih lica primenjuju se odredbe Zakonika o krivičnom postupku, ako nisu u suprotnosti sa odredbama ZMUKD (čl. 156). Načelo hitnosti je jedno od najvažnijih procesnih načela u maloletničkom krivičnom pravu, bez obzira da li je izvršilac krivičnog dela maloletan ili punoletan, ako je maloletnik oštećen nekim krivičnim delom iz čl.150 ZMUKD. Nije precizirano trajanje krivičnog postupka, ali s obzirom na to da je naglašeno da je postupak „hitan“, to znači da krivičnoprocesne radnje treba da se obave u što kraćem vremenskom roku, bez odugovlačenja, uz poštovanje načela procesne ekonomije (Konstantinović Vilić, Kostić, 2012: 155). S tim u vezi, bilo bi korisno precizirati vremenske rokove za preduzimanje pojedinih procesnih radnji u krivičnom postupku prema maloletnicima, čime bi načelo hitnosti ovog postupka ostvarilo svoj smisao.

Odredbom čl. 154 ZMUKD je propisano da maloletno lice kao oštećeni mora imati punomoćnika od prvog saslušanja okrivljenog. Nacrt donosi novinu kada je reč o zastupanju maloletnih oštećenih. Naime, odredbom čl. 156 Nacrta je izmenjena imperativna zakonska norma o obaveznom punomoćniku oštećenog koji je maloletno lice. Punomoćnik će se maloletnom oštećenom postaviti samo ako je to potrebno radi ostvarivanja cilja krivičnog postupka, kako bi se zaštitala ličnost maloletnog oštećenog, što bi trebalo da

predstavlja izuzetak, jer se može osnovano očekivati da će se o interesima maloletnog oštećenog svakako starati i javni tužilac, koji poseduje specijalizaciju iz oblasti maloletničkog prestupništva (Škulić, 2015). Ovo je značajna novina u odnosu na postojeću zakonsku odredbu jer se njome dodatno ističe obaveza javnog tužioca da tokom trajanja krivičnog postupka brine o interesima maloletnog oštećenog. Ovakvo rešenje je u skladu sa opšteprihvaćenim konceptom „pravosuđa po meri deteta“, koji predviđa i pravo na posebnu zaštitu i informisanost maloletnih oštećenih u krivičnom postupku.

Interesantan je i način sprovođenja dokazne radnje suočenja između okrivljenog i maloletnog oštećenog. Prema trenutno važećoj zakonskoj odredbi suočenje je zabranjeno samo ako se kao svedok saslušava maloletno lice koje je usled prirode krivičnog dela, posledica ili drugih okolnosti, posebno osetljivo, odnosno nalazi se u posebno teškom duševnom stanju (čl. 153 ZMUKD). Nedostatak ove odredbe je u tome što nije regulisano pitanje suočenja lica koje nije navršilo 14 godina starosti (deteta) sa okrivljenim. Ovaj propust je ispravljen odredbama Nacrta. Naime, odredbom čl. 155 Nacrta predviđeno je da dete oštećeno krivičnim delom protiv polne slobode, trgovine ljudima i trgovine maloletnim licem radi usvojenja, kao i za krivična dela sa elementom nasilja, ne može biti suočeno sa okrivljenim. Sud može odlučiti da oštećenog starijeg od 14 godina ne suočava sa okrivljenim, ako je oštećeni posebno osetljiv ili se nalazi u posebno teškom psihičkom stanju. Ovakvo rešenje je opravdano jer se suočenjem između okrivljenog i oštećenog, po pravilu, stvara jedna napeta situacija. U praksi se veoma retko dešava da neki učesnik u krivičnom postupku (bilo oštećeni ili okrivljeni) tokom suočenja promeni svoj iskaz i tako indirektno prizna da nije govorio istinu. Zbog toga se može zaključiti da je suočenje najčešće neefikasnata dokazna radnja.¹⁰ Suočenje, po pravilu, izlaze velikom stresu učesnike u postupku, te ovu dokaznu radnju svakako treba potpuno onemogućiti kada se radi o deci, a koristiti samo izuzetno, kada su u pitanju maloletnici.

S obzirom da je stranački način ispitivanja svedoka u formi osnovnog i unakrsnog ispitivanja, po definiciji, veoma agresivan i često izuzetno neprijatan za svedoke, u ovom delu Nacrta se uvode odredbe kojima se, onda kada se kao svedoci ispituju maloletna lica oštećena krivičnim delima sa elemen-

¹⁰ Autor ovog rada je obavio pripravnički staž u Osnovnom i Višem sudu u Nišu, u periodu od 2009. do 2012. godine. U tom periodu obavljeno je na desetine suočenja između različitih učesnika u postupku (okrivljenih, svedoka i oštećenih) i gotovo uvek su suočena lica ostajala pri ranije datim iskazima.

timu nasilja, ne koristi takav način ispitivanja svedoka, već njih ispituje sudija.¹¹ Ovakvo rešenje se može oceniti kao pozitivno jer doprinosi umanjenju negativnih posledica koje sam krivični postupak može imati po psihofizički razvoj maloletnih žrtava krivičnih dela.¹²

Negativne posledice koje krivični postupak može imati po maloletnu žrtvu mogu se izbeći i primenom različitih modela restorativne pravde, kad god je to moguće, a imajući u vidu osobine ličnosti žrtve i učinioca i karakter izvršenog krivičnog dela. Primena modela restorativne pravde može doprineti lakšem prevazilaženju posledica koje je izvršenje krivičnog dela imalo po žrtvu. Ovaj model pomaže žrtvi da povrati izgubljeno samopouzdanje i da, u krivičnom postupku ili van njega, izrazi svoj stav o izvršenom krivičnom delu. Restorativna pravda teži ponovoj reintegraciji žrtve u društvo i otklanjanju štete izvršene krivičnim delom. Ovo je od naročite važnosti u svim slučajevima kada su maloletna lica žrtve kriminaliteta. Različiti restorativni pristupi mogu biti alternativa krivičnom postupku (Ćopić, 2014).

Na kraju izlaganja o izazovima reforme krivičnopravnog položaja maloletnih žrtava kriminaliteta u Srbiji bilo bi korisno ukazati na jedan problem u vezi sa vođenjem statističke evidencije o maloletnim žrtvama kriminaliteta. Naime, u svim statističkim obrascima Republičkog zavoda za statistiku koji se tiču pravnosnažno okončanih postupaka prema maloletnicima podaci o oštećenom (žrtvi) su vrlo oskudni i odnose se isključivo na pol i starost žrtve.¹³ Vođenje potpunije statističke evidencije o punoletnim i maloletnim žrtvama kriminaliteta bi u budućnosti obezbedilo bolje uslove za istraživanja položaja žrtava kriminaliteta u Srbiji.

Na osnovu svega iznetog se može zaključiti da norme maloletničkog krivičnopravnog zakonodavstva još jednom promovišu osnovne principe na kojima ono počiva, a to je da interesi maloletnika imaju primat u odnosu na interes pravičnosti, što je svakako u duhu savremenih tendencija i ide-

¹¹ Videti obrazloženje Nacrta Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i zaštiti maloletnih lica u krivičnom postupku. Dostupno na: <http://www.mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php>, stranici pristupljeno 18.6.2016.

¹² Koliko traumatičan može biti sam krivični postupak po maloletne žrtve svedoči i film „Sestre“ iz 2011. godine koji je upravo i nastao kao podsećanje na sve nedaće kroz koje prolaze žrtve trgovine ljudima u Srbiji, njihovu tugu, patnju i bol.

¹³ Videti obrasce upitnika o maloletniku prema kome je pravnosnažno završen krivični postupak, koji su dostupni na sajtu Republičkog zavoda za statistiku, odeljak „Pravosuđe“. Dostupno na: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=147>, stranici pristupljeno 21.7.2015.

ja maloletničkog krivičnog prava. Takođe, pozitivne zakonske norme imaju za cilj realizaciju ideje posebne zaštite maloletnih oštećenih u krivičnom postupku, što je u saglasnosti sa savremenim saznanjima, shvatanjima i dostignućima viktimalogije, kao posebne naučne discipline koja se bavi zaštitom žrtava krivičnih dela (Mirić, 2014). Ipak, kao što smo videli i pozitivno maloletničko krivično zakonodavstvo, bez obzira na mnoga dobra rešenja, ima i niz nedostataka. Reforma maloletničkog zakonodavstva koja je u toku ima za cilj da se novim zakonskim rešenjima otklone problemi uočeni u praksi, a maloletnim licima pruži adekvatna krivičnopravna zaštita, nezavisno od procesnog svojstva u kome se pojavljuju u krivičnom postupku.

Umesto zaključka

Obaveza je društva i države u celini da deci i maloletnicima obezbedi adekvatne uslove za razvoj. To uključuje i stvaranje bezbednog okruženja, s tim da rizik viktimalizacije treba umanjiti što je više moguće. Nažalost, često se dešava da se u ulozi oštećenih krivičnim delom nađu upravo maloletna lica.

Iako je intencija zakonodavca prilikom donošenja važećeg Zakona o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica bila da se pruži adekvatna krivičnopravna zaštita svim učesnicima u krivičnom postupku, u pravosudnoj praksi su se pojavili brojni problemi u vezi sa primenom pojedinih zakonskih rešenja. Nedostatak adekvatnih prostorija za saslusanje maloletnih oštećenih, postupanje sudova na način koji nije uvek primeren uzrastu samih oštećenih, samo su neki od njih. Ovi problemi su i nametnuli potrebu reforme maloletničkog zakonodavstva u Republici Srbiji. Dostizanje i puna implementacija međunarodnih i evropskih standarda u oblasti maloletničkog krivičnog pravosuđa ima mnogo veći značaj od harmonizacije maloletničkog krivičnog prava sa pravom EU i drugim međunarodnim standardima. Ono je mnogo više od toga – neprestana borba da svako dete oštećeno krivičnim delom ne bude dodatno viktimalizirano samim krivičnim postupkom, već da nakon njegovog okončanja bude, u što većoj meri, saniранa šteta nastala izvršenjem krivičnog dela, a ono samo bude dodatno osnaženo i podržano da nastavi, koliko je god to moguće, da živi radošću i srećom ispunjen život. Ovaj zadatak nije lako ispuniti, ali korist od njegovog ispunjenja svakako opravdava sve napore koje treba uložiti jer ulaganje u zaštitu

dece i maloletnika je jedino sigurno ulaganje u budućnost zajednice i društva u kome živimo. Proces reforme maloletničkog zakonodavstva i donošenje novog zakona koji će regulisati ovu oblast prava je svakako korak u pravom smeru uprkos brojnim izazovima koje svaka reforma nosi sa sobom.

Literatura

- Banić, M. (2013) *Pravosuđe po meri deteta u Republici Srbiji*. Beograd: Centar za prava deteta.
- Banić, M. Stevanović, I. (2015) *Kako do pravosuđa po meri deteta: Zaštita dece žrtava u krivičnim postupcima i stanje u praksi u Republici Srbiji*. Beograd: Centar za prava deteta.
- Ćopić, S. (2014) Primena restorativne pravde prema maloletnicima. U: V. Nikolić-Ristanović, Lj. Stevković (ur.) *Maloletnička delinkvencija u svetu i Srbiji: Trendovi i društveni odgovori*. Beograd: IGP Prometej i Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, str. 195-206.
- Knežević, S. (2010) *Maloletničko krivično pravo-materijalno procesno i izvršno*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu.
- Konstantinović Vilić, S. Kostić, M. (2012) Zaštita dece i maloletnika prema Zakonu o maloletnim izvršiocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. U: M. Kostić, S. Konstantinović Vilić (ur.) *Viktimologija: Osnove učenja kroz pojedinačne teme*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, str.155-176.
- Kostić, M., Dimovski, D., Mirić, F. (2015) *Maloletnička delinkvencija kroz prizmu novinskih izveštaja u dnevnom listu Politika 1904-1941*. Niš: Centar za Publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu.
- Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, br.85/2005, 88/2005-ispr., 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012,104/2013 i 108/2014.
- Mirić, F. (2014) *Savremena shvatanja fenomenologije i etiologije maloletničke delinkvencije*, doktorska disertacija. Niš: Pravni fakultet.
- Škulić, M. (2015) Reforma maloletničkog krivičnog prava u Srbiji. U: I. Stevanović (ur.) *Maloletnici kao učinioци i kao žrtve krivičnih dela i prekršaja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 39-68.
- Stevanović, I. (2005) Krivičnopravna zaštita dece žrtava zlostavljanja i zanemarivanja u Srbiji. *Temida*, 2, str. 21-32.

Vujić, N., Stevanović, I. (2015) Pravosuđe po meri deteta pre, za vreme i po okončanju sudskih postupaka u Smernicama Komiteta Ministara Saveta Evrope o pravosuđu po meri deteta. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 1, str. 43-76.

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 85/2005.

Internet izvori

European Parliament Resolution on Juvenile Delinquency, the Role of Women, the Family and Society. Dostupno na: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2007-0283&language=EN>, stranici pristupljeno 18.6.2016.

Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on Child-friendly Justice. Dostupno na: <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cdcj/CDCJ%20Recommendations/GuidelinesChild-FriendlyJusticeE.pdf>, stranici pristupljeno 18.6.2016.

Konvencija UN o pravima deteta. Dostupno na: [http://www.unicef.org-serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima\(1\).pdf](http://www.unicef.org-serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima(1).pdf), stranici pristupljeno 17.6.2016.

Nacrt Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i zaštiti maloletnih lica u krivičnom postupku. Dostupno na: <http://www.mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php>, stranici pristupljeno 18.6.2016.

Republički zavod za statistiku-Pravosuđe. Dostupno na: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=147>, stranici pristupljeno 21.7.2015.

Republički zavod za statistiku (2014) Maloletni učinoci krivičnih dela: Prijave, optuženja i osude. Dostupno na: http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/97/03/SB-604-Maloletni_ucinoci_krivicnih_dela.pdf, stranici pristupljeno 20.7.2016.

United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency, The Riyadh Guidelines. Dostupno na: <http://www.un.org/documents/ga/res/45/a45r112.htm>, stranici pristupljeno 18.6.2016.

United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice The Beijing Rules. Dostupno na: <http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r033.htm>, stranici pristupljeno 18.6.2016.

FILIP MIRIĆ*

Challenges of the Reform of the Position of Juvenile Victims of Crime in the Republic of Serbia

The paper offers an analysis of the possible directions of the reform of juvenile criminal legislation with regard to the position of juvenile victims of crime in Serbia. The paper analyses provisions of national and international legal acts, relevant and important for the legal protection of juvenile victims. The aim is to point out the challenges and problems in the process of reform of juvenile law, which are directed towards building a "child-friendly justice" system. In this way, as the author points, it is possible to get valuable information on which direction the reform of juvenile criminal legislation should go in order to provide basis for prevention of secondary victimization of juvenile victims of crime in the criminal procedure.

Keywords: criminal law, juveniles, reform, juvenile justice system, Serbia.

* Dr Filip Mirić is associate for education at the Law School, University of Niš.
E-mail: filip.miric@gmail.com and filip@prafak.ni.ac.rs.

TEMIDA
2016, vol. 19, br. 3-4, str. 553-567
ISSN: 1450-6637

Međunarodna saradnja istraživača u proučavanju femicida – COST Akcija IS1206 Femicid širom Evrope 2013-2017¹

LJILJANA STEVKOVIC*

Uvod

Rodno zasnovano ubistvo žena – femicid predstavlja vodeći uzrok pre-rane smrti žena na globalnom nivou i razlikuje se od drugih oblika ubistava i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja. Upravo to i jeste razlog zbog kojeg je poslednjih godina femicid, zahvaljujući zalaganjima Akademskog veća Ujedinjenih nacija (eng. *Academic Council on the United Nations System*, u nastavku: ACUNS²) i Evropskog programa saradnje u oblasti nauke i tehnologije (eng. *European Cooperation in Science and Technology*, skraćeno i u nastavku: COST), prepoznat kao ozbiljan oblik kršenja osnovnih ljudskih prava i najteži oblik rodno zasnovanog nasilja do kojeg često dolazi nakon višegodišnjeg partnerskog nasilja kojem je žena žrtva bila izložena (Weil, 2016).

Na teritoriji Evrope realizovan je veći broj projekata o rodno zasnovanom nasilju, ali ni jedan o femicidu koji bi ovaj oblik rodno zasnovanog ubistva sagledao kao globalni društveni problem koji zahteva multidisciplinarni pri-

¹ Informacije o COST Akciji IS1206 Femicid širom Evrope zasnovane su na informacijama i materijalima dostupnim na sajtu COST-a: <http://www.cost.eu/> i http://www.cost.eu/COST_Actions/isch/IS1206; i na sajtu Akcije: <http://www.femicide.net>, stranicama pristupljeno 4.1.2017.

* Mr Ljiljana Stevković je asistentkinja na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu i saradnica Viktimološkog društva Srbije. E-mail: stevkoviclj@gmail.com

² Više u ACUNS-u videti na: <http://acuns.org/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

stup i njegovo proučavanje sa različitih aspekata, od definisanja samog pojma, preko utvrđivanja problema u vezi sa evidentiranjem, do iznalaženja strategija za njegovu prevenciju. Upravo iz tih razloga se nametnula potreba za osmišljavanjem multidisciplinarnog, multinacionalnog pristupa problemu femicida, sa fokusom na žrtvu i učinioca, kulturološki motivisana ubistva žena (tzv. ubistva iz časti) i širi društveni aspekt koji pogoduje postojanju i održavanju femicida u jednom društvu i šire, na tlu cele Evrope (Corradi i dr., 2016).

Cilj ovog rada je predstavljanje projekta *COST Akcija IS1206 Femicid širom Evrope* (eng. *COST Action IS1206 Femicide Across Europe*) kojem se Republika Srbija priključila septembra 2015. godine, nakon poziva prof. dr Anna-e Constanza Baldry, koordinatorke WG4. Najpre je dat kratak prikaz samog koncepta COST-a, nakon čega je predstavljena pomenuta Akcija usmerena na problem femicida u Evropi.

COST – Evropski program saradnje u oblasti nauke i tehnologije³

COST predstavlja evropsku mrežu za koordinaciju nacionalno finansiranih istraživačkih aktivnosti. Od svog začetka 1971. godine COST je, kroz omogućavanje međunarodne saradnje na planu razvoja zajedničkih ideja i novih inicijativa u nauci i tehnologiji, doprineo uklanjanju jaza između nauke i naučnih istraživanja, sa jedne strane, i kreatora politike širom Evrope sa druge strane. Danas je funkcionisanje COST-a u potpunosti transparentno. Uključuje sve zemlje članice COST-a kroz uspostavljanje Naučnog odbora. U sastav ovog odbora ulazi po jedan predstavnik svake zemlje članice COST-a i njegova osnovna funkcija je podsticanje interdisciplinarnih i multidiscipliniranih projekata. COST ne finansira direktno naučna istraživanja, ali obezbeđuje podršku njihовоj realizaciji kroz povezivanje različitih država u okviru zajedničke COST Akcije. Pri tome, podržava tzv. osnovna, ali i primenjena i tehnološka istraživanja koja se bave svim onim problemima koji imaju širi, međunarodni, odnosno međunarodni značaj.⁴ Kao prethodnica savremenih multidisciplinarnih istraživanja, COST ima značajnu ulogu u izgradnji evropskog istraživačkog prostora (eng. *European Research Area – ERA*⁵) i upotpunjuje EU Okvirne

³ Više o ovome videti na: http://www.cost.eu/about_cost, stranici pristupljeno 4.1.2017.

⁴ Više o tome videti na: <http://www.femicide.net/mc1meet>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

⁵ Više o ERA videti na: http://ec.europa.eu/research/era/index_en.htm, stranici pristupljeno 4.1.2017.

programe u oblasti nauke i tehnologije delujući kao spona između naučnih zajednica cele Evrope i kroz omogućavanje povećanja mobilnosti istraživača.

Kada je u pitanju organizaciona struktura COST-a ključne odluke se donose na COST ministarskim konferencijama koje se, u proseku, održavaju na svakih pet godina. Najviše telo COST-a zaduženo za donošenje odluka je Komitet visokih zvaničnika (eng. *Committee of Senior Officials* – CSO). U sastav Sekretarijata ovog Komiteta ulaze po dva predstavnika svake zemlje članice, od kojih je jedan Nacionalni koordinator za COST⁶ (eng. *COST National Coordinator* – CNC), dok drugog predstavnika postavlja Generalni sekretarijat Saveta Evrope.

Uslov za pokretanje neke COST Akcije, a samim tim i dobijanje finansijske podrške za precizno utvrđene aktivnosti, jeste uključivanje minimalno 5 država u zajednički, interdisciplinarni ili multidisciplinarni projekat u trajanju od 4 godine od momenta pokretanja projekta i potpisivanja Memoranduma o razumevanju. Pri tome, uslov za uključivanje istraživača u određenu COST Akciju jeste to da se u svojoj državi bave problemom koji je predmet konkretnе Akcije, da su magistri ili doktori nauka i da su zaposleni u nekoj instituciji/organizaciji (fakultet, institut, NVO) koja se bavi naučno-istraživačkim radom.⁷ U trenutku pisanja rada 36 država ima članstvo u COST-u, među kojima je i Republika Srbija koja učestvuje u 551 COST Akciji u različitim naučnim oblastima.

COST Akcija Femicid širom Evrope

Upravo zbog napred pomenutih nedostataka postojećih istraživanja o rodno zasnovanom nasilju i njegovom najtežem obliku – femicidu, ukazala se potreba za pokretanjem međunarodnog projekta koji teži uspostavljanju prve pan-evropske mreže istraživača koji se, na nacionalnom nivou, bave pitanjima nasilja u porodici, posebno rodno zasnovanog nasilja i femicida. Polazna ideja je bila da je neophodno unaprediti i ujednačiti metodologiju istraživanja ovog fenomena, utvrditi jedinstvenu definiciju femicida i osmisli aktivnosti i smernice za nacionalne kreatore politike usmerene ka unapređenju politika za sprečavanje rodno zasnovanih ubistava žena. *COST Akcija Femicid*

⁶ Nacionalni koordinator COST-a za Srbiju je dr Bratislav Marinković, načelnik laboratorije za atomsku fiziku Instituta za fiziku u Beogradu.

⁷ Više o pravilima za prijavljivanje istraživača ili istraživačkih timova za Srbiju videti na sajtu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja: <http://www.mpn.gov.rs/cost/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

širom Evrope je prijavljena i odobrena u oktobru 2012. godine, da bi zvanično bila pokrenuta u aprilu 2013. godine. Potpisnik ugovora, a samim tim i glavni koordinator ove COST Akcije (tzv. *grant holder*) je Univerzitet za tehnologiju sa Kipra. U vreme pisanja rada, Akcija se nalazi u poslednjoj godini realizacije i okončava se 8. aprila 2017. godine. Predsedavajući ove Akcije, odnosno njena koordinatorka je prof. dr Shalva Weil sa Hebrew Univerziteta u Jerusalimu, a potpredsednica prof. dr Consuelo Corradi sa Lumsa Univerziteta u Rimu.

Od momenta pokretanja COST Akcije Femicid širom Evrope broj uključenih zemalja i istraživača se povećavao svake godine. Danas ova Akcija broji 30 zemalja učesnica, pri čemu ne postoji mogućnost priključivanja novih članica u poslednjoj, četvrtoj godini realizacije.⁸ Iz svake zemlje u projekat je uključeno najmanje dva ili više istraživača koji su u svom naučno-istraživačkom radu posvećeni problemu rodno zasnovanog nasilja i femicida i, u zavisnosti od svog zvanja (magistar ili doktor nauka), istraživački tim svoje zemlje predstavljaju kao član Upravnog odbora (tzv. *MC member*) i zamenik člana Upravnog odbora (*MC substitute*).

COST Akcija Femicid širom Evrope pokrenuta je sa ciljem uspostavljanja zajedničkog teorijskog i interdisciplinarnog okvira o femicidu, odnosno:

- Usputstavljanja uslova koji će omogućiti uporedivost kvantitativnih i kvalitativnih podataka o femicidu na teritoriji cele Evrope, težeći da se dostigne nivo Sjedinjenih Američkih Država i drugih zemalja koje su mnogo naprednije kada je u pitanju proučavanje femicida,
- Usputstavljanja mreže za prevenciju femicida na teritoriji Evrope kroz povezivanje istaknutih istraživača i mladih istraživača koji se bave ovim oblikom rodno zasnovanog ubistva i donosilaca odluka,
- Publikovanja preporuka i smernica za donosioce odluka,
- Monitoringa femicida u budućnosti kroz usputstavljanje evropske Opservatorije za femicid.

Realizacija ovih ciljeva omogućena je kroz sledeće aktivnosti: 1) razmena iskustava istraživača širom Evrope kroz koordinaciju sastanaka, radionica, konferencija i učešće svetski priznatih stručnjaka koji se bave problemom femicida, a sve sa ciljem iznalaženja adekvatne, međunarodno prihvatljive defi-

⁸ Zemlje članice ove Akcije su: Austrija, Belgija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Kipar, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Nemačka, Grčka, Island, Irska, Izrael, Italija, Letonija, Litvanija, Malta, Holandija, Norveška, Poljska, Portugal, Rumunija, Srbija, Slovenija, Španija, Švedska, Turska, Ujedinjeno Kraljevstvo i Makedonija. Dostupno na: http://www.cost.eu/COST_Actions/isch/IS1206?parties, stranici pristupljeno 4.1.2017.

nicije femicida; 2) saradnja sa svetskim (Ured Ujedinjenih nacija za drogu i kriminal – UNODC⁹ i ACUNS) i evropskim organizacijama (Evropski institut za rodnu ravnopravnost – EIGE¹⁰ i Evropska mreža za rod i nasilje – ENGV¹¹) u zajedničkim aktivnostima u vezi sa podizanjem svesti i borbom protiv femicida; 3) razmena iskustava o mogućnostima prevencije femicida sa grupama koje lobiraju za promene (npr. Evropska mreža Žene protiv nasilja – WAVE¹²), skloništima za žene žrtve nasilja, pripadnicima policije, zatvorskim službenicima i slično; 4) podsticanje, kroz mentorstvo, mladih istraživača da objavljaju naučne radove u ACUNS publikaciji *Femicide* i koautorskih radova sa ekspertima u oblasti rodno zasnovanog nasilja u prestižnim naučnim časopisima (na primer, specijalan broj časopisa *Current Sociology* posvećen femicidu i objavljen u 2016. godini); 5) podsticanje mladih istraživača na tzv. kratkotrajne naučne misije u okviru kojih mogu mnogo da nauče, bave se onim aspektima femicida koji ih zanimaju, planiraju ili učestvuju u već započetim istraživanjima i slično; 6) razvijanje koncepta o evropskoj Opservatoriji za femicid kroz saradnju sa nevladinim organizacijama i postojećim nacionalnim opservatorijama femicida (npr. Opservatorija u Portugalu).

Većina predviđenih aktivnosti, a samim tim i postavljenih ciljeva, do početka četvrte i poslednje godine u realizaciji ove COST Akcije (aprila 2016. godine) je ostvarena: 1) uspostavljena je pokretna mreža istraživača koji se bave rodno motivisanim nasiljem; 2) uspostavljen je jedinstveni teorijski i praktični okvir o teškom nasilju nad ženama, sa posebnim akcentom na femicid; 3) utvrđeni su kriterijumi za evaluaciju zvaničnih statistika o nasilju prema ženama i femicidu i izvršena je analiza metodologije evidentiranja u 10 evropskih država; 4) podignuta je svest evropske javnosti o femicidu kao ozbilnjom društvenom problemu; 5) pokrenuta je aktivna web stranica Akcije za diseminaciju ostvarenih rezultata (Weil, 2015).

⁹ United Nations Office on Drugs and Crime. Više o UNODC videti na: <https://www.unodc.org/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

¹⁰ European Institute for Gender Equality. Više o EIGE videti na: <http://eige.europa.eu/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

¹¹ European Network on Gender and Violence. Više o ENGV videti na: <http://www.engv.org/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

¹² Women against Violence Europe Network. Više o WAVE videti na: <https://www.wave-network.org/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Aktivnosti COST Akcije Femicid širom Evrope

Ova Akcija organizovana je kroz rad četiri radne grupe (u nastavku: WG) koje se, svaka individualno, bave različitim aspektima femicida. Pored toga, na zajedničkim sastancima koordinatora sve četiri radne grupe svi zajedno razrešavaju zadatke i sporna pitanja svake radne grupe pojedinačno.

1. Radna grupa 1: Definicija¹³

Prva radna grupa posvećena je problemu definisanja femicida. Ovom radnom grupom predsedava prof. dr Chaime Marcello (Zaragoza University, Španija) a potpredsednica je prof. dr Marceline Naudi (Univerzitet of Malta, Valetta, Malta). Radna grupa se bavi pojmovnim određenjem femicida i traženjem odgovora na pitanja: Šta je to femicid? Koje elemente definicija treba da uključuje? Da li se odnosi i na ubistva devojčica ili samo ubistva žena? Da li i čedomorstvo, odnosno ubistvo bebe ženskog pola, spada u femicid? Da li je femicid ubistvo žene zato što je žena ili ubistvo nevezano za rodnu pripadnost žrtve? Rad ove, kao i ostalih radnih grupa, odvija se kroz grupne sastanke i sastanke predstavnika sve četiri grupe na kojima se raspravljavaju pitanja od važnosti za sve grupe i donose zajedničke odluke. Tokom prethodne tri godine ova radna grupa je održala niz sastanka na kojima su razmatrani različiti aspekti i poteškoće u iznalaženju ujednačene, međunarodno jedinstvene, definicije femicida. Kao krajnji ishod tih sastanka postignut je načelni dogovor da se prihvati tradicionalna, šira definicija femicida prema kojoj on predstavlja „ubistvo žena i devojčica zato što su žene i devojčice“¹⁴. Tako definisan, femicid obuhvata ubistva žena iz časti, porodična/partnerska ubistva žena i ubistva žena koja su seksualno motivisana, bez obzira na to ko je ubica i u kakvom je odnosu sa žrtvom. U vezi sa tim, između radnih grupa je postignut dogovor o praktičnom značaju terminološkog određenja pojma femicida, naročito sa aspekta njegovog evidentiranja i prevencije.

¹³ Više o tome videti na: <http://www.femicide.net/wg1>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

¹⁴ Minutes from First Meeting Working Group 1: Definitions Femicide Across Europe, COST Action IS1206. Dostupno na: <http://www.femicide.net/wg1>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

2. Radna grupa 2: Evidentiranje¹⁵

Druga radna grupa posvećena je pitanjima evidentiranja femicida i iznalaženju načina za uspostavljanje kriterijuma koji će, na nivou cele Evrope, omogućiti uporedivost podataka o rodno motivisanim ubistvima žena. Rad ove radne grupe je u tesnoj vezi sa radom WG1 i postizanjem saglasnosti oko definicije femicida. Ovom radnom grupom predsedava dr Monika Schrotte (Erlangen University, Ninberg, Nemačka), a potpredsednica je dr Heidi Stoeckl (University of London, Engleska). Osnovni zadaci prve radne grupe ogledaju se u: 1) analizi načina prikupljanja i evidentiranja podataka o femicidu širom Evrope, kao i vrste podataka koji se evidentiraju; 2) prikupljanju i analizi informacija o nekoliko evropskih baza podataka i opservatorija o femicidu; i 3) intervjuisanju stručnjaka o mogućim strategijama za promovisanje, razvoj i implementaciju jedinstvenog sistema evidentiranja podataka o femicidu koji će se koristiti u svim državama Evrope (Schrotte, Meshkova, 2015). U vezi sa tim, tokom svog trogodišnjeg rada i urađenih analiza evidentiranja podataka o femicidu ova radna grupa je identifikovala sličnosti i razlike u podacima koje različite države evidentiraju, kao i koji podaci nedostaju. Utvrđeno je da se u većini evropskih država evidentiraju podaci o ubistvima žena i partnerskim ubistvima žena, ali ne i drugim oblicima femicida. Takođe je utvrđeno da se u nekim država zvanične statistike ne publikuju niti su javno dostupne, kao i da se, generalno, prikupljaju različite vrste podataka u zavisnosti od zakonske definicije i razvijenog sistema evidentiranja podataka o kriminalitetu. Sve ovo rezultiralo je u nemogućnosti poređenja podataka o femicidu između različitih država Evrope. Osnovni problem koji je identifikovan jeste to što različite države koriste različite definicije femicida, pri čemu neke od evropskih država ne prepoznaju ovaj oblik rodno zasnovanih ubistava. Imajući u vidu da se u nekim državama u zvaničnim podacima ne evidentira čak ni pol žrtve i ubice, druga radna grupa je dala predloge kako bi se problemi u evidentiranju femicida mogli prevazići. Prva faza podrazumeva da se sva ubistva žena, na nacionalnom i međunarodnom nivou, posmatraju kao potencijalni slučajevi femicida. Druga faza podrazumeva da se iz ovih podataka izdvoje podaci o specifičnim slučajevima ubistava u kojima je poznato da su rodno motivisana, poput ubistva žene od strane partnera, ubistva žene u kontekstu seksualnog nasilja, ubistva žena iz časti, zločina iz mržnje motivisanih seksualnom orientacijom žrtve i slično. U

¹⁵ Više o tome videti na: <http://www.femicide.net/wg2>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

vezi sa tim, pošlo se od prepostavke da će u većini država biti moguće, ako ne druga, bar tzv. partnerska ubistva žena izdvojiti kao posebnu kategoriju. U trećoj fazi sva ostala ubistva žena bi trebalo dubinski istražiti sa ciljem utvrđivanja da li su rodno zasnovana. Pri tome, predloženo je da se na osnovu analize medijskih prikaza ubistva žena, podataka policije i sudova i postojećih kvalitativnih studija rade studije slučaja, sa posebnim akcentom na odnosu između žrtve i ubice, prisustvu prethodnog nasilja, okolnostima ubistva (na koji način je izvršeno, da li je ubica bio pod uticajem alkohola ili droge, da li je posle ubistva pokušao sebe da povredi ili se ubio i slično). Pri tome, ovi podaci bi se evidentirali u sistematsku bazu podataka koja će omogućiti monitoring femicida. U poslednjoj godini realizacije *COST Akcije Femicid širom Evrope* (do početka aprila 2017. godine) druga radna grupa ima u planu realizaciju sledećih aktivnosti: 1) uspostavljanje standarda i identifikovanje mogućnosti za poboljšanje postojećih nacionalnih sistema za prikupljanje i evidentiranje podataka o kriminalitetu, uključujući i femicid; 2) utvrđivanje koja vrsta podataka bi trebalo da se prikuplja ili da se doda postojećim monitoring sistemima femicida u Evropi; 3) priprema izveštaja o dobriim praksama u prikupljanju podataka o femicidu koji će, potom, biti distribuiran nacionalnim vladama i drugim nacionalnim i evropskim agencijama i službama odgovornim za prikupljanje podataka o femicidu (Schrotte, Meshkova, 2015).

3. Radna grupa 3: Kultura¹⁶

Treća radna grupa posvećena je kulturološki motivisanim i „opravdanim“ ubistvima žena, tzv. ubistvima iz časti. U skladu sa tim, osnovni zadaci ove radne grupe su: 1) istraživanje kulturološki motivisanih ubistava žena i femicida među migrantima; i 2) poređenje podataka o obrascima i karakteristikama ubistava žena od strane partnera i drugih oblika femicida. Trećom radnom grupom predsedava prof. dr Christiana Kouta (Cyprus University of Technology, Limasol, Kipar), a potpredsednik je prof. dr Santiago Jose Boira Sarto (Zaragoza University, Španija). I rad ove radne grupe tesno je povezan sa onim što postigne prva radna grupa, odnosno zavisi od utvrđene definicije femicida. Ova radna grupa pod femicidom smatra ubistvo žene od strane muškarca ili ubistvo žene zato što je žena, pri čemu se ističe da u kontekstu kulturološki motivisanog femicida žena smrtno ne strada samo od strane muškarca, nego

¹⁶ Više o tome videti na: <http://www.femicide.net/wg3>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

i majke, tetke ili bake koje reprodukuju kulturne obrasce patrijarhata i ubijaju žensku novorođenčad ili devojčice i mlade devojke. Članovi treće radne grupe su tokom prve tri godine svog rada posebnu pažnju posvetili postizanju saglasnosti oko toga šta je kultura (u kontekstu kulturološki motivisanih ubistava žena) i utvrdili da ona podrazumeva društvene norme, rodne uloge i ideju o ženskosti i muškosti. Posebna pažnja je posvećena istraživanju i traženju odgovora na pitanje zašto se neka ubistva dešavaju u nekim kulturama a u drugim ne, i zašto se kultura koristi da opravda ubistva, posebno tzv. ubistva iz časti.¹⁷

4. Radna grupa 4 – Prevencija¹⁸

Aktivnosti četvrte radne grupe usmerene su na prevenciju femicida. Radnom grupom predsedava prof. dr Anna Constanza Baldry (Second University u Napulju, Italija), a potpredsednica je prof. dr Maria Jose Magalhaes (Porto University, Portugal). Ova radna grupa okuplja istraživače i stručnjake iz prakse (predstavnici NVO, zatvorskog osoblja i policije) i organizuje posete skloništima, odnosno sigurnim kućama za žene žrtve nasilja, a sve to u cilju iznalaženja najboljih strategija za prevenciju femicida. Shodno tome, osnovni ciljevi četvrte radne grupe su: 1) identifikovanje na nivou Evrope postojećih i realizovanih projekata usmerenih na prevenciju femicida, pri čemu je fokus na utvrđivanju onih strategija koje će biti efikasne za prevenciju različitih oblika femicida, kao i koje su to organizacije i institucije i ko su pojedinci koji realizuju preventivne aktivnosti; 2) identifikovanje na nivou Evrope specifičnih aktivnosti, instrumenata i protokola za procenu rizika od recidivizma i escalacije nasilja koje može rezultirati smrtnim ishodom po žene, a koje koriste državni organi, poput policije, pravosudnih organa, zdravstvenih i institucije sistema socijalne zaštite. U organizaciji ove radne grupe 2015. godine u Rimu u Italiji održan je prvi i jedini petodnevni trening za mlade istraživače i doktorande (kao jedna od finansiranih aktivnosti COST Akcije Femicid širom Evrope) koji je, među predavačima, okupio renomirane svetske eksperte za rodno zasnovano nasilje, odnosno nasilje prema ženama i femicid.¹⁹ Ciljevi ovog tre-

¹⁷ CG2 Meeting in Zaragoza, March 2015. Dostupno na: <http://www.femicide.net/cg-meeting-in-zaragoza-march-2015>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

¹⁸ Više o tome videti na: <http://www.femicide.net/wg4>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

¹⁹ Više o treningu, kao i prezentacije predavača, videti na: <http://www.femicide.net/training-school>. stranici pristupljeno 4.1.2017.

ninga su, pored povezivanja mladih istraživača i renomiranih stručnjaka, uključivali: 1) promovisanje i podsticanje konstruktivne interakcije i uspostavljanje moguće buduće saradnje među učesnicima; 2) proširenje saznanja o istraživanju rodno zasnovanog nasilja i femicida, najboljim istraživačkim metodama i, uopšte, o pristupu i metodologiji istraživanja osetljivih problema, kakvo je nasilje prema ženama; 3) upoznavanje sa pristupima koji se koriste u proceni rizika od femicida; 4) upoznavanje sa najboljim primerima na dokazima zasnovanih intervencija i strategija za prevenciju femicida; i 5) upoznavanje sa službama za žene žrtve nasilja, krivično-pravnim procedurama i tretmanom nasilnika. Uslov za pohađanje treninga, pored statusa mladog istraživača ili doktoranda, bio je i da je kandidat/kandidatkinja u svom radu posvećena/porodičnom nasilju, naročito nasilju prema ženama i femicidu (što se potvrđuje bar jednom naučnom publikacijom na tu temu). Upravo ova edukacija je bila osnov za poziv za priključivanje Srbije ovoj COST Akciji.²⁰

Tokom poslednje godine trajanja (do početka aprila 2017. godine) COST Akcije Femicid širom Evrope radna grupa „Prevencija“ planira sledeće aktivnosti: 1) pripremu opštih preporuka za prevenciju femicida za sve evropske države; 2) imajući u vidu osnivanje Opservatorije za femicid kao krajnji cilj ove COST Akcije, radna grupa će, za svaku državu učesnicu, analizirati najmanje deset slučajeva femicida godišnje, sa posebnim akcentom na karakteristikama samog ubistva i onoga što je prethodilo eskalaciji nasilja; 3) identifikovanje faktora rizika i povezanosti između partnerskog nasilja i proganjanja; i 4) utvrđivanje odnosa između femicida sa jedne, i proganjanja i partnerskog nasilja, sa druge strane.²¹

Ostale aktivnosti COST Akcije Femicid širom Evrope

Pored povezivanja istraživača kroz aktivnosti pomenutih radnih grupa, zajednički rad na ostvarivanju postavljenih ciljeva ove COST Akcije odvija

²⁰ Mr Ljiljana Stevković, kao predstavnica Viktimološkog društva Srbije, je pohađala i uspešno završila ovu edukaciju u julu 2015. godine, nakon čega je u septembru iste godine stigao poziv za priključivanje. Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović je izabrana za članicu Upravnog odbora (MC member), dok je Ljiljana izabrana za zamenicu članice Upravnog odbora (MC substitute). Tokom decembra 2016. godine istraživačkom timu Srbije pridružila se i dr Sanja Čopić u svojstvu, takođe, članice Upravnog odbora (MC member). Pri tome, Srbija se Akciji priključila kao deo tima Radne grupe 4.

²¹ WG4: Prevention of Femicide. Working Group on Prevention “PREFER” (PREvention of FEmicide Responses). Dostupno na: http://media.wix.com/ugd/61d2f3_fa74a1095bf94e5eb-8d2df87f8341d9a.pdf, stranici pristupljeno 4.1.2017.

se kroz radionice, sastanke, godišnje konferencije, tzv. kratkotrajne naučne misije (eng. *short-term scientific missions* – STSMs) i različite vidove diseminacije rezultata. Do trenutka pisanja rada održano je sedam sastanaka članova Upravnog odbora (MC member), 2013. godine tri, a 2014. i 2015. po dva sastanka. Pored toga, održane su tri godišnje konferencije na kojima su razmenjivana iskustva o postignutom: 2014. godine u Lisabonu (Portugal), 2015. u Saragosi (Španija) i 2016. u Ljubljani (Slovenija). U toku je priprema završne konferencije (što je i jedan od ciljeva ove Akcije) koja će se održati u glavnom gradu Malte (Valletta), od 14. do 16. marta.²²

Povezivanje istraživača i razvoj mladog istraživačkog kadra u okviru COST Akcije *Femicid širom Evrope* ostvarivan je kroz kratkotrajne naučne misije u trajanju od najmanje 5, a najviše 90 dana u okviru kojih su mlađi istraživači i doktorandi imali mogućnost da realizuju deo svojih istraživanja ili pripremaju nova istraživanja o femicidu, upoznaju se sa radom istaknutih stručnjaka, laboratorija i/ili institucija u zemljama članicama, rade sa istraživačima iz drugih država na zajedničkim publikacijama i slično.²³

Kao rezultat zajedničke saradnje istraživača iz većeg broja evropskih zemalja publikovan je veći broj naučnih radova, poglavljia u knjigama i biltena, a uspostavljena je i internet prezentacija Akcije za potrebe istraživača, praktičara i kreatora politike. Pored toga, urađeno je mnogo na planu podizanja svesti o femicidu, naročito kod predstavnika zvaničnih institucija i međunarodnih tela: 1) COST Akcija je predstavljena u parlamentima Italije i Aragona, na među-vladinom sastanku UNODC, kao i na međunarodnim naučnim konferencijama posvećenim rodno zasnovanom nasilju; i 2) održane su specijalne konsultacije sa predstvincima Alijanse nevladinih organizacija za prevenciju kriminaliteta i krivično pravosuđe (eng. *Alliance of NGO's on Crime Prevention and Criminal Justice*²⁴).²⁵

²² Ovoj konferenciji će prisustovati mr Ljiljana Stevković, kao predstavnica istraživačkog tima iz Srbije. Više o samoj konferenciji videti na sajtu COST Akcije: <http://www.femicide.net/annual-conference-malta-march-2017>; i sajtu Univerziteta na Malti, organizatora konferencije: <http://www.um.edu.mt/events/iccf2017>, stranicama pristupljeno 25.12.2016.

²³ Više o tome videti na: <http://www.femicide.net/stsms> i <http://www.femicide.net/mc2meet>, stranicama pristupljeno 4.1.2017.

²⁴ Više o tome videti na: <http://www.cpcjalliance.org/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

²⁵ O diseminaciji rezultata videti na: <http://www.femicide.net/dissemination>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Ono što je ostalo kao nužno da se postigne do okončanja COST Akcije *Femicid širom Evrope* je: 1) redefinisanje postojećih i postizanje saglasnosti oko jedinstvene definicije femicida; 2) proširivanje prakse prikupljanja podataka o femicidu na što više evropskih država, uključujući i one koje su u procesu pridruživanja; 3) poboljšanje kvaliteta kvantitativnih i kvalitativnih podataka koji će se prikupljati; 4) nastavak i intenziviranje diskusije o kulturološki motivisanim ubistvima žena i najčešćim oblicima femicida sa kreatorima politika, nevladinim organizacijama i ljudima iz prakse, koji neposredno pružaju pomoć i podršku ženama žrtvama nasilja; 5) objavljivanje koautorskih naučnih radova proisteklih iz saradnje istraživača u okviru Akcije; 6) uspostavljanje evropske Opservatorije o femicidu (Weil, 2015).

Umesto zaključka

U Srbiji, kao i u mnogim evropskim državama, nedostaju istraživanja koja bi pružila jasniji uvid u prevalencu i kriminološke i viktimološke karakteristike fenomena femicida, odnosno rodno zasnovanih ubistava žena. Sve što znamo o rodno zasnovanim ubistvima žena u Srbiji bazirano je, uglavnom, na senzacionalističkim medijskim izveštajima, kao i na saopštenjima i kvalitativno-narativnim izveštajima Mreže Žene protiv nasilja²⁶, a koji su, opet, rezultat analize podataka dostupnih u medijima. Pored toga, kada je u pitanju praćenje femicida u Srbiji, veliki problem predstavlja i ograničenost zvaničnih statističkih evidencijskih u smislu nedostupnosti podataka o ubistvima žena, karakteristikama žrtve i ubice, kao i o okolnostima koje su prethodile smrtnom ishodu. Upravo iz toga i proizilazi značaj učešća Srbije i predstavnica Viktimološkog društva Srbije u COST Akciji *Femicid širom Evrope*. Na taj način se pruža mogućnost saradnje na planiranju jedinstvene metodologije evidentiranja, a samim tim i praćenja rodno zasnovanog nasilja i femicida, kao njegovog najtežeg oblika. Pored toga, pruža se mogućnost učešća u osmišljavanju i usklađivanju preventivnih strategija zasnovanih na primerima dobre prakse, kako u okviru radne grupe „Prevencija“, tako i kroz uključivanje u rad evropske Opservatorije za femicid.

²⁶ Videti na: <http://www.zeneprotivnasilja.net/femicid-u-srbiji>, stranici pritupljeno 25.12.2016.

Literatura:

Corradi, C., Marcuello-Servós, C., Boira, S., Weil, S. (2016) Theories of Femicide and Their Significance for Social Research. *Current Sociology*, 1, str. 1-21.

Weil, S. (2016) Failed Femicides Among Migrant Survivors. *Qualitative Sociology Review*, 4, str. 6-20.

Internet izvori

About COST. Dostupno na: http://www.cost.eu/about_cost, stranici pristupljeno 4.1.2017.

ACUNS. Dostupno na: <http://acuns.org/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Alliance of NGO's on Crime Prevention and Criminal Justice. Dostupno na: <http://www.cpcjalliance.org/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

CG2 Meeting in Zaragoza (March 2015). Dostupno na: <http://www.femicide.net/cg-meeting-in-zaragoza-march-2015>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

COST Actions: ISCH COST Action Femicide Across Europe. Dostupno na: http://www.cost.eu/COST_Actions/isch/IS1206, stranici pristupljeno 4.1.2017.

COST: European Cooperation in Science and Technology. Dostupno na: <http://www.cost.eu/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

European Institute for Gender Equality. Dostupno na: <http://eige.europa.eu/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

European Network on Gender and Violence. Dostupno na: <http://www.engv.org/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

European Research Area – Coordination of Research Programmes. Dostupno na: http://ec.europa.eu/research/era/index_en.htm, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Femicide Across Europe – COST Action IS-1206. Dostupno na: <http://www.femicide.net>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Femicide Across Europe – COST Action IS-1206. Annual Conference, Malta, March 2017. Dostupno na: <http://www.femicide.net/annual-conference-malta-march-2017>, stranici pristupljeno 25.12.2016.

Femicide Across Europe – COST Action IS-1206 – COST Action IS1206 Training School (TS). Dostupno na: <http://www.femicide.net/training-school>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Ljiljana Stevković *Međunarodna saradnja istraživača u proučavanju femicida – COST Akcija IS1206 Femicid širom Evrope 2013-2017*

Femicide Across Europe. COST Action IS-1206 – Dissemination. Dostupno na: <http://www.femicide.net/dissemination>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Femicide Across Europe. COST Action IS-1206 – STSMs. Dostupno na: <http://www.femicide.net/stsms>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Femicide Across Europe – COST Action IS-1206. Work Group I: Definition. Dostupno na: <http://www.femicide.net/wg1>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Femicide Across Europe – COST Action IS-1206. Work Group II: Reporting. Dostupno na: <http://www.femicide.net/wg2>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Femicide Across Europe – COST Action IS-1206. Work Group III: Culture. Dostupno na: <http://www.femicide.net/wg3>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Femicide Across Europe – COST Action IS-1206. Work Group IV: Definition. Dostupno na: <http://www.femicide.net/wg4>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

ISCH COST Action IS1206. Dostupno na: http://www.cost.eu/COST_Actions/isch/IS1206?parties, stranici pristupljeno 4.1.2016.

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije – COST. Dostupno na: <http://www.mpr.gov.rs/cost/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Minutes from First Meeting Working Group 1: Definitions Femicide Across Europe, COST Action IS1206. Dostupno na: <http://www.femicide.net/wg1>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Mreža Žene protiv nasilja – Femicid u Srbiji. Dostupno na: <http://www.zeneprotivnasilja.net/femicid-u-srbiji>, stranici pristupljeno 25.12.2016.

Schrottle, M., Meshkova, K. (2015) *Working Group 2: Reporting*. Dostupno na: http://media.wix.com/ugd/61d2f3_e6d4ab5d3829451894e36875a60c3f76.pdf, stranici pristupljeno 4.1.2017.

The Action's First Meeting in Brussels (March, 2013). Dostupno na: <http://www.femicide.net/mc1meet>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

The Action's Second Meeting in Jerusalem (October, 2013). Dostupno na: <http://www.femicide.net/mc2meet>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

United Nations Office on Drugs and Crime. Dostupno na: <https://www.unodc.org/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

University of Malta – International Closing Conference on Femicide 2017. Dostupno na: <http://www.um.edu.mt/events/iccf2017>, stranici pristupljeno 25.12.2016.

Weil, S. (2015) *COST Action IS1206: Femicide Across Europe (year 3)*. Dostupno na: http://media.wix.com/ugd/61d2f3_0d9862169df14e82a520e3bf5dab84a2.pdf, stranici pristupljeno 4.1.2017.

WG4: Prevention of Femicide. Working Group on Prevention “PREFER” (PREvention of FEmicide Responses). Dostupno na: http://media.wix.com/ugd/61d2f3_fa74a1095bf94e5eb8d2df87f8341d9a.pdf, stranici pristupljeno 4.1.2017.

Women against Violence Europe Network. Dostupno na: <https://www.wave-network.org/>, stranici pristupljeno 4.1.2017.

TEMIDA
2016, vol. 19, br. 3-4, str. 569-579
ISSN: 1450-6637

Disciplining and Taking Restorative Justice Forward: From Research and Theory to International Policy and Practice

(3rd International Symposium on Restorative Justice)

Restorativna pravda iz ugla različitih disciplina i njeno dalje unapređenje:

Od istraživanja i teorije do međunarodne politike i prakse

(Treći međunarodni simpozijum o restorativnoj pravdi)

Skopelos, Grčka, 17-24. jun 2016. godine

Treći međunarodni simpozijum o restorativnoj pravdi pod nazivom *Restorativna pravda iz ugla različitih disciplina i njeno dalje unapređenje: Od istraživanja i teorije do međunarodne politike i prakse*, održan je na ostrvu Skopelos u Grčkoj od 17. do 24. juna 2016. godine, u organizaciji *Restorativna pravda za sve* (Restorative justice for all). Simpozijum je okupio 13 učesnika/ca iz Evrope i sveta koji/e su, zajedno sa organizatorima, profesorima Vasso Artinopoulou (Grčka) i Theo Gavrielides-om (Velika Britanija), i njihove dve asistentkinje, Irom Michael i Alexandrom Koufouli, proveli šest dana na predivnom grčkom ostrvu Skopelos istražujući mogućnosti korišćenja restorativne pravde u različitim oblastima.

Održavanje međunarodnih simpozijuma o restorativnoj pravdi su inicirali, ustanovili i osmislili profesori Theo Gavrielides i Vasso Artinopoulou. Simpozijumi se održavaju svake druge godine na ostrvu Skopelos u Grčkoj – zemlji odakle potiču njegovi osnivači, a prvi, od ukupno tri dosadašnja simpozijuma, održan je 2012. godine. Ovi skupovi se razlikuju od tradicionalnih konferencijskih dizajnirani po modelu grčkih simpozijuma, i kao takvi teže učvršćivanju veza među učesnicima i, na osnovu tih veza, podstiču produbljeni i iskren dijalog o pitanjima od kojih mnoge institucije zaziru. Kako ga opisuju

njegovi osnivači i organizatori, ovaj skup je specijalni, sedmodnevni visokonaučni skup, čije osnovne vrednosti čine priateljstvo, uzajamno poštovanje, strogi akademski standardi, poverljivost i sloboda mišljenja.¹

Polazeći od Kafavisove poeme Itaka² i premise da je putovanje isto tako važno kao i dolazak u mesto destinacije, odnosno cilj, kao i da je postavljanje pitanja važnije od dolaženja do odgovora, idejni tvorci Simpozijuma su ove skupove osmislili kao putovanja za koja je ključna promena koja se tokom njih događa. Opisujući metodologiju u knjizi koja je nastala kao rezultat prvog simpozijuma, oni su napisali sledeće: „Simpozijum ne predstavlja samo akademski skup niti je samo oblik neformalnog druženja. Simpozijum treba shvatiti kao proces u kome se dešavaju životne promene, kroz stvaranje novih odnosa, i to putem debata visokog nivoa, razmene jedinstvenih životnih iskustava lepote i ljubavi prema prirodi, ideja i osobenosti koje ima svako od nas, kao i kroz spoznaju naših grešaka i različitosti.“³ Radni deo Simpozijuma odvija se na različitim mestima ostrva Skopelos u Egejskom moru, koje pleni svojom netaknutom lepotom i florom i faunom. Svako mesto ima svoju simboliku tako da rad na plaži predstavlja otvoren horizont za nove ideje i kreativnost, a rad u srednjevkovnim manastirima predstavlja kontinuitet prošlosti i sadašnjosti i vezu različitih zemalja, istorija i kultura. Specifičnost ovog simpozijuma se ogleda i u spoju otvorenosti uma, filozofije i duhovnosti. Održavanje sesija na otvorenom prostoru simbol je otvorenosti uma, dok spiritualnost odražava korišćenje prostora manastira i crkava. Učesnici simpozijuma su naučnici, profesori, istraživači i praktičari iz celog sveta. Oni mogu da povedu svoju porodicu i prijatelje, koji mogu da uzmu učešće u društvenim dešavanjima, što još više jača povezanost učesnika. Raznolikost grupe i učešće u društvenim aktivnostima spadaju u neophodne uslove za ostvarenje ciljeva Simpozijuma.

Treći međunarodni simpozijum o restorativnoj pravdi počeo je okupljanjem učesnika u Atini 17. juna 2016. godine da bi se nastavio na ostrvu Skopelos 19. juna. Predstavnice Viktimološkog društva Srbije, direktorka Vesna Nikolić-Ristanović i rukovoditeljka službe za žrtve Jasmina Nikolić, su se pri-

¹ Više o tome videti na: <http://www.rj4all.info/content/RJsymposium2016>, stranici pristupljeno 7.11.2016.

² Više o tome videti na: <http://www.cavafy.com/poems/content.asp?cat=1&id=74>, stranici pristupljeno 7.11.2016.

³ Gavrielides,T., Artunopoulou,V. (2013) Restorative Justice Philosophy Through a Value-based Methodology. U: T. Gavrielides, V. Artunopoulou (Ur.) *Reconstructing Restorative Justice Philosophy*. Furnam: Ashgate, str.3-24.

ključile simpozijumu 19. juna i upoznale se sa učesnicima tokom obilaska ostrva i mesta na kojima je sniman holivudski film „Mama mia“. Simpozijum je zvanično otvoren 19. juna u 19:00 časova u dvorištu muzeja Vakratsa House, u gradu Skopelos. Učesnike i njihove porodice i prijatelje pozdravili su gradonačelnik grada Skopelosa i osnivači simpozijuma.

U svojim uvodnim izlaganjima, osnivači simpozijuma, profesori Theo Gavrielides i Vasso Artinopoulou, opisali su istorijat, ciljeve i metodologiju Simpozijuma, a zatim su upoznali učesnike sa pravilima kojih je važno da se pridržavaju kako bi se željena metodologija zaista realizovala, a Simpozijum postigao cilj, ali i da bi se svi osećali priyatno i opušteno. Kao ključna pravila navedena su sledeća: nekorišćenje titula u diskusiji, samo ime i snaga argumentata; prihvatanje različitosti kao snage i izražavanje neslaganja uz uvažavanje sagovornika; dobrovoljnost, nezavisnost i sloboda – svako ima pravo da jedan sat iskoristi kako želi za prezentaciju svog izlaganja (na primer, u formi slobodnog predavanja, vežbe, radionice i slično), sa izuzetkom prezentacija uz korišćenje elektronskih uređaja koje nisu dozvoljene; solidarnost, prijateljstvo i povezanost koji se posebno razvijaju kroz druženje van radnog dela (na zajedničkim ručkovima i večerama, obilasku ostrva, zajedničkom kupanju u moru i slično), i nastavljaju i posle simpozijuma; poštovanje procesa i facilitatora diskusije; sloboda govora, uključujući slobodu od straha da će učesnike neko osudititi zbog onoga što su rekli; poverljivost i zaštita ličnih podataka. Očekivanje je da učesnici naprave vezu između diskusije, mesta na kome se nalaze, boja i slično – drugim rečima, njihova izlaganja treba uvek da budu u skladu sa okruženjem, ili, kako su to osnivači simpozijuma opisali u svojim uvodnim izlaganjima: „Ne dozvoliti distrakcijama da ne distrahuju (ometaju, intervenišu).“ Na Simpozijumu nema posmatrača već su svi učesnici ujedno i izlagači i aktivni učesnici u debatama.

Nakon uvodnih izlaganja, učesnici su mogli da razgledaju muzej i probaju tradicionalnu hranu grada Skopelosa. Osnivači su objavili početak Simpozijuma rečima: „Neka putovanje počne!“. A mi ćemo u narednim redovima pokušati da čitaocu ovog teksta povedemo na putovanje ostrvom Skopelos i prenesemo im deo ovog jedinstvenog akademskog i ličnog iskustva, koje smo imale priliku da doživimo na Trećem međunarodnom simpozijumu o restorativnoj pravdi.

Prepodnevni deo prvog dana Simpozijuma odvijao se u dvorištu manastira Kontronaki. U radnom delu Simpozijuma, prvo izlaganje je imala Vaso Artino-

poulou, profesorka kriminologije na Panteion Univerzitetu u Atini i ko-direktorka *Instituta restorativna pravda za sve* (London, Velika Britanija). Njeno izlaganje je bilo na temu *Ključni izazovi i prednosti za restorativnu pravdu u korporativnom svetu: Politička ekonomija restorativne pravde*. U svom izlaganju profesorka Artinopoulou se bavila pitanjem vrednosti koje postoje u eri slobodnog tržišta i globalizacije uopšte, i posebno rizikom od komercijalizacije restorativne pravde u korporativnom svetu. Takođe, izlagačica je pokušala da pronađe vezu između restorativne pravde i poslovne etike. Jedan od zaključaka njenog izlaganja je bio da bi trebalo uraditi istraživanje procene uticaja restorativne pravde na individue i društvo, imajući u vidu rod, siromaštvo i društvene promene.

Sledeće izlaganje imala je Margaret Thorsborne, utemeljivačica primene restorativne pravde u školskom sistemu i na radnom mestu u Australiji. Tema njenog izlaganja je bila *Primena restorativnih ideja i veština za menjanje kulture organizacije*. Ukoliko lideri žele duboke promene, moraju da budu spremni da razgovaraju, da razumeju elemente promene menadžmenta kao i teoriju, praksu i kulturu. Takođe treba da budu spremni da promene mišljenje i da razmišljaju o rešavanju problema na različitim nivoima – individualnom, organizacionom, sistemskom i društvenom. Izlagačica je ovu temu obradila putem predavanja, ali i putem vežbi koje su ohrabrivale učesnike da detaljnije upoznaju, lično i profesionalno, jedni druge, kao i da ispitaju sopstvene snage da utiču na primenu restorativne pravde u praksi.

Prepodnevni deo prvog dana Simpozijuma završen je izlaganjem John Apsouris, iz Hellenic Petroleuma iz Grčke. Tema njegovog izlaganja je bila *Antikorupcija i biznis etika: Od stvaranja poštovanja do kreiranja kulture poslovne etike*. Izlagač je krenuo sa premisom da je za velike korporacije pored biznis komponenti jako važno da razvijaju vrednosti i principe koje će da sprovode u svojim aktivnostima. Era globalizacije je sa sobom donela veliki rizik vezan za korupciju, a praksa je dokazala da sami zakoni nisu dovoljni da je zaštite od nje, već da treba razvijati interne procedure i politike za njenu eliminaciju. Etički kodeksi mogu biti adekvatno sredstvo za rešavanje i drugih problema u velikim kompanijama, kao što su mobing i slično.

Popodnevni deo prvog dana simpozijuma odvijao se na terasi Blackmail bara. Učesnici su, uz predivni pogled na grad Skopelos i luku ovog grada, raspravljali o globalnim izazovima i mogućnostima upotrebe restorativne pravde. Posle dvočasovnog grupnog rada, učesnici su svoje druženje nastavili na terasi *Molos* restorana i uz večeru nastavili druženje i raspravu o temama dana.

Drugi dan Simpozijuma odvijao se na Kastani plaži. Drugačiji ambijent, suncobrani na zelenoj oazi za sedenje, more i vetar bili su odlična scenografija za teme koje su sledile. Karla Olinek, koordinatorka za mlade iz *Nak'azdli* alternativnog centra za mlade iz Kanade imala je izlaganje na temu *Restorativna pravda među ljudima prve nacije*. Na početku svog izlaganja Karla se zahvalila na mogućnosti da bude na Simpozijumu i na početku rekla nešto više o sebi. Ona je došla iz lokalne zajednice koja ima oko 2000 stanovnika koji žive po svojim zakonima i sa minimalnim uticajem ostalih kultura. Putovanje na ovaj simpozijum je za nju bio veliki događaj jer ljudi iz njene zajednice veoma retko imaju priliku da putuju. U daljem izlaganju ona je dala primere rešavanja problema i nadoknade štete u njenoj zajednici i pokazala da je primena restorativne pravde u njihovoј zajednici deo kulture i prirodnji način za rešavanje problema. Karla je u svom izlaganju pokazala kako primena tradicionalnih običaja zajedno sa nadoknadom štete daje dobre rezultate kako u radu sa mladima tako i sa drugim osobama. Izlaganje Karle Olinek i druženje sa njom je bilo veoma zanimljivo. Ovo je bila jedinstvena prilika da se upozna jedna prava Indijanka i sazna više o životu ljudi u malim zajednicama koje odolevaju duhu vremena i žive po svojim zakonima i pravilima o čemu smo do sada imali prilike samo da čujemo i vidimo u filmovima.

Sledeće izlaganje imala je dr Jane Bolitho, predavačica na Univerzitetu Novi južni Vels (New South Wales) iz Australije. Njena tema je bila *Izazovi u praksi: učiniti da oporavak, emocije i dijalog funkcionišu u uslovima koje diktiraju ekonomija, pravo i javni poredak*. Jedna od glavnih tenzija koja se vezuje za restorativnu pravdu je neravnoteža u percepciji onih koji primenjuju restorativnu pravdu i onih koji nisu u toj oblasti. Mnogi koji primenjuju restorativnu pravdu i posmatraju je kao mirovorni i nenasilni aktivizam, smatraju da doprinose produbljivanju demokratije i socijalne pravde u njihovim sredinama. Međutim, mnogi van ove oblasti postavljaju pitanje stvarnog uticaja restorativne pravde, kao i koliko ona ima uticaja na pravo političko angažovanje i aktivizam koji se očekuje od socijalnih pokreta. U svom izlaganju, Jane Bolitho se fokusirala na ključne oblasti restorativne pravde: ozdravljujući i emotivni potencijal i pojam aktivnog i podjednakog učešća u donošenju odluka. Ona se ovim pitanjima bavila koristeći svoje istraživačko iskustvo u oblasti maloletničke delinkvencije i kriminaliteta odraslih u zatvorskim uslovima. Cilj njenog izlaganja je bio da pokaže da postoji potreba da se saznanja o dobrom funkcionisanju restorativne pravde bolje „upakuju“ i predoče onima koji imaju

dileme vezane za njeno funkcionisanje i ubede one koji se nalaze na pozicijama donosilaca odluka o njenoj korisnosti.

Lorraine Gamman, profesorka dizajna na Central Saint Martins College, Univerziteta u Londonu, Velika Britanija, imala je izlaganje na temu: *Umetnost, dizajn i krivično pravo: slučaj za izgradnju empatije i novih kulturnih vrednosti*. U svom izlaganju ona je predstavila rad *Nacionalne umetničke alijanse u krivičnom pravu* i ukazala na važnost rada sa osuđenicima na projektima koji koriste dizajn i umetnost. Ona je, takođe, predstavila rad *Dizajnom protiv kriminaliteta* i projekat *Makeright* koji je sproveden u HMP Thameside London i Sabamati central Jail u Indiji (zatvori). U okviru ovog projekta osmišljene su i dizajnirane „torbe protiv krađe“. Torbe su osmišljene i dizajnirane zajedno sa osuđenicima. Ovaj posao je imao ambiciju da predstavlja intelektualni i manuelni rad za osuđenike, ali da istovremeno primenjuju restorativne principe.

Posle ovog izlaganja učesnici su se sa sunčane plaže Kastani vratili u grad Skopelos i popodnevni rad nastavili u manastiru Episkopi, koji je bio sedište ostrvskog episkopa u ranom periodu hrišćanstva (1078. godine). Učesnici, podeljeni u dve grupe, razgovarali su o restorativno-korporativnoj etici baveći se sledećim temama: Korupcija i moral u biznisu i Restorativna pravda i globalna ekonomска kriza. Večernje druženje je nastavljeno u prelepom ribarskom selu Agnontas uz večeru i tradicionalno grčko gostoprимstvo.

Treći dan simpozijuma se odvijao u mestu Glossa u restoranu iz koga su učesnici mogli da uživaju u predivnom prizoru Egejskog mora i divnom krajoliku Glosse i okoline. Ovog dana simpozijuma bila je vrlo jasna simbolika i povezanost vidikovca gde se odvijala sesija i sadržaja sesije u kojoj se govorilo o mogućnostima otvaranja novih prostora/vidika za primenu restorativne pravde.

Prepodnevni rad otvorila je Jasmina Nikolić, rukovoditeljka službe za žrtve VDS info i podrška žrtvama koja radi u okviru Viktimološkog društva Srbije, sa izlaganjem na temu: *Restorativna pravda i podrška žrtvama: Moći uticaj restorativnog dijaloga i prakse bazirane na rešenjima na žrtve*. U svom izlaganju ona je predstavila rad Službe VDS info i podrška žrtvama i analizu njenog dvanaestogodišnjeg rada, sa posebnim osvrtom na upotrebu restorativnih i na rešenjima baziranih praksi u svom radu. Izlagačica je prezentovala rezultate istraživanja Viktimološkog društva Srbije, koje je bazirano na iskustvima žrtava i osoba koje pružaju pomoć, i ukazala na značaj korišćenja restorativnih praksi u radu sa žrtvama. Poseban fokus je stavljen na aktivno učešće, poštovanje, osnaživanje, obnavljanje i transformaciju kao sredstva u svakodnevnom radu sa žrtvama.

Anna Hayden sa Auckland tehnološkog univerziteta sa Novog Zelanda govorila je o partnerskom nasilju i restorativnoj pravdi. U svom izlaganju ona je predstavila rezultate svog kvantitativnog istraživanja, koji pokazuju da su zakonska rešenja često nepravedna ili pristrasna prema nekim žrtvama i učinocima. Ona je to pokazala kroz jednu studiju slučaja istražujući koncept ljudskih prava, koji je često više ograničavajući nego odgovarajući, i ukazala na važnu ulogu restorativne pravde koja to može promeniti. Ona smatra da je ta uloga restorativne pravde moguća zato što ona dopušta svakoj osobi da definiše pravdu za sebe.

Vesna Nikolić-Ristanović, direktorka Viktimološkog društva Srbije i profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, i Lorenn Walker, zdravstvena edukatorka, restorativna pravnica i direktorka organizacije *Havajski prijatelji restorativne pravde* iz Amerike, imale su izlaganje na temu: *Restoratina pravda, život sa punom svešću (eng. mindfulness) i joga*. Glavni cilj izlaganja je bio da predstavi potencijal života sa punom svešću i joge u osnaživanju i obnavljanju života žrtava kriminaliteta, kao i onih koji su naškodili drugima, kao što su osuđenici/ce, i porodica i prijatelja i jednih i drugih. Lorenn Walker i Vesna Nikolić-Ristanović su dale kratak teorijski uvod u kome su objasnile potencijal primene joge i života sa punom svešću u programima baziranim na restorativnoj pravdi u Americi i Srbiji. Lorenn Walker je zatim facilitirala vežbu razmene iskustva o životu sa punom svešću u kojoj je učestvovala cela grupa. Nakon toga, Vesna Nikolić-Ristanović je demonstrirala vežbu relaksacije i meditacije - joga nidru, kombinovanu sa vežbama disanja, identičnu onoj koju je radila u okviru programa za podizanje sveti o uticaju krivičnog dela na žrtve i restorativnoj pravdi, koji je Viktimološko društvo Srbije sprovelo u ženskom zatvoru u Požarevcu tokom 2015. godine. Vežba je demonstrirana na taj način što su svi učesnici aktivno učestvovali u njoj prateći instrukcije koje je davala izlagačica.

Popodnevni rad je nastavljen u Glossi, u restoranu na obali. Iako je programom bilo predviđeno bavljenje međunarodnim restorativnim politikama, organizatori su predložili, s obzirom da smo prešli sredinu ukupnog trajanja Simpozijuma, da popodnevni rad da mogućnost učesnicima da daju svoje viđenje dotadašnjeg rada. U formi restorativnog kruga urađena je evaluacija i izvršene sitnije izmene u programu kako bi se on prilagodio potrebama učesnika.

Mesto održavanja četvrtog dana Simpozijuma bio je hotel *Andrina*. Hotel-ski kompleks na četiri nivoa, smešten u uvali punoj zelenila, ugostio je uče-

sniče Simpozijuma. Na hotelskoj terasi sa pogledom na more, Penelope Griffith, trenerka i facilitatorka porodičnih konferencijskih izvrsnosti i direktorka organizacije *Saradnjom do rešenja u zajednici (SAD)* i Loren Walker, svojim nadahnutim izlaganjem započele su pretposlednji dan Simpozijuma. Tema: *Planiranje izlaska za osuđenike*. U svom izlaganju one su predstavile restorativne krugove za pripremu za izlazak iz zatvora, koji su probno izvedeni na Havajima za odrasle i maloletne osuđenike, a kasnije primenjivani i u drugim zatvorima u SAD. Ovi krugovi se baziraju na postulatima restorativne pravde i na pristupima baziranim na rešenjima. U okviru vežbe na ovoj sesiji, učesnici su u kruštu imali priliku da se predstave, a zatim da u parovima predstave svoje lične uspehe i da kažu nešto pozitivno o drugim učesnicima. Ova vežba je imala za cilj da učesnicima približi rad sa osuđenicima u restorativnim krugovima sa fokusom na rešenju problema, koji su kasnije detaljno objašnjeni. Ciljevi prezentacija bili su: bolje upoznavanje i učvršćivanje kontakata među učesnicima; širenje optimizma putem podsećanja na prošle uspehe; učenje različitih elemenata restorativne pravde i korišćenje na rešenjima baziranih pristupa.

Sledeće izlaganje je imala sudija u penziji dr Evangelia Palaiologou, predsednica asocijacije Grčkih sudskega i tužioca za demokratiju i slobodu, na temu *Restorativna pravda: viđenje sudskega i tužioca*. U svojoj prezentaciji ona je dala pregled odredbi grčkog Krivičnog zakona i mera koje se mogu prepoznati kao restorativne. Glavna pitanja na koja je ona pokušala da odgovori u svom izlaganju bila su: Da li su sudske i tužioci zaista prihvatali nova rešenja i primenjuju ih u praksi ili ona predstavljaju za njih još jedno dodatno breme? Da li je u glavama sudskega misao ko može da odluči šta je najbolje za strane u krivičnom postupku i za društvo u celini?

Steve Brady, savetnik u St. Andrews Lutheran College iz Australije, govorio je na temu *Lekcije na putu*. U svom izlaganju on je preneo iskustvo koje je stekao primenjujući restorativnu pravdu kao trener i konsultant u koledžu St. Andrews Lutheran. Njegovo mišljenje je da su škole idealno mesto za učenje umetnosti i nauke restorativne pravde. U ovim sredinama sukobi su nemirnovni, ali primenom restorativne pravde oni se koriste u svrhu ličnog rasta. Svaka škola treba da u svoje kodekse i procedure unese elemente restorativne pravde. Dvadeset i tri koledža u Australiji je učestvovalo u projektu pod nazivom „Upravljanje odnosima“. Naime, uprava škole je inicirala ovaj projekt sa ciljem da preispita školsku kulturu, njene vrednosti i prakse, posebno vezano za ponašanje za vreme časa i u širem kontekstu vezano za rešavanje

sukoba među učenicima, zaposlenima i roditeljima. Tokom tog projekta, ali i u dugogodišnjoj praksi rada u školama, Steve je imao priliku da primenjuje restorativnu pravdu kroz kulturu ponašanja u učionici, restorativne konferencije, razredne restorativne sastanke i restorativno „ćaskanje“. Uverio se u nje-ne vrednosti i bio svedok brojnih anegdota kojima je dopunio i osvežio svoje izlaganje. U svom radu je primetio da nastavnici imaju strah da primenjuju restorativnu pravdu zato što se boje da će na taj način otvoriti skrivene probleme kod svojih učenika i da neće moći da se izbore sa njima. Steve smatra da dobra obuka nastavnika i mentorska podrška mogu da eliminišu taj strah.

Posle podnevnog kupanja na plaži hotela Andrina, poslepodnevna sesija je nastavljena na istom mestu. Učesnici su diskutovali o korporativnoj socijalnoj odgovornosti, kao i o ulozi restorativne pravde i naučnih radnika.

Večernje druženje je nastavljeno u vili *Bluemelody* u gradu Skopelosu, gde je učesnike u svom domu ugostila prof. dr Artinopoulou i upriličila malu zabavu u čast rođendana prof. dr Gavrielides. Učesnici su uz prijatno ćaskanje proveli par sati i kao krunu večeri predali poklon slavljeniku. Poklon je napravljen od različitih predmeta skupljenih u prirodi (drvo, grančica masline i slično) i nosio je sa sobom simboliku mira i prijateljstva.

Poslednji dan Simpozijuma odvijao se na terasi i kući *Elios Sea House*. Jak vetar i talasi koji su zaplijuskivali peščanu plažu, ljubazni domaćini koji su nas primili u svoj dom i njihov kućni ljubimac, mali maltezer, bili su dekor za poslednji dan Simpozijuma.

Prvo izlaganje imao je dr William R. Wood, stariji predavač u školi za kriminologiju i krivično pravo Griffith univerziteta u Australiji. Tema njegovog izlaganja je bila *Da li je konflikt svojina?* Polazna osnova za napred navedeno izlaganje bio je članak nedavno preminulog norveškog kriminologa Nils Christie-a *Konflikt kao svojina*, u kome on polemiše o krivičnom delu kao konfliktu koji je otrgnut od onih koji su najzainteresovaniji za njegovo razrešenje (žrtava i učinilaca) i stavljen u ruke profesionalaca u pravosuđu. Na taj način se teži-šte pomera sa žrtve na državu i u mnogim slučajevima se obezvredjuje žrtva. Od vremena publikovanja tog članka (1975), koncept da konflikt treba vratiti zainteresovanim stranama postao je lajtmotiv u teoriji restorativne pravde i zalaganjima za njenu primenu u praksi. U svom izlaganju dr Wood je kritički analizirao „konflikt kao svojinu“ i istraživao problem koji nastaje njegovom upotrebatom kao teorijskom osnovom za primenu restorativne pravde i poku-šao da ponudi alternativni teorijski okvir za njenu primenu.

Na kraju programa Simpozijuma izlaganje je imao dr Theo Gavrielides. On je direktor *IARS međunarodnog instituta* i ko-direktor *Instituta restorativna pravda za sve* (London, Velika Britanija). Njegovo izlaganje na temu *Prava globalna kriza* bavilo se trenutnim stanjem svetske ekonomije. Mnogi stručnjaci smatraju da se svet trenutno nalazi u opasnijoj situaciji nego tokom Drugog svetskog rata. Autor smatra da svetska ekonomska kriza, koja je počela 2007. godine, ne uliva mnogo nade čovečanstvu. Korporativni kriminal, pranje novca, manjak etičkih principa u biznisu i velika online preduzeća su prihvaćena kao normalnost. Napred navedeni problemi prisutni su i u krivično-pravnom sistemu. Taj sistem je uglavnom orijentisan na sve ono što je loše kod učinilaca. On traga za njegovim slabostima, osetljivostima, zavisnošću, socijalnim i finansijskim problemima, rasturenim vezama i onda pokušava da popravi sve to. Prava globalna kriza se ne ogleda u finansijama već u krizi nade i kontrole. U društвima u kojima nema nade, ljudska prava se shvataju kao nepotrebna i luksuz. Restorativna pravda kao proces baziran na vrednostima i pozitivnom pristupu rešavanju problema ima ulogu negovanja morala na individualnom, lokalnom i biznis nivou i može biti odgovor na trenutno stanje u svim oblastima. Dr Gavrielides smatra da njegovo izlaganje na III Međunarodnom simpozijumu restorativne pravde, kao i okupljeni stručnjaci na njemu sa svojim izlaganjima, treba da otvore novi put restorativnoj pravdi na nivou zalaganja, prakse i istraživanja u međunarodnim okvirima.

Prepodnevni rad je završen sesijom koja je imala za cilj planiranje sledećih koraka. Organizatori su se osvrnuli na rad prethodnih dana i mogućnosti dalje saradnje kroz publikovanje radova sa Simpozijuma, kreiranja smernica za praksu i ulogu organizacije *Restorativna pravda za sve*.

Ceremonija zatvaranja Simpozijuma je bila na platou pored crkve Panagia Pyrgou, koja je smeštena na vrhu stene u samoj luci grada Skopelosa. Crkva datira iz 17. veka, građena je u obliku krsta sa belim kupolama i jedan je od prepoznatljivih simbola ostrva Skopelosa ovekovečen na mnogobrojnim fotografijama. Sa platoa ispred crkve pruža se veličanstven pogled na more, vedro nebo, luku i krovove grada Skopelosa. Učesnici Simpozijuma, njihove porodice i prijatelji okupili su se na završnoj ceremoniji prepuni utisaka sa prethodnog intelektualnog i duhovnog putovanja.

Organizatori konferencije su pozvali sve učesnike i njihove pratioce da u formi restorativnog kruga kažu kako se osećaju i šta nose sa sobom sa Simpozijuma i iz grada Skopelosa. Restorativni krug je ovoga puta bio drugačiji

nego tokom rada na Simpozijumu, jer učesnici nisu sedeli već su stajali na prostranom platou. Samim tim, restorativni krug na ovom prostoru i na ovaj način imao je duhovnu dimenziju spajanja pojedinaca sa univerzumom. Simboliku ovog trenutka uveličalo je korišćenje rođendanskog poklona profesora Gavrielides-a (komad drveta sa maslinovom grančicom) kao predmeta koji drži učesnik koji govori (eng. *talking peice*). Svi učesnici, vidno uzbuđeni, sa po kojom suzom u očima, izrazili su svoje zadovoljstvo što su mogli da budu deo restorativnog putovanja, svoju žalost što se ono završava, ali i želju da se druženje i slični događaji nastave u različitim delovima sveta. Posebno dirljive su bile reči zahvalnosti dece koja su pratila svoje roditelje na ovom putovanju. Posle ovog impresivnog duhovnog događaja, folklorna grupa sa ostrva Skopelosa u živopisnim narodnim nošnjama, kroz splet igara, prenela je učesnicima Simpozijuma još jednu dimenziju života na Skopelosu i urezala u njihovo sećanje posebne trenutke za pamćenje.

Narednog dana učesnici simpozijuma su napustili ostrvo Skopelos bogatiji za jedno impresivno intelektualno i duhovno iskustvo. Pored toga, predstavnice VDS, ponele su sa ovog ostrva puno novih kontakata, ideja za nove projekte i nove konferencije koje će se, nadaju se, sprovesti u Srbiji, ali i želju da se ponovo vrate na ovo ostrvo na neki sledeći Simpozijum ili odmor.

Ono što se nameće kao zaključak je da su se organizatori Simpozijuma, profesori Theo Gavrielides i Vasso Artinopoulou i njihove pomoćnice Iro Michael i Alexandra Koufouli, pokazali kao dobri domaćini koji su vodili računa o svakom detalju „restorativnog putovanja“. Program simpozijuma, prateći društveni program i mesta održavanja sesija bili su vrlo pažljivo odabrani. Domaćini su se potrudili da sve aktivnosti budu sprovedene na vreme i u dobrom raspoloženju. Učesnicima je posebno prijala njihova spremnost da odgovore na sva njihova pitanja i želja da se posvete i bolje upoznaju svakog pojedinačnog učesnika.

JASMINA NIKOLIĆ
VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

TEMIDA
2016, vol. 19, br. 3-4, str. 581-584
ISSN: 1450-6637

Dodela nagrade „Andželka Milić“

Beograd, 29. februar 2016. godine

Sekcija za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta (SEFEM)¹ je 29. februara 2016. godine svečano dodelila nagradu „Andželka Milić“ u prostorijama Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Nagrada „Andželka Milić“ za feminističko stvaralaštvo u oblasti nauke i kulture, kao i za podršku tom stvaralaštvu i primenu feminističkih ideja u različitim oblastima društvenog života dodeljena je ove godine po prvi put. Nagrada nosi ime po Andželki Milić (1942-2014), sociološkinji i feminističkoj aktivistkinji, ujedno i prvoj predsednici SEFEM-a (2013-2014), koja je svojim naučnim radom i feminističkim angažmanom dala veliki doprinos razvoju rodnih studija, osnaživanju ženskog pokreta i jačanju rodne ravnopravnosti. Cilj organizatora (SEFEM) je bio da se ustanovljavanjem nagrade „Andželka Milić“ trajno očuva uspomena na njen naučno delo, naučni doprinos i feministički aktivizam i da se ukaže na potrebu za osnaživanjem feminističke proizvodnje kroz različite vidove stvaralaštva. Žiri u sastavu dr Marina Hughson, dr Dubravka Đurić i dr Ivana Kronja je dodelio nagradu u četiri kategorije:

- 1) Prof. dr Biljani Dojčinović za knjigu *Pravo sunca: Drugačiji modernizmi* (Akademска knjiga, Novi Sad, 2015) u kategoriji najbolji naučni rad domaće autorke ili autora u oblasti društvenih i humanističkih nauka (uključujući studije kulture) i nauke o umetnosti;

¹ Sekcija za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta (SEFEM) je neprofitna organizacija koja promoviše i podstiče feminističku proizvodnju kontekstualizovana znanja. Primarna aktivnost Sekcije predstavlja organizovanje tribina i predavanja iz oblasti feminističkih istraživanja i kritičkih studija maskuliniteta. Tokom ove godine Sekcija je organizovala ciklus predavanja „Feminizam u Srbiji – teorija, istraživanja, stvaralaštvo“ i pokrenula kampanju „Znanje za priznanje“. Ova kampanja, pokrenuta 8. marta 2016. godine, stvorena je u cilju oslobođanja aktuelnog ženskog naučnog stvaralaštva od rodnih predrasuda i stereotipa i osnaživanja naučnica prilikom procenjivanja značaja i vrednosti svog naučnog doprinsa. Više informacija dostupno je na internet stranici Sekcije www.sefem.org.

- 2) Naučnom časopisu *Temida* (glavna i odgovorna urednica prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović) i Zavodu za ravnopravnost polova, Novi Sad, Vojvodina (direktorka Vesna Šijački) za podršku razvoju stvaranja znanja iz oblasti rodnih studija u Srbiji (teorija i istraživanja);
- 3) Doc. dr Jovanki Šaranović, direktorki Instituta za strategijska istraživanja Ministarstva odbrane, za uvođenje ili podsticanje praksi koje značajno doprinose uspostavljanju rodne ravnopravnosti u organizacijama, institucijama ili u lokalnim zajednicama;
- 4) Mileni Bogavac i Vojkanu Arsiću za predstavu *Crvena-samoubistvo nacije*, Bitef teatar i E8, za kreativni poduhvat koji koristi saznanja iz oblasti feminističke teorije i istraživanja, kao i kritičkih studija maskuliniteta i afirmiše rodnu ravnopravnost.

Pored osnovnih nagrada dodeljene su i posebne nagrade u želji da se oda priznanje naporima i izuzetnim doprinosima koji imaju istorijski značaj za feministički pokret u Srbiji, a posebno za oblast feminističkog stvaralaštva u nauci i kulturi. Dobitnice posebnih nagrada su (po abecednom redu):

- 1) Sonja Drljević – za pionirski doprinos razvoju ženskog pokreta u Srbiji i za podršku razvoju znanja u okviru ženskog pokreta od kraja sedamdesetih godina do danas.
- 2) Prof. dr Slobodanka Konstantinović Vilić – za istraživanja u oblasti kriminologije i razvoja pravnih studija roda i njihovo uvođenje u univerzitetsku nastavu.
- 3) Zorica Jevremović Munitić – za značajan doprinos osnivanju i razvoju feminističkog i aktivističkog pozorišta u SFRJ i Srbiji i afirmaciji getoizovanih zajednica, žena i etničkih manjina kao subjekata pozorišne umetnosti, te za delo u oblasti dramaturgije, teatarskog, TV i video stvaralaštva, istorije kulture, kritike i semiologije medija i filma.
- 4) Nadežda Radović – za stvaralaštvo u oblasti književnosti i publicistike, kao i za medijsku afirmaciju feminističkog stvaralaštva u svim oblastima.
- 5) Jasmina Tešanović – za doprinos feminističkom pokretu i za feminističko književno stvaralaštvo.

Na dodeli nagrade dr Marina Hugson, članica žirija, održala je govor u kojem je naglasila da se cilj ustanavljanja nagrade „Andelka Milić“ ogleda u osnaživanju „feminističke proizvodnje kontekstualizovanog znanja, pre svega

putem originalnih i relevantnih istraživanja, kao i njihove kreativne upotrebe i primene u svim oblastima društvenog života u Srbiji".² U govoru je dr Hugson istakla važnost prepoznavanja vrednosti feminističkog kontekstualizovanog znanja i feministički orijentisanih kreativnih poduhvata, budući da su ova znanja i poduhvati od ključne važnosti za širenje poruka o rodnim jednakostima, nediskriminaciji, nenasilju i nužnosti prevazilaženja mizoginije i rodnih stereotipa. Prema rečima dr Hugson: „Pre svega, ovo je nagrada koja se fokusira na znanje i na proizvodnju znanja. Sve kategorije odnose se na znanje: na istraživanje, teorijsko i empirijsko, kojim se znanje artikuliše, na širenje i podsticanje istraživanja i stvaranje znanja, na korišćenje istraživanja i znanja u transformaciji institucija, na korišćenje znanja u kreativnim umetničkim projektima. Mislim da je važno da naglasim da mi ovde ne nagrađujemo aktivizam, osim ako sama proizvodnja znanja i njegovo korišćenje na gore opisane načine nije aktivizam. Ja sam sklona da verujem da to jeste pravi društveni aktivizam, jer se njime pomeraju granice u progresivnom smeru. Znanje stvara pretpostavke za promenu, a ne valja kada promena počiva na neznanju”.³

Dobitnice nagrade su na dodeli istakle zahvalnost i zadovoljstvo što im je uručena nagrada koja nosi ime „Anđelka Milić“ i pri tome se osvrnule na lik i delo Anđelke Milić kroz prizmu ličnih sećanja i kroz njene naučne i aktivističke doprinose feminističkom pokretu. Vesna Šijački je na samom početku svog govora istakla da je ova nagrada izuzetno važna jer nosi ime Anđelke Milić i tako čuva uspomenu na njen ukupan naučni i feministički rad i stvaralaštvo. Sonja Drljević je sa žirijem, drugim dobitnicama i dobitnicima nagrade i gostima skupa podelila svoje sećanje na poznanstvo sa Anđelkom Milić: „Upoznala sam Anđelku devedesete godine, u Studentskom kulturnom centru, u Beogradu, na drugom Jugoslovenskom feminističkom skupu. Anđelka je bila jedna od retkih, naših feminističkih teoretičarki. Na skupu je došlo do malog varničenja oko pitanja odnosa među aktivistkinjama i teoretičarkama. Bila sam saglasna sa Anđelkom da bez teorije nema prakse i obrnuto”.⁴

² Izvod iz govora dr Marine Hugson o značaju nagrade „Andjelka Milić“ i borbi za ženska prava uopšte. *Šta je smisao nagrade „Andjelka Milić“?* Dostupno na: <http://sefem.org/vesti/mediji/sta-je-smisao-nagrade-andjelka-milic-dr-marina-hugson/>, stranici pristupljeno 1.9.2016.

³ Videti fusnotu 2.

⁴ Obraćanje dobitnice nagrade Sonje Drljević *Delile smo iste feminističke vrednosti kao i političke stavove.* Dostupno na: <http://sefem.org/vesti/mediji/dobitnica-nagrade-andjelka-milic-sonja-drljevic/>, stranici pristupljeno 1.9.2016.

U govorima su dobitnice nagrade izrazile zahvalnost što je njihov naučni rad prepoznat kao rad kojim se nastavlja proizvodnja feminističkog znanja u Srbiji. Nagradu koja im je dodeljena su doživele kao priznanje koje promoviše naučni doprinos rodnim studijama i omogućava veću vidljivost feminističkog stvaralaštva, kako naučnog, tako i umetničkog. Govoreći o nagradi koja joj je uručena dr Biljana Dojčinović je rekla da ona predstavlja „kolektivni, javni odjek dugogodišnjeg rada - bavljenja onim što smatram zanimljivim, potrebnim i na način koji smatram ispravnim“⁵. Takođe je istakla zadovoljstvo da u sadašnjem trenutku u našem društvu postoje i individualne i kolektivne vizije koje ozbiljno pokreću i podstiču feministički angažman na različitim poljima što je bila i ostala pokretačka snaga profesorke Anđelke Milić. Vesna Šijački je navela da se vrednost nagrade ogleda u tome što odaje priznanje naučnim doprinosima iz oblasti rodnih studija i feminističkim umetničkim ostvarenjima, koji su u društvenom i intelektualnom životu Srbije neretko skrajnuti. Dobitnice su se složile da nagrada kojom se odaje priznanja kreatorima i kreatorkama feminističkog znanja inspiriše i buduću proizvodnju feminističkog znanja i feministički orijentisanih kreativnih poduhvata.

Dakle, dodelom nagrade „Anđelka Milić“, organizator, SEFEM, je izrazio zahvalnost ženama i muškarcima koji su ostvarili izuzetne doprinose u oblasti feminističkog stvaralaštva, kako u oblasti nauke, tako i u oblasti kulture. Činom dodele nagrade SEFEM je afirmisao feminističko stvaralaštvo, a istovremeno i osnažio kreatore i kreatorkе feminističkog znanja i umetničkih projekata baziranih na ovom znanju, koji su svojim radom doprineli prevazilaženju mizoginije i rodnih stereotipa, širenju ideja o nediskriminaciji, nenasilju, i jačanju rodne ravnopravnosti. Time je poslata poruka ne samo feminističkim aktivistkinjama i aktivistima, već i široj javnosti, da je feminističko stvaralaštvo u Srbiji izrazito značajno budući da ono suštinski doprinosi jačaju modernizacijskih i transformacijskih procesa u srpskom društvu. Nagraditi kreatore i kreatorkе takvog stvaralaštva znači obezbediti vidljivost feminističkog znanja i kreativnih projekata i osnažiti postojeće stvaraocе, ali i ohrabriti buduće, kako bi se kolektivnim naporima odbacili zastareli i štetni oblici rodnih isključivanja i hijerarhija.

MILICA RESANOVIĆ

⁵ Obraćanje dobitnice nagrade prof. dr Biljane Dojčinović *Kolektivni, javni odjek dugogodišnjeg rada*. Dostupno na: <http://sefem.org/vesti/mediji/dobitnica-nagrade-andjelka-milic-biljana-dojcinovic/>. stranici pristupljeno 1.9.2016.

TEMIDA
2016, vol. 19, br. 3-4, str. 585-590
ISSN: 1450-6637

REBECCA EMERSON DOBASH I RUSSELL P. DOBASH

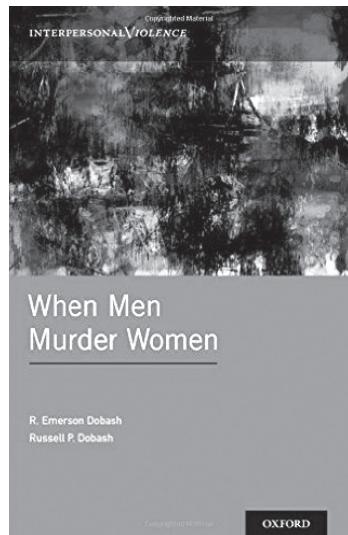
When Men Murder Women

(Kada muškarci ubijaju žene)

Oxford University Press, New York, 2015, str. 360

Ubistva žena od strane muškaraca, naročito u kontekstu višegodišnjeg partnerskog nasilja, poslednjih godina zaokupljaju veliku pažnju, uglavnom feministički orijentisanih istraživača. Uprkos tome, naučna literatura je oskudna u pogledu sveobuhvatnih naučnih istraživanja koja ukazuju na osnovne karakteristike ove vrste ubistava. Rezultati jednog takvog istraživanja, koje pruža mogućnost uvida u različite aspekte ubistava žena od strane muškaraca, a koje je zasnovano na analizi samih ubistava, onoga što im je prethodilo i karakteristika ubica, prikazani su u knjizi *When Men Murder Women* (*Kada muškarci ubijaju žene*), istaknutih i svetski poznatih, priznatih i, u velikoj meri, citiranih istraživača rodno zasnovanog nasilja, Rebecca-e i Russell-a Dobash-a. Interesovanje autora za problem ubistava žena rezultat je njihovog višedece-nijskog bavljenja različitim formama i različitim aspektima rodno zasnovanog nasilja, sa posebnim akcentnom na partnerskom i bračnom nasilju.

Ova knjiga je rezultat šire studije svih oblika ubistava u Velikoj Britaniji, bez obzira na pol i uzrast ubica i žrtava, radnog naziva Studija ubistava (*The Murder Study*). Za razliku od ove studije, Rebecca i Russell su se u svom istra-

živanju fokusirali na ubistva žena do kojih dolazi tokom svakodnevnog života u okviru porodice, užem i širem socijalnom okruženju. Pri tome, akcenat je na partnerskim ubistvima, seksualno motivisanim ubistvima i ubistvima starih žena (starijih od 65 godina), koja su analizirana sa aspekta karakteristika samog čina ubistva, života ubice (od detinjstva do momenta ubistva), odnosa između ubice i žrtve, i kasnijeg odnosa ubice prema izvršenom ubistvu (uključujući racionalizacije i opravdavanje, kao i njihovo eventualno saosećanje sa žrtvom i kajanje). Svaki od ova tri oblika ubistava je detaljno analiziran i, potom, prema ovim karakteristikama kompariran sa ubistvima muškaraca izvršenim od strane muškaraca. Posebna vrednost knjige proizilazi iz činjenice da analiza svakog oblika ubistava obiluje kvalitativnim podacima (dobijenih dubinskim intervjuisanjem ubica) i citatima ubica, policajaca, svedoka i zatvorskog osoblja, a koji imaju za cilj da pruže produbljene informacije i upotpune sliku stvorenu analizom kvantitativnih podataka. Autori su, zajedno sa još dvoje kolega, analizirali 866 slučajeva ubistava u Velikoj Britaniji i sproveli 200 intervjuja sa ubicama. U tih 866 slučajeva ubistava identificovali su 271 slučaj ubistva žena od strane muškaraca, među kojima dominiraju partnerska ubistva (43%) i seksualno motivisana ubistva (40%), dok su ubistva starih žena zastupljena u znatno manjem procentu (17%).

Ubistva žena od strane muškaraca u knjizi *Kada muškarci ubijaju žene* analizirana su u okviru tri poglavlja, koja nose nazine pomenute tri vrste ubistava koja su predmet analize. Pri tome, svako poglavlje počinje prikazom rezultata dostupnih istraživanja o konkretnoj vrsti ubistava žena, da bi u nastavku bili prikazani rezultati kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja autora knjige, a koji se odnose na okolnosti i karakteristike samog ubistva, kao i karakteristike ubica i njihov odnos sa žrtvom i odnos prema ubistvu. U poslednjem poglavlju, kao dodatak, tabelarno i grafički su prikazani statistički podaci pomenute Studije ubistava i istraživanja ubistava žena koje su sproveli Rebecca i Russell Dobash.

Na samom početku poglavlja *Intimate partner murder* Dobash i Dobash, na osnovu analize postojećih istraživanja, zaključuju da su, u kontekstu partnerskih odnosa, žene izložene najvećem riziku od smrtonosnog nasilja u bračnim i vanbračnim vezama. Pri tome su posesivnost i ljubomora partnera, kao i ženina spremnost i pokušaj da ga napusti, ključni elementi koji doprinose eskalaciji fizičkog nasilja i smrtnom stradanju žene. U nastavku su prikazani rezultati kvantitativne analize ove vrste ubistava žena, svaki upotpunjeno obiljem kvalitativnih podataka. Autori su svojim istraživanjem potvrdili naučno

poznata saznanja da ubistva žena u kontekstu partnerskih odnosa, u većini slučajeva, nastaju kao rezultat prethodnog višegodišnjeg nasilja, kao i da je ubistvu prethodio verbalni i/ili fizički sukob između žrtve i ubice kao rezultat njegove posesivnosti i osećaja gubitka kontrole nad ženom, a nakon njene odluke da ga napusti i na taj način prekine ciklus nasilja kojem je bila izložena. Mesto ubistva je većinom zajedničko domaćinstvo ili, u slučaju njihove razdvojenosti, novi dom žene. Način izvršenja, po rečima Dobash i Dobash, ukazuje na izuzetnu brutalnost, odnosno tzv. ubistvo iz strasti: smrt žene je retko bila posledica upotrebe vatrene oružja, a znatno češće rezultat brutalnih batina, šutiranja, udaranja pesnicama, palicama i raznim drugim predmetima, pri čemu su neke žrtve imale i preko 100 povreda na telu. Da nije samo žena u riziku od viktimizacije partnerskim ubistvom pokazuje nalaz o prisustvu tzv. slučajnih žrtava, koje se javljaju samo u nekoliko slučajeva ove vrste ubistava (novi partner žene, deca, rođaci). Iako je istraživanje pokazalo da je deo izvršilaca partnerskih ubistava tokom odrastanja živeo u porodici gde je bilo prisutno partnersko nasilje, kao i da su oni bili viktimizirani fizičkim i seksualnom nasiljem, istovremeno je utvrđeno da se ne može konstatovati da je viktimizacija porodičnim nasiljem u detinjstvu karakteristična za njih i ključni faktor njihovog ponašanja u partnerskim odnosima. Naime, poređenje sa ubistvima muškaraca od strane muškaraca pokazalo je da su ove ubice u mnogo većoj meri bile izložene posrednoj i neposrednoj viktimizaciji porodičnim nasiljem. U vezi sa tim, autori zaključuju da muškarci koji su ubili svoje partnerke u manjoj meri od muškaraca koji su ubili muškarce ispoljavaju tzv. kriminogene karakteristike („tipične“ porodične faktore, problematično i kriminalno ponašanje) (str. 97). Međutim, ono što je specifično kod izvršilaca partnerskih ubistava, ali ne i za ubice koje su ubile drugog muškarca, je njihov problematičan odnos sa partnerkama koji karakteriše nemogućnost očuvanja emotivne veze i psihološko i fizičko nasilje.

U sledećem poglavljiju naslovljenom *Sexual murder* fokus je na seksualno motivisanim ubistvima žena, kako od strane poznatih, tako i od strane nepoznatih muških osoba. Polazeći od analize postojećih istraživanja ove vrste ubistava, Dobash i Dobash ukazuju na identifikovane probleme koji otežavaju donošenje naučno validnih zaključaka: 1) terminološka konfuzija (često poistovećivanje „seksualnih“ ubica sa serijskim ubicama); 2) nedostatak istraživanja seksualno motivisanih ubistava žena, uz istovremeno obilje istraživanja o silovanju i silovateljima; i 3) poistovećivanje seksualno motivisanih ubistava i

silovanja. Međutim, ono što su izdvojili kao ključnu razliku u odnosu na serijske ubice i silovatelje jeste izolacija, usamljenost i nemogućnost uspostavljanja normalnih socijalnih (pa ni partnerskih) odnosa sa drugim ljudima, koji su, kod izvršilaca seksualno motivisanih ubistava prisutni od ranog detinjstva i još više dolaze do izražaja u odrasloj dobi i vode do besa, još veće izolacije, nedostatka empatije i izraženog egoizma (str. 120). Ono što ovu vrstu ubistava povezuje sa partnerskim ubistvima žena, prema mišljenju autora knjige, je izražena rodna dimenzija. Kada su u pitanju karakteristike seksualno motivisanih ubistava, ubica i žrtava, istraživanje Dobash i Dobash je pokazalo da ova vrsta ubistava uključuje različite okolnosti izvršenja u zavisnosti od odnosa između ubice i žene žrtve. U slučaju seksualno motivisanog ubistva nepoznate osobe, element iznenađenja se pokazao ključnim, pri čemu je jedan od klasičnih scenarija u potpunosti u skladu sa predrasudama o seksualnom nasilju nad ženama: do seksualnog napada i ubistva žene dolazi na nekom tamnom i mračnom mestu. U slučaju ubistva žene koju ubica kratko poznaje, klasičan modus operandi podrazumeva poznanstvo u nekom kafiću i ostvarivanje fizičkog kontakta, njeno odbijanje seksualnog odnosa i njegova odluka da nasiljem dobije ono što želi i kazni je zbog odbijanja, što na kraju rezultira smrću žene. Sledeća vrsta seksualno motivisanih ubistava, koju su u svom istraživanju identifikovali Rebecca i Russell Dobash, je ubistvo poznate ženske osobe (komšinice, rođake, prijateljice). Do smrte posledice dolazi u domu žrtve, koja je ciljano odabrana za seksualni odnos, a prilikom nasilnog seksualnog čina ili kao posledica kažnjavanja žene zbog odbijanja seksualnog odnosa. Posesivnost i samoproklamovano pravo vlasništva nad ženom, prema rečima autora, izraženo je i kod ubistva poznate ženske osobe koja se bavi prostitucijom: muškarac očekujući da to čime se žena bavi podrazumeva da ona mora da udovolji njegovim željama, posebno imajući u vidu poznanstvo, u slučaju odbijanja primenjuje fizičko nasilje i kažnjava ženu smrću. Kod svih ovih ubistava do izražaja dolaze zajednički elementi: seksualna želja kod muškarca, odbijanje seksualnog odnosa od strane žrtve i primena fizičke sile u cilju njenog kažnjavanja zbog odbijanja. Rebecca i Russell Dobash ističu da ono što ih razlikuje u odnosu na izvršioce partnerskih ubistva jeste odrastanje u problematičnim porodicama, višegodišnja viktimizacija fizičkim nasiljem, problematično ponašanje u školi i rano ispoljavanje delinkventnog i kriminalnog ponašanja, a samim tim i rani kontakt sa policijom i krivično-pravnim sistemom. Sa druge strane, u poređenju sa muškarcima koji su ubili druge

muškarce, utvrđene su sličnosti u ranom detinjstvu i odrastanju. Ono što ih razlikuje, kako su istakli autori knjige, je to što je kod tzv. „seksualnih“ ubica u znatno većoj meri prisutno fizičko nasilje prema partnerkama i teškoće u uspostavljanju partnerskih odnosa u odrasлом dobu.

Poglavlje pod nazivom *Murder of older women* posvećeno je ubistvima žena starijih od 65 godina koja su, kako je pokazalo istraživanje Dobash i Dobash, po mnogo čemu specifična u odnosu na partnerska i seksualno motivisana ubistva. Na osnovu analize dostupnih istraživanja, Rebecca i Russell Dobash su istakli oskudnost interesovanja istraživača za ubistvo starih žena. Kada su u pitanju stare osobe, dostupna saznanja su pokazala da žene u podjednakoj meri kao i muškarci bivaju izložene nasilju sa smrtnim ishodom. Pored toga, stare žene najčešće stradaju od strane nepoznatih muškaraca, u svom domu ili u kontekstu partnerskog nasilja. Rezultati kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja Dobash i Dobash su pokazali da stare žene najčešće smrtno stradaju u svom domu od strane poznate ili nepoznate osobe, u trenutku provalne krađe ili planiranog seksualnog napada. Prethodno fizičko nasilje i konflikt između žrtve i ubice nije prisutan kod ove vrste ubistava, osim u situacijama kada žrtva pruža fizički otpor provalniku ili seksualnom napasniku. Upravo odsustvo fizičkog nasilja i konflikta je ono što ovu vrstu ubistava, prema rečima autora, čini specifičnom i razlikuje od ubistva muškaraca od strane muškaraca i partnerskih i seksualno motivisanih ubistava žena.

I konačno, dok se za seksualno motivisana i ubistva starih žena može reći da je prisutan element iznenadenja, kako navode autori, partnerska ubistva žena (bar ona koja su oni analizirali) su uvek bila unapred isplanirana, sa jasnim ciljem i odlukom ubice: „*Bio je žrtvin rođendan. Celo prepodne su (žrtva i ubica) proveli u prijatnoj atmosferi sa drugim parom. Posle ručka žena je otisla u šoping, a muškarac u kafanu da pije. Kasno se vratio kući. U kući je bila žena žrtva i njihov punoletni sin. Pitala ga je ‘Gde si ti do sad?’ i tada je izgurao iz kuće i nasruuo na nju nožem, nanevši joj pet uboda, od kojih je prvi bio smrtonosan. Njihov sin je bio svedok napada i slučajna žrtva istog. Kasnije je svedočio da nije bilo fizičkog nasilja između roditelja, ali da je otac bio posesivan i patološki ljubomoran i da je pretio majci da će je ubiti ako drugog pogleda. Taj dan, po povratku iz kafane napadao je ženu da sin nije njegovo dete*“ (str. 43).

Knjiga *Kada muškarci ubijaju žene* predstavlja pravu riznicu informacija i veliko bogatstvo naučnog materijala iz oblasti rodno zasnovanog nasilja i njegovog najtežeg oblika, ubistva žena. Sveobuhvatnom kvantitativnom i kva-

litativnom analizom tri vrste ubistava žena od strane muškaraca i njihovom komparacijom sa ubistvima muškaraca od strane muškaraca (koja su i najčešća vrsta ubistava), Rebecca i Russell Dobash su upotpunili svetska naučna saznanja o rodno zasnovanom nasilju i njegovim najtežim oblicima i, samim tim, pružili bogatu polaznu osnovu za dalja proučavanja rodno zasnovanih ubistava žena sa ciljem iznalaženja najboljih načina za njihovo sprečavanje. Kao takvu, knjigu preporučujem svima koji se na bilo koji način bave temom nasilja, posebno rodno zasnovanog nasilja, bilo da je njihovo interesovanje zasnovano na akademском nivou ili praktičnom nivou, u smislu pružanja pomoći i podrške ženama žrtvama nasilja. Isto tako, sa njenim sadržajem i prikazanim rezultatima bi trebalo da se upoznaju i predstavnici državnih institucija čiji je posao da kažnjavaju i procesuiraju nasilnike i ubice, da štite žrtve i da sprečavaju smrtonosne ishode. Naučna potvrda da su sva partnerska ubistva žena nastala usled ili u momentu razdvajanja žrtve i nasilnika u velikoj meri može biti od koristi svima koji su posvećeni pružanju podrške i zaštiti žena od partnerskog nasilja. Saznanje da stare žene uglavnom stradaju u svom domu, u toku provalne krađe ili planiranog seksualnog napada, treba svima da nam bude opomena da majke i bake u starijem životnom dobu ne ostavljamo same i nezaštićene. I na kraju, knjiga može biti od koristi svima nama, mlađim i starijim devojkama i ženama, kao podsetnik kako da se zaštитimo od seksualnog nasilja i seksualno motivisanih ubistava i kako da prepoznamo partnersko nasilje i izbegnemo njegovu eskalaciju sa smrtnim ishodom.

MR LJILJANA STEVKOVIĆ

Članci objavljeni u prethodnim brojevima za 2016. godinu

Tema broja 1, godina 19, 2016.

NOVI TRENDLOVI U VIKTIMOLOŠKOJ TEORIJI I PRAKSI: DILEME I IZAZOVI U ZAŠTITI ŽRTAVA

**Protection against Violence and Discrimination:
The Case of Roma Victims in Member States of the Council of Europe**
Axelle Reiter

**Potential of Criminological Research in Evaluation of Victim-focused Policy
and Legislation in the Czech Republic**
Michaela Štefunková

Medijska pokrivenost nasilničkog kriminaliteta u Republici Makedoniji
Vesna Stefanovska

**Medijsko izveštavanje o nasilju nad ženama u porodici
i u partnerskim odnosima u Srbiji**
Miloš Resimić

**Prava žrtve prema Zakonu o kaznenom postupku Republike Hrvatske –
potrebe žrtve i iskustva u praksi iz perspektive odjela za podršku žrtvama
i svjedocima**
Nikica Hamer Vidmar

**Osobe sa invaliditetom u institucijama kao žrtve diskriminacije
i kršenja ljudskih prava**
*Biljana Janjić
Kosana Beker*

OSTALE TEME

Odnos policije prema diskriminaciji u Srbiji – rezultati istraživanja stavova pripadnika policije opšte nadležnosti i saobraćajne policije RS

Radomir Zekavica

Neki problemi u primeni „Upitnika za procenu rizika za osuđene na kaznu zatvora do i tri godine“

Nikola Petković

Zoran Pavlović

Tema broja 2, godina 19, 2016.

DOPRINOS NILS CHRISTIE-A VIKTIMOLOGIJI

Sećanje na Nils Christie-a: Izvanredni kriminolog, slobodni mislilac i velikodušni čovek

Vesna Nikolić-Ristanović

Sanja Ćopić

Ruth Jamieson

In Memory of Nils Christie: An Outstanding Criminologist, Free Thinker and Generous Man

Vesna Nikolić-Ristanović

Sanja Ćopić

Ruth Jamieson

Victimology's Debt to Nils Christie: The Outlasting Legacy of a Free Thinker

Ezzat Fattah

Nils Christie: On the Periphery But in the Centre

Sandra Walkate

Dangerous Victimology: My Lessons Learned from Nils Christie

Antony Pemberton

ŽRTVE TERORIZMA

Kako efikasno obeštetiti žrtvu terorizma:

Poređenje srpskog i izraelskog rešenja

Nataša Mrvić Petrović

Zdravko Petrović

OSTALE TEME

**Restorative Justice Training in Intercultural Settings in Serbia,
and the Contribution of the Arts**

Marian Liebmann

**„Socijalni horor“: Kritička analiza ideološke i poetičke funkcije motiva žrtve
u savremenom srpskom filmu**

Ivana Kronja

Recenzenti koji su recenzirali radove tokom 2016. godine

Recenzenti iz Srbije

Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, prof. dr Svenka Savić, prof. dr Slobodanka Konstantinović Vilić, prof. dr Snežana Soković, prof. dr Slađana Jovanović, prof. dr Mirjana Dokmanović, prof. dr Biljana Simeunović-Patić, prof. dr Nevena Daković, prof. dr Ivan Medenica, prof. dr Tatjana Vukosavljević-Gvozden, prof. dr Vladimir Vodinelić, prof. dr Nataša Mrvić Petrović, prof. dr Goran Ilić, prof. dr Nenad Glumbić, prof. dr Nevena Petrušić, prof. dr Mirjana Bobić, prof. dr Violeta Beširević, prof. dr Slađana Đurić, prof. dr Nada Sekulić, doc. dr Lazar Tenjović, doc. dr Vesna Miletić-Stepanović, doc. dr Dragan Prlja, doc. dr Jelena Kostić Opsenica, dr Marina Blagojević-Hughson, dr Zorica Mršević, dr Sanja Ćopić, dr Ljubomir Maširević, dr Jovan Ćirić, dr Ivana Kronja, dr Natalija Žunić, dr Ivana Stevanović, dr Zoran Stevanović, Nemanja Nenadić.

Recenzenti iz inostranstva

Prof. dr Oliver Bačanović (Makedonija), prof. dr Robert Peacock (Južna Afrika), prof. dr Janice Joseph (Sjedinjene Američke Države), prof. dr Nina Peršak, dr Estelle Zinsstag, dr Brunilda Pali, Edit Törzs (Belgija), prof. dr Sandra Walkate (Velika Britanija), prof. dr Marina Ajduković, doc. dr Sunčana Roksandić Vidlička, doc. dr Barbara Herceg Pakšić, Nikica Hamer Vidmar (Hrvatska), dr Jasna Podreka (Slovenija), dr Sanja Milivojević (Australija), dr Anna Alvazzi del Frate (Švajcarska), dr Christa Pelikan (Austrija).

Recenzentima se zahvaljujemo na uloženom vremenu i doprinosu kvalitetu časopisa *Temida*.

Takođe, zahvaljujemo se prof. dr Tim Chapman-u i studentu doktorskih studija Philip-u McCready (Univerzitet Ulster, Belfast, UK), kao i studentu osnovnih studija Cameron Burke-u (Stonehill Univerzitet, Easton, SAD) koji su tokom 2016. godine vršili proveru apstrakata na engleskom jeziku.

Poziv na saradnju i preplatu

Časopis *TEMIDA* je naučni časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove i prikaze domaćih i stranih autora i autorki koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Posebna pažnja posvećuje se svim oblicima rodno zasnovanog nasilja, kao i drugim aspektima ostvarivanja rodne ravnopravnosti. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljaju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2017. godinu su: Broj 1: **Bezbednost i viktimizacija: Izazovi društvenog reagovanja i zaštite žrtava** (rok za predaju radova je 10. februar 2017. godine); Broj 2: **Različiti aspekti viktimizacije: Savremeni ratovi, terorizam i migracija** (rok za predaju radova je 10. jun 2017. godine); Broj 3: **Žrtve i mediji** (rok za predaju radova je 10. septembar 2017. godine). Članci van ovih tema mogu biti predati Redakciji bez obzira na navedene rokove.

Časopis *TEMIDA* je dostupan u režimu otvorenog pristupa. Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa internet stranice Viktimološkog društva Srbije (<http://www.vds.org.rs/TemidaMenu.htm>) i koristiti u skladu sa licencom Creative Commons 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA je referisana u **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** istraživačkoj bazi i uvrštena je u Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), novu ediciju Web of Science.

TEMIDA objavljuje radove napisane na srpskom i engleskom jeziku.

TEMIDA koristi **dvostruko slepo (anonimno) recenziranje**.

Kada je rukopis prihvaćen za objavljivanje, **autori prenose autorska prava na izdavača**.

Molimo vas da svoj rukopis pripremite prema tehničkim uputstvima koja se nalaze u ovom dokumentu.

Radovi se dostavljaju u elektronskom obliku, na e-mail vdsrbija@gmail.com ili temida.vds@gmail.com, ili na adresu uredništva, uz obavezan elektronski zapis na CD.

Prilikom dostavljanja rada, autori i autorke su dužni da dostave i **potpisano izjavu** kojom potvrđuju da su upoznati sa uputstvima za autore i obavezama autora definisanim u **Uređivačkoj politici časopisa Temida** (dostupno na <http://vds.org.rs/TemidaUredjivackaPolitika.htm>), te da su se istih pridržavali prilikom pripreme rukopisa. Tekst izjave autora dostupan je na <http://vds.org.rs/TemidaUputstvaZaAutore.htm>. Izjavu autora dostaviti elektronskim putem (skeniranu) ili putem pošte (originalnu verziju) na adresu uredništva.

Pristigli radovi se ne vraćaju. Radove koji ne zadovoljavaju kriterijume časopisa u pogledu teme rada, strukture rada i pravila citiranja, redakcija neće uzeti u razmatranje, niti će poslati na recenziranje.

Tehnička uputstva autorkama i autorima članaka

1. Članak pripremiti pomoću računarskog programa za obradu teksta Microsoft Word u fontu **Times New Roman, latiničnim pismom, veličina fonta 12, na srpskom ili engleskom jeziku.**
2. **Obim članka:** do **20 strana** kucanog teksta duplog proreda.
3. **Prva stranica rukopisa** treba da sadrži sledeće:
 - 3.1 **Naslov rada.** Naslov treba da precizno ukaže na predmet izlaganja/analize u tekstu.
 - 3.2 **Ime i prezime autora/autorke.** Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati zvanje autora, naziv institucije u kojoj autor radi, državu (ukoliko je autor iz inostranstva) i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorku posebno.
Primer: Petar PETROVIĆ*
 - 3.3 **Apstrakt.** Apstrakt dužine **do 150 reči** je kratak i jasan prikaz predmeta koji se izlaže/analizira u tekstu. U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, osnovne teme koje će u radu biti izložene i glavni zaključci.
 - 3.4 **Ključne reči.** Iza apstrakta navesti 4-5 ključnih reči. Ključne reči su termini ili fraze koje najbolje opisuju sadržaj članka. Molimo Vas da koristite ključne reči koje mogu da se koriste za indeksiranje i pretragu članaka (na primer, s osloncem na listu ključnih reči Web of Science).
4. **Struktura rukopisa:** Tekst rukopisa trebalo bi da sadrži sledeće celine:
 - 4.1 Za radove u kojim se iznose nalazi empirijskog istraživanja: uvod, metodološki okvir istraživanja, rezultati i diskusija, zaključak.
 - 4.2 Za radove koji su pretežno teorijske prirode: uvod, glavni deo strukturiran u najmanje dva poglavљa i zaključak.
5. U uvodu rada moraju biti jasno navedeni predmet, cilj i struktura rada.
6. Podnaslove odeljaka u tekstu dati bez numeracije u sledećem obliku:

Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Italic)

Podnaslov 2 (slovo abecede u poluzagradi, Times New Roman, 12, Regular)

Primer: **Službe koje pružaju pomoć žrtvama**

Kategorije korisnika

a) Žene i deca

Ne preporučuje se upotreba podnaslova ispod trećeg nivoa.

7. **Zahvalnice:** Ukoliko ih ima, zahvalnice treba staviti u fusnotu odmah iza naslova rada ili u poseban odeljak, iza osnovnog teksta, a pre popisa literature.
8. Ako je rad, u prethodnoj verziji bio izložen na skupu u vidu usmenog saopštenja (pod istim ili sličnim naslovom), podatak o tome treba da bude naveden u posebnoj napomeni, po pravilu pri dnu prve strane rada.
9. Koristiti **harvardski sistem citiranja.** Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.
Primer: (Christie, 2005: 28).

Kada ima dva ili tri autora, prezimena autora odvojiti zapetom (npr. Boom, Kuijpers, 2012).

Kada ima više od tri autora, navesti prezime prvog autora uz dodatak „i dr.” (npr. Shapland i dr., 2009).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. H. Jones, R. Jones, 2003).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati „prema” (npr. Ćopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvijiti znakom tačka i zapeta (npr. Dokmanović, 2011; Nikolić-Ristanović, 2012). U tom slučaju radove poređati hronološki prema godini kada su objavljeni, počev od starijeg izdanja

10. **Napomene** (fusnote): U napomenama, odnosno fusnotama davati samo pravne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

11. **Strana imena pisati izvorno**, ne transkribovati ih.

12. **Tabele, grafikoni i slike (fotografije):**

12.1 Tabele se pripremaju u WORD-u, a grafikoni u EXCEL-u. Tabele i grafikoni treba da budu jasni, što jednostavniji i pregledni. Naziv tabele pisati iznad tabele (Primer: Tabela 1. *Struktura viktimizacije prema polu*), a naziv grafikona ispod grafikona. Obavezno na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na tabelu ili grafikon (Primer: (Tabela 2) ili na Grafikonu 1...).

12.2 Slike (fotografije) moraju biti pripremljene za crno-belu štampu. Naziv slike pisati ispod slike.

13. Na kraju rukopisa obavezno priložiti **popis literature**. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. **U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti navedene sve jedinice koje se u radu pominju**, uključujući zakone, izveštaje i internet strane (koje idu u sekciju Internet izvori u okviru Literature). Poželjno je navođenje DOI broja za radove koji ovaj broj imaju.

Za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

Za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Benton, T. (2006) Do we need rights? If so, what sort? U: L. Morris (ur.) *Rights: Sociological perspectives*. New York: Routledge, str. 21-36.

Za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), broj i broj prve i poslednje strane članka. Primer: Christie, N. (2005) Restorativna i retributivna pravda u kontekstu rata i ratnih zločina. *Temida*, 4, str. 27-32.

* Dr Petar Petrović je docent na Fakultetu...u Beogradu. E-mail: petar@primer.net

Za dokumenta preuzeta sa interneta pored internet strane upisati datum pristupa.

Primer: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012.

Pre internet strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred internet strane dopisati – dostupno na:

Primer: Republički zavod za statistiku, dostupno na <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012

Za zakone: pored naziva zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br.58/04.

Za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Kelly, L. (2011) Violence against women and children in the national legislations of the EU member states: an overview of the research results. *Druga godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije – Žrtve kriminaliteta i žrtve rata: međunarodni i domaći kontekst, knjiga apstrakta* (str. 13). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

Za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i internet izdanje novina, kada se umesto strane stavlja – dostupno na, a zatim internet adresa stranice i datum pristupa stranici.

14. Na kraju rukopisa, nakon popisa literature, priložiti sledeće:

- 14.1 **Ukoliko je rad napisan na srpskom jeziku, priložiti naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.** Pored toga, priložiti i **rezime rada dužine do jedne kucane strane teksta 1.5 proreda.**
- 14.2 **Ukoliko je rad pisan na engleskom jeziku, priložiti naslov rada, apstrakt i ključne reči na srpskom jeziku.**

Molimo Vas da vodite računa i da pravilno koristite intelektualnu svojinu drugih autorki i autora prilikom iznošenja navoda, rezultata istraživanja, ali i grafičkih prikaza iz njihovih tekstova. Temida podleže **kontroli na plagijarizam** i nalazi se u **DOI (Digital Object Identifier)** bazi.

Plagiranje, odnosno preuzimanje tuđih ideja, reči ili drugih oblika kreativnog izraza i predstavljanje kao svojih, predstavlja grubo kršenje naučne i izdavačke etike. Plagiranje može da uključuje i kršenje autorskih prava, što je zakonom kažnjivo.

Promena nekoliko reči iz rečenice originalnog autora ili autorke, kao i promena redosleda reči u njihovim rečenicama predstavlja plagijarizam ukoliko se taj autor ili autorka ne citiraju.

Kada se parafrazira neki deo teksta drugog autora ili autorke trebalo bi reprodukovati tačno značenje njihovih ideja, ali ih izraziti kroz sopstvene reči i drugačiju strukturu rečenica:

Primer: Nedovoljno dobri mehanizmi prepoznavanja su najverovatniji razlog malog broja zabeleženih žrtava starosti ispod 18 godina (Nikolić-Ristanović, 2009).

Isto pravilo važi i za slučaj da se pozivate na navode nekog istraživanja:

Primer: Istraživanje nasilja u porodici u Vojvodini pokazalo je da skoro svaka druga žena trpi psihičko nasilje (Nikolić-Ristanović, 2010).

Ukoliko je jedini način da izrazite navode drugog autora ili autorke doslovno citiranje njihovih reči, neophodno je da te rečenice stavite pod znake navoda, a da u zagradi pored imena autora / autorke i godine u kojoj je rad objavljen, navedete i broj strane na kojoj se te rečenice nalaze u njihovom tekstu:

Primer: Autorka navodi da „manji broj maloletnih žrtava verovatno više govori o slabim mehanizmima prepoznavanja“ (Nikolić-Ristanović, 2009: 255).

Tehnička uputstva autorkama i autorima prikaza

1. Prikaz pripremiti pomoću računarskog programa za obradu teksta Microsoft Word u fontu **Times New Roman, veličina fonta 12**, na **srpskom ili engleskom jeziku**.
2. **Obim prikaza:** do **6 strana** teksta duplog proreda.
3. Naslov prikaza treba da sadrži sledeće podatke:

Prikaz knjige: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), naziv izdavača, mesto izdanja, godina izdanja i broj strana.

Prikaz skupa: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), mesto i datum održavanja skupa.

Preplata

Cena pojedinačnog štampanog primerka naučnog časopisa *Temida* iznosi 750 dinara. Preplata na štampani primerak za 2017. godinu iznosi 3.000 dinara za pojedince i 10.000 dinara za institucije u Srbiji.

Cena pojedinačnog štampanog primerka naučnog časopisa *Temida* za inostranstvo je EUR 30. Za inostranstvo, preplata na štampani primerak za 2017. godinu iznosi EUR 60 za pojedince i EUR 120 za institucije.

Cena preplate obuhvata dostavljanje poštom primerka časopisa *Temida*. U vezi preplate na naučni časopis *Temida* molimo Vas obratite se Redakciji časopisa.

Call for papers and subscription

TEMIDA is an academic journal on victimization, human rights and gender. It publishes scientific and professional articles and reviews of domestic and foreign authors devoted to problems of victims of crime, war, human rights' violation and other forms of suffering (particularly focusing on problems of women, children, minorities, disabled persons and other categories of vulnerable victims), fear of crime, violation of human rights in prison and during criminal procedure, prevention of victimization, etc. Special emphasis is on all forms of gender based violence, as well as on other aspects of gender equality. Every issue is thematic, but the journal publishes articles not specifically dedicated to specified themes as well.

Topics for 2017 are: No. 1 – **Security and Victimization: Challenges of Social Reaction and Victims' Protection** (submission deadline: February 10, 2017); No. 2 – **Multiple Faces of Victimization: Contemporary Wars, Terrorism and Migration** (submission deadline: June 10, 2017); No. 3 – **Victims and the Media** (submission deadline: September 10, 2017). Contributions not specifically dedicated to these themes, as well as conference and book reviews, may be submitted irrespective of the indicated terms.

TEMIDA is an **Open Access journal**. Articles published in *TEMIDA* can be downloaded free of charge from the website of the Victimology Society of Serbia (<http://www.vds.org.rs/TemidaMenuEng.htm>) and used in accordance with the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Serbia (CC BY-NC-ND 3.0 RS) (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA is indexed in the **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** research database and has been accepted for coverage in the Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), a new edition of the Web of Science.

TEMIDA is a **peer reviewed journal**, which uses **double blind (anonymous) review**.

Once the manuscript is accepted for publication, **authors shall transfer the copyright to the publisher**.

We would kindly ask you to prepare your manuscript in accordance to the technical instructions for authors.

Manuscripts should be submitted electronically on vdsrbija@gmail.com or temida.vds@gmail.com, or by post to the address of the Editorial board, including a CD.

The manuscript should be accompanied with the signed **Authors' statement**, confirming that authors have reviewed and complied with the relevant Instructions for authors and the authors' responsibilities defined in the **Editorial Policy of the journal Temida** (available at <http://vds.org.rs/TemidaUredjivackaPolitikaEng.htm>). The Author's statement can be downloaded from <http://vds.org.rs/TemidaUputstvaZaAutoreEng.htm>. Author's statement should be submitted either electronically (scanned version) or by post (original version) to the editorial address.

Submitted manuscripts will not be returned. Manuscripts which do not comply with the technical guidelines and criteria of the journal related to the topic, structure and the rules of quoting, will not be taken into consideration nor sent for the review.

Technical instructions for authors of articles

1. The manuscript should be prepared by Microsoft Word document and word processing software, using **Times New Roman, Latin script, font 12, in Serbian or English.**
2. **Length of the manuscript:** Manuscripts should not exceed **20 pages** typed in double line spacing.
3. **First page** should contain the following:
 - 3.1. **The title of the paper.** The title should clearly point to the subject of the paper.
 - 3.2. **Author's name and surname.** After the author's surname put the footnote that should contain academic title, the name of the institution where the author works, the country and an e-mail. In case of co-authored papers, please specify data for each co-author separately.
Example: Petar PETROVIĆ*
 - 3.3. **Abstract (summary).** The abstract should not exceed 150 words. It presents a short and clear overview of the subject of the paper. It must clearly state the problem and the aim of the paper, as well as the main topics that will be covered in the article and main conclusions.
 - 3.4. **Keywords.** After the abstract, please provide 4 to 5 keywords. Please use keywords that could be easily used for indexing and searching articles (e.g. referring to the list of keywords of the Web of Science).
4. **Structure of the manuscript:** Text of the manuscript should contain following sections:
 - 4.1. For manuscripts that predominantly present empirical research results: introduction, research methodology, results and discussion, conclusion.
 - 4.2. For predominantly theoretical manuscripts: introduction, main part of the manuscript structured in at least two sub-chapters, and conclusion.
5. In the introduction you should clearly state the problem, subject and the aim of the article, as well as the structure of the article.
6. Subheadings should be written in the following way:

Paragraph heading (Times New Roman, 12, Bold)

Sub-Heading 1 (Times New Roman, 12, Italic)

Sub-Heading 2 (alphabet letter in the bracket, Times New Roman, 12, Regular)

Example: **Victim support services**

Categories of the users

a) Women and children

It is highly recommended not to use subheadings below the third level.

7. **Acknowledgments:** If any, acknowledgments should be given in a footnote after the title of the article or in the Acknowledgments section, after the text of the manuscript and before the list of the references.
8. If the article was previously orally presented at the scientific meeting (under the same or similar title) this should be stated in a footnote at the first page of the article, after the title.

9. Please use the **Harvard referencing system**. At the end of citation you should open a bracket and give the author's surname, the year of publication and page number.

Example: (Christie, 2005: 28).

When there are two or three authors they should be separated with a comma (e.g. Boom, Kuijpers, 2012).

When there is more than three authors, after the surname of the first author add "et al." (e.g. Shapland et al., 2009).

In case that two authors share the same surname, add the first letter of their first name (e.g. H. Jones, R. Jones, 2003).

When a secondary source is cited, add "according to" (e.g. Ćopić according to Nikolić-Ristanović, 2011).

If there are multiple papers of different authors in the same bracket, they should be separated with a semicolon (e.g. Dokmanović, 2011; Nikolić-Ristanović, 2012). In that case the papers should be mentioned chronologically according to the year of publishing.

10. **Footnotes:** Footnotes should contain only brief accompanying comments, law articles and Official Gazzettes.

11. **Foreign names should be written originally.**

12. **Tables, graphs and pictures (photos):**

12.1. Tables should be prepared in Word, and graphs in Excell. Tables and graphs should be clear, as simple as possible and easy to explore. The titles of the tables should be written above the tables (Example: Table 1. *Structure of victimization by gender*), and titles of the graphs below the graphs. Please make a reference to certain Tables and/or Graphs in the text (Exampe: (Table 2) or At the Graph 1...).

12.2. Pictures (photos) must be prepared for black-and-white printing. Titles of the pictures (photos) should be written below the picture (photo).

13. Enclose the **list of references (literature)** at the end of the manuscript. Please list all the references in alphabetical order, according to the first author's surname. **In the reference list there must not be bibliographic items that are not mentioned in the text, while there should be all items that are mentioned in the text**, including laws, reports and web pages (which go into a separate section called Internet sources within the References). A list of references should contain the following:

For books: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title of the book (italic), place of publication and publisher.

E.g. Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

For book chapters: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), chapter title, In: initial, surname of the editor followed by ed. in the bracket, title of the book (italic), place of publication, name of publisher and the page numbers of the chapter.

E.g. Benton, T. (2006) Do we need rights? If so, what sort? In: L. Morris (ed.) *Rights: Sociological perspectives*. London and New York: Routledge, pp. 21-36.

* Dr Petar Petrović is docent at the Faculty... in Belgrade. E-mail: petar@example.

For journal articles: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title of the article, title of the Journal (italic) and page numbers of the article.

E.g. Christie, N. (2005) Restorativna i retributivna pravda u kontekstu rata i ratnih zločina. *Temida*, 4, pp. 27-32.

For documents accessed by internet: give the electronic address and the date you accessed the source.

E.g. <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, page accessed 5.10.2012.

Prior to the web page there can be the author's name (if known) and the title of the text. In this case, in front of the web page write – available at:

E.g. Serbian Statistical Bureau, available at <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, page accessed 5.10.2012.

For laws: next to the name of the law, mention the Official Gazette in which it was published.

E.g. Criminal Procedure Code, Official Gazzette, No. 58/04.

For conference papers: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title, name of the conference (in italicics), page number in the book of abstracts (in the bracket), place of publication, name of the publisher.

E.g. Kelly, L. (2011) Violence against women and children in the national legislations of the EU member states: an overview of the research results. *Druga godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije – Žrtve kriminaliteta i žrtve rata: međunarodni i domaći kontekst, knjiga apstrakta* (str. 13). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

For magazine articles: surname and initials of the author, year and day of publication in the bracket, headline, newspaper name, page number.

E.g. Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, *Blic*, p. 5.

It is possible to specify the web edition of the newspaper, when instead of the page you can write – available at: and then web site address and the date of accessing the site.

14. At the end of the manuscript, after the list of references, please provide the following:

14.1 **If the article is written in Serbian**, please **give the title, abstract and keywords in English**. Additionally, please **enclose a broader summary of the article that should not exceed one page typed in 1.5 line spacing in English**, as well.

14.2 **If the article is in English**, please provide the **title, abstract and the keywords in Serbian**.

Please be sure to properly use the intellectual property of other authors during the presentation of statements, research results, and graphics from their texts. The journal *Temida* is a subject of **plagiarism control** and is located in the **Digital Object Identifier (DOI) Repository**.

Plagiarism, where someone assumes another's ideas, words, or other creative expression as one's own, is a clear violation of scientific ethics. Plagiarism may also involve a violation of copyright law, punishable by legal action.

Changing a few words from the sentence of the original author, as well as changing the order of words in their sentences is plagiarism if the author is not cited.

When you paraphrase a text of another author you should reproduce the exact meaning of their ideas, but express them through your own words and with a different sentence structure:

E.g. Lack of good mechanisms of recognition is the most probable cause for the small number of identified victims under the age of 18 years (Nikolic-Ristanović, 2009).

The same rule applies in the case when you wish to refer to the assertion from another research:

E.g. The survey of domestic violence in Vojvodina has shown that almost every second woman suffered psychological abuse (Nikolic-Ristanović, 2010).

If the only way to express the assertions of another author is to quote their words, you must put these sentences in quotation marks, and indicate the page number on which these sentences are located in their text in the bracket next to the names of the authors and the year in which their paper was published:

E.g. The author states that „a smaller number of minor victims probably speaks more of a poor mechanism of identification” (Nikolić-Ristanović, 2009: 284).

Technical instructions for authors of reviews

1. The review should be prepared by Microsoft Word document and word processing software, using **Times New Roman, Latin script, font 12, in Serbian or English.**
2. **Length of the review:** The review should not exceed **6 pages** typed in double line spacing.
3. The title of the review should include:

Book review: title of the book in original, translation of the book title in Serbian in the bracket (if the title is in foreign language), name of the publisher, place of publication, year of publication and number of pages.

Conference review: title of the conference in original, translation of the conference title in Serbian in the bracket (if the title is in foreign language), place and date of conference

Subscription

Price for single printed copy of scientific journal *Temida* is 750 RSD. Annual subscription for printed copy for 2017 is 3000 RSD for individuals and 10000 RSD for institutions in Serbia.

Price for single printed copy for abroad is 30 EUR. Annual subscription rate for printed copy for 2017 for abroad is 60 EUR for individuals and 120 EUR for institutions.

The subscription includes delivery of the copy of *Temida* by post. Regarding the subscription please contact the Editorial office.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i
rodu / glavna i odgovorna urednica Vesna Nikolić-
Ristanović. – Srpsko izd. – God. 1, br. 1 (januar 1998) –
Beograd (Đure Jakšića 5) : Viktimološko društvo Srbije
: Evropski pokret u Srbiji, 1998. – (Beograd : Prometej).
– 24 cm

Tromesečno. – Ogledni broj izašao 1997. godine

ISSN 2406-0941 (online izdanje)
ISSN 1450-6637 = Temida (Srpsko izd.)
COBISS.SR-ID 140099335